DUE DATE

Cl. No. *Acc. No.*

Late Fine Ordinary books **25 Paise** per day. Text Book **Re. 1/-** per day. Over Night book **Re. 1/-** per day.

[illegible] 1947-[illegible]

ضمیمہ

اورینٹل کالج میگزین

فروری سنہ ۱۹۵۵ء

انتخاب

عربک اینڈ پرشین سوسائٹی

پنجاب یونیورسٹی لاہور

چیف ایڈیٹر:۔ محمد شفیع ایم۔ اے

نوٹ:۔ یہ ضمیمہ عربک اینڈ پرشین سوسائٹی کے ممبران اور خریداران ضمیمہ میں تقسیم ہوتا ہے۔

فہرست مضامین

بگوشِ ہوشِ عاشقانِ مہجور و مستمعانِ مخمور می رساند. بمقتضائے بیک مضمون یتقادُ الملوکُ لانّ اعتقاداً ... ماعتقادِ
خود را در سلکِ خادمانِ مخلص منخرط گردانید، و خدمات و دعواتِ فراوان
از صمیمِ جان مستعار و مستنار از ارواحِ صدّیقان و پاکان در مقامِ نیاز و افتقار
معروض می گرداند و می گوید: -

در عہدِ بادشاہیِ تو ہر کجا کہ ہست گر خانِ خاورست و گر شاہِ باختر
امروز دست پیشِ تو بندد باحتیاج ور باشدش ز منطقۂ آسمان کمر

خواستم کہ شمّہ از ذاتِ فلک سماتِ پادشاہِ عالم بعبارت آورم، آخر الامر
از غایتِ عجز لا اُحصِي ثناءً علیك گویان این ترانہ می سرایم:

نی مہرِ تو در دلِ حزین می گنجد نی مہرِ تو بر ہیچ نگین می گنجد
جانت خوانم (اگرچہ بیشی) چہ کنم در قالبِ گفتار ہمین می گنجد
تجاوزَ حدَّ المدحِ حتّی کانّہ بِاَحسنِ ما یُثنیٰ علیہ یُعابُ

در مقامِ تحیّر قلمِ فکر شکستم درِ اندیشہ ببستم
کہ تو افزون تر ازانی کہ کنم وصفِ کمالت

امّا بنظرِ عنایت سر مباہات باوجِ سماوات برافراشات [برافراشتم] اگر صورت
از آستانِ حضرت دور نماید در شرائفِ اوقاتِ روحانی کہ لیس عندہا صباح
ولا مساء خلاصۂ وجودِ انسانی بقدمِ صدق بر عتبۂ اخلاص ایستادہ ست

حرمان نصیبِ دیدۂ غمدیدۂ منست دل را چہ غم کہ دل ز مقیمانِ کوی اوست
ہمگی ہمّت برآن مصروف کہ عنانِ عزیمت بصوبِ پایۂ سلطنت معطوف

---

۱ اصل: بغیر ک ۲ کذا، شمّہ؟ ۳ مکرّر است بر ص ۲۳۲

گرداند چه

مرا بدولت تو صد هزار امید و رجاست

هرچند آفتاب روز جوانی و ایام عیش و شادمانی

جوانی مگو اصل شادی و دولت جوانی مخوان مایهٔ کامرانی

بحدّ زوال درآمده، و شاهباز پیری بر آشیانهٔ غراب شباب نشسته

و ندای:-

أعصر الشباب سلام علیک الی این تمشی؟ ألا هل تعود؟

متواتر شده، و تسلیة الاخوان

رأیت الشیب لاح فقلت اهلاً و ودّعت الغوایة والشبابا

[با؟] خون دل برآمیخته، مع ذلک کلّه

زمانی با تو در ایّام پیری بسی خوشتر ز دوران جوانی

انشاءالله عن قریب [ورق ۱۲ ب] [ع] ۱۲ ب)

روی ما بینی و خاک درگهت

روی سوی که آورد دل بامید نیکوئی چون دل و جان و دیده را قبلهٔ آرزو توئی

بعد از آن [ع]

قضای عهد ماضی را شبی دستی برافشاند

و جز این بیت بر زبان نراند:

هر شادیی که چرخ[۱۰] ز ما فوت کرده بود آن را بیک لطیفه قضا کرد روزگار

اگر بهمین عنایت و عاطفت حضرت سلطنت زیارت حرم محترم کرّةً بعد اخری میسّر گر

---

[۹] مکرر است بر ص ۲۳:

[۱۰] کلیات انوری (طبع نولکشور) ص ۱۰۸: فتنه (بجای چرخ)

[ع] زہی سعادت و دولت کہ یار ما باشد! والا

حاجیان دانند حج و عمرہ و سعی و طواف کعبۂ ما کوی محبوب و سر کوی حرم

ہذا، از منطوق مثالِ ہمایون لا زال نافذاً فی اقطار الربع المسکون چنان

معلوم شد کہ معالی ہمم بادشاہانۂ ایشان را بر آن باعث است کہ بعد از کامروائی

صد سالہ پادشاہی فانی بسلطنت جاودانی کہ وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْأُولَىٰ[1] مترقی

شوند و بمنادمت حضرتِ عزّت و للمجالسة اقوامٌ آخرون مشرّف گردند

ہر کہ او عزّتِ خاکِ درِ معشوق شناخت

نزد او مملکتِ ہر دو جہان خوار آمد

اَلَا اَبْلِغِ اللّٰهُ الْحِمَىٰ مَنْ يُرِيْدُهُ[2] وَبَلِّغْ اَكْنَافَ الْحِمَىٰ مَنْ يُرِيْدُهَا

بحمد اللہ کہ ایشان را در سلوکِ این راہ و رسیدن ببارگاہ آنہمانہ فضائل روزہ

تطوّع حاجت نیست، مضمونِ خبرِ معتبر عدلُ ساعةٍ خيرٌ من عبادةِ سبعين سنةٍ

دفتن تمام است۔

داد کن داد کن کہ دار الخلد منزلِ خسروانِ دادگر است

امید بعنایتِ الٰہی و اقبالِ پادشاہی آنکہ از شمالِ عاطفت نسیمِ سعادت بوزد

و از مشرقِ اقبال آفتابِ جمال طالع شود، و از برجِ شرف کوکبِ سعدِ اکبر بظہور

آید، و دستِ تقدیر بکحلِ الجواہر اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِيْنَ آمَنُوْا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّوْرِ[3]

بمکحلۂ نَبِّئْ عِبَادِيْ اَنِّيْ اَنَا الْغَفُوْرُ الرَّحِيْمُ[4] در بصرِ بصیرتِ آن صاحب دولت

دنیا و آخرت کشد، وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ[5] وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ[6]

۱؎ قرآن مجید ۹۳ (سورۃ الضحیٰ): ۴ ۲؎ اصل: بریدۃ، ۳؎ قرآن مجید ۲: ۲۵۸، ۴؎ ایضاً ۱۵ (الحجر): ۴۹،

۵؎ ایضاً ۲: ۹۹، ۶؎ ایضاً،

حق علیم است وَکَفیٰ بِہٖ شہیداً که از خجالت و نگرانی تصدیع و تطویل یَضیقُ صدری ولایَنطلقُ لسانی

من رمیده همان به که در سماع نیایم
که گر بپای درآیم بدربرند بدوشم

خَرَجْنا عَلیٰ اَنَّ المَقامَ ثَلٰثَۃٌ فطابَتْ لنا حتّی اَقَمْنا بِھا شَہرًا

باوجود چندین دراز نفسی و ابرام

هنوز قصّهٔ هجران و سرگذشت فراق
بسر نرفت و بپایان رسید طومارم

والآن وقت الدعاء

بَقِیْتَ مُدَی الایام اِعیشُكَ كُلُّهُ بُلوغُ الامانی فی اقتناءِ المکارِمِ

آمین! آمین! یا رحمٰن آمینا!

(۳۱) ایضاً من نتائج انفاسه الشریفة الی السلطان الاعظم جلال الدنیا والدین فیروزشاه فی الکرّة الاولی

الحکمُ حکمُكَ فاقضِ عمّا شئتَهُ فالدهرُ مأمورٌ وانتَ الآمِرُ

لازلتَ تحکمُ والقضاءُ مساعِدٌ والعصرُ ممتثِلٌ و ربّكَ ناصِرُ

سایهٔ چترِ همایون و پرتوِ آفتابِ عالمتاب بختِ میمونِ حضرتِ سلطان الاعظم (ورق ۱۲۲ الف) مالکِ رقابِ جبابرة العرب واکاسرة العجم ظلّ اللّٰه الممدودِ علیٰ جماهیر الامم، حافظِ بلادِ اهل الایمان، قامعِ صنادید الترک والطغیان (کذا)

خوانده تیغش بر خلائق خطبهٔ فتح وظفر داده عدلش در ممالک مژدهٔ امن وامان

۱؎ مقامات بدیع الزمان الهمدانی (طبع الرانی بمصر) ص ۸۲: نزلنا (بجای خرجنا)، ۲؎ اصل: وطابت، تصحیح از روی مقامات، ۳؎ اصل: اما، ۴؎ قرآن مجید ۲۶: ۱۲

بر در بارِ قبولش چون فلک صد پرده دار   بر سر بام جلالش چون زحل صد پاسبان
لا یبلغُ الواصفُ المُطرِی مناقبه   وان یکنْ واصفاً فی کلِّ ما وَصَفا

جلال الحق والدنیا والدین مدّ الله سرادقات سلطنته علی العالمین بر مفارق عالمیان عموماً و بر صافیترین خادمان خصوصاً تا قیامِ ساعت[۱] و ساعتِ قیام پاینده و تابنده بادا! و توفیقِ معدلت گستری و هنر پروری که شیوهٔ موروث و مکتسب آن حضرت است بر دوام و مستدام ابحمار علیه السّلام،

خادمِ این دعا و داعی بی ریا در اخلاصِ خدّامِ حضرت چون سورهٔ اخلاص در صفتِ النعالِ دعا خوانی و ثنا گستری بر جادّهٔ دولت خواهی مستقیم است، و درخت محنت [کذا، محبت؟] را در فضای سینهٔ بی کینه بر سر چشمهٔ دل نشانده و از جوی بارِ دیده بآب صدق پرورش دادهٔ تا صورتِ اَصْلُها ثابتٌ وفرعُها فی السّماءِ[۲] گرفته، و برگ و نوای خود از آن [دوحهٔ][۳] دولت دانسته و از ثمرِ آن شجرِ معتبر امیدوار بوده که بهرهٔ تمام و نصیبی مالا کلام بیابد الٰهی لا تخیّبْ رجائی ولا تقطعْ[۴] اَمَلی!

چون حضرت خلّد الله سلطانه واَعْلی امرَه وشانَه قبلهٔ اقبال و کعبهٔ آمال گشته و نظرگاهِ اربابِ کمال شده

روی سوی که آورد دل بامیدِ نیکویی   چون دل و دین و دیده را قبلهٔ آرزو تویی

اگر سعادت مساعدت نماید و اقبال یاری کند و تدبیر با تقدیر موافق افتد.

در سرم هست که تاجی کنم از خاکِ درت   همتم سخت بزرگ آمد و خود مختصرم
انّ العُلی حدّثتنی وهی صادقةٌ   فیما تحدّثُ انّ العزّ فی النّقَلِ

---

۱ اصل: قناعت، تصحیح قیاسی است، ۲ قرآن مجید ۱۴ (سوره ابراهیم)؛ ۲۹، ۳ این کلمه از اصل افتاده است، اما بر حاشیه نوشته است: الدوحة الشجرة العظیمة من ای شجرة کانت، و این حاشیه افادهٔ کلمهٔ مطلوبه می کند،
۴ اصل: تقطع،

درین زمانہ ہمان حضرتست در عالم که بازگشت از و ہر کسی بمقصد خویش
امیدواری باشد که بالتفات [تر]بیت و عاطفت که خاصیت مقناطیس دارد
خادم مخلص خود را جذب فرمایند و از حضیض وبال باوج جلال رسانند [ع]
ما اضیق العیش الا فسحة الامل
چه اگر آفتاب عالم روشن گردد و باران رحمت از سحاب بر جهانیان بارد بحکم جاوز
مسلکا او بحر از بحار کرم آن سلطان ملوک نامدار امیدوارست که بمقصود رسد ؎
ولا عذر للوادی اذا هو لم یطب ومجراه من ارض الحبیب قریب
و از حوادث و نوائب زمان در پناه ہمت آن اعظم سلاطین جہان خلّد اللّٰه ملکه وسلطانه
می گریزد و می گوید ؎
انّ کهفی اذا الخطوب توالت انّ ترسی اذا الزمان رمانی
[؎] از بہر خدا سایہ زمن باز نگیری [ورق ۲۲ ب] ای بر سرم از سایۂ تو سایۂ یزدان
بر دعا ختم اولی می نماید [؎]
بقیت مدی الایّام ما لاح بارق وما ناح ورقاء وما فاح سنبل
آمین! رب العالمین!

(۳۲) ایضاً من نتائج انفاسه الشریفة الی حضرة العالیة السلطانیة الجلالیة
فی الکرة الثانیة جواباً لکتابه الشریف وخطابه المنیف انار اللّٰه برهانه وضاعف
بالمثوبات میزانه

بشری فقد نال اهل الفضل ما رصدا وانجز الفلک الخلّاق ما وعدا
ای بخت مژده خواه که پیک ظفر رسید منشور حضرت آمد و اینک خبر رسید

بشّر[۱] کتابٌ انزلناهُ الیکَ لتُخرِجَ النّاسَ مِنَ الظُّلُماتِ الی النُّور
بشارتِ قالَ[۲] الملکُ ائتونی بهِ استخلصهُ لِنفسی بگوش هوش ملأ اعلی وساکنانِ
عرصهٔ غبرا رسانید، و منشورِ مشکین طرازِ رفیع شان، و توقیعِ مساکین نوازِ فتنه نشانِ
فرمانِ سَارِعُوا[۳] الی مَغفِرَةٍ مِن رَبِّکُم بنواختِ اِنَّکَ[۴] الیَومَ لَدَینا مَکِینٌ اَمِینٌ جمع
گردانید، و نامِ کمینه خادم از دبیرخانهٔ منشیانِ حضرت خدایگان سلاطینِ زمان
وزمین ظلّ اللّٰه الممدود علی مفارق العالمین

آن سایهٔ خدا که ندارد چو آفتاب
در سایهٔ سرادقِ هفت آسمان قرین

اَعلَی اللّٰهُ فی الخافقَینِ شانَه! وخلّد علی وجناتِ الایام واللیالی سلطانَه!
برآمد، و از شعاعِ نورِ مهرِ سپهر سلط[نت]

کالشمس طالعةً لکنّ مشرقها طبعٌ لطیفٌ کماءِ الجدول الجاری

اطراف و اکنافِ ربعِ مسکون منور و همایون شد، و از نسیمِ عنایتِ حضرت سلطانی
لازال مسالکاً رقابَ الاقاصی والادانی! [ع]

دل غنچه صفت چون گل صد برگ شگفت

و جگرِ سوخته که از آتشِ حوادث در تاب بود بماء الحیوة مرحمتِ شهنشاهی تازه
و خرم گشت و مرغ جان در فضای هوای آن سایهٔ خدای در طیران و پرواز آمد
و دل و سِر قلب جناح نجاح در جلوه گاه بگشاد

آن منعمی که از اثرِ فیضِ جودِ او دولت بسر نیامد و محنت بسر رسید
[۱]هم سعو[د] گشت طالع و محمود عاقبت شادی ز در درآمد و اقبال در رسید

---

[۱] قرآن مجید ۱۴ (سورهٔ ابراهیم): ۱؛
[۲] ایضاً ۱۲ (سورهٔ یوسف): ۵۴، [۳] قرآن مجید ۳ (آل عمران): ۱۲۷، [۴] ایضاً ۱۲ (سورهٔ یوسف): ۵۴

چون درین زمانہ ہمان حضرتست در عالم کہ بازگشت از وہر کسی بمقصد خویش
امیدوارمی باشد کہ بالتفات [ترابیت و عاطفت کہ خاصیتِ مقناطیس دارد
خادمِ مخلصِ خود را جذب فرمایند، و از حضیض وبال باوج جلال رسانند [ع]
ما اَضْیَقَ العَیشَ الاّ فُسْحَۃُ الاَمَلِ
چہ از آفتاب عالم روشن گردد و باران رحمت از سحاب بر جہانیان بارد، بحکم جاوز
مَسلکاً او بحراً از بحار کرم آن سلطان ملوک نامدار امیدوارست کہ بمقصود رسد ے
ولا عذر للوادی اذا ھولم یطب ومجراہ من ارض الحبیب قریب
و از حوادث و نوائب زمان در پناہ ہمت آن اعظم سلاطین جہان خلّد اللّٰہ ملکہٗ وسلطانہٗ
می گریزد و می گوید ے
انّ کھفی اذا الخطوب توالت انّ تزری اذا الزمان رمانی
[ے] از بہر خدا سایہ زمن باز نگیری [ورق ۲۲ ب] ای برسرم از سایۂ تو سایۂ یزدان
بر دعا ختم اَوْلیٰ می نماید [ے]
بَقیتَ مُدَی الایّامِ مالاحَ بارقٌ وما ناحَ ورقاءٌ وما فاحَ سُنبُلُ
آمین! رب العالمین!

(۲۲) ایضاً من نتائج انفاسہ الشریفۃ الی حضرۃ العالیۃ السلطانیۃ الجلالیۃ فی الکرۃ الثانیۃ جواباً لکتابہ الشریف وخطابہ المنیف آنار اللّٰہ برھانہ ولقّی بالمبرّات میزانہ

بُشْریٰ فقد نالَ اھلُ الفضلِ ما رَصدا وَاَنْجَزَ الفَلَکُ المِخلافُ ما وَعَدا
ای بخت مژدہ خواہ کہ پیکِ ظفر رسید منشورِ حضرت آمد و اینک خبر رسید

[illegible] کِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَیْکَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَی النُّوْرِ
بشارتِ قَالَ الْمَلِکُ ائْتُوْنِیْ بِهٖ اَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِیْ بگوش ہوش ملأ اعلیٰ و ساکنانِ
عرش [illegible] رسانیدہ و منشورِ تمکین طراز رفیع قبال و توقیع ساکین نواز [illegible]
فرمانِ شعار علو اِلَی مخصوص و حکم بواجب اِنَّکَ الْیَوْمَ لَدَیْنَا مَکِیْنٌ اَمِیْنٌ جمع
گردانیدہ و تا ہم کمینہ خادم از دبیر [illegible] حضرت خدایگان سلاطینِ زمان
و زمین ظل اللّٰہ الممدود علی مفارق العالمین

آن سایۂ خدا کہ ندارد چو آفتاب
در سایۂ سرادق ہفت آسمان قرین

اَعْلَی اللّٰہُ فِی الْخَافِقَیْنِ شَأْنَہٗ ! وَ خَلَّدَ عَلٰی وَجَنَاتِ الْاَیَّامِ وَاللَّیَالِیْ سُلْطَانَہٗ !

برآمد، و از شعاع نورِ مہر سپہر سلط [ت]

کَالشَّمْسِ طَالِعَةً تَکُوْنُ مُشِیْرُھَا طَبْعٌ لَطِیْفٌ کَمَاءِ الْجَدْوَلِ الْجَارِیْ

اطراف و اکنافِ ربع مسکون منور و ہمایون شد، و از نسیم عنایتِ حضرت سلطانی
لَا زَالَ مَالِکَ رِقَابِ الْاَقَاصِیْ وَالْاَدَانِیْ ! [ع]

دل غنچہ صفت چون گل صد برگ شگفت،

و جگر سوختہ کہ از آتش حوادث بی تاب بود بنمائ الجیوۃ مرحمت شہنشاہی تازہ
و خرم گشت و مرغ جان در فضای ہوای آن سایۂ خدای در طیران و پرواز آمد
و طاؤس قلب جناح نجاح در جلوہ گاہ بکشاد

آن منعمی کہ از [illegible] او دولت بسر نیاید و محنت بسر رسید
[illegible] گشت مطلع و محمود عاقبت شادی ز در درآمد و اقبال در رسید

[illegible] قرآن مجید [illegible] (سورۂ ابراہیم): [illegible]
[illegible] ایضاً (سورۂ یوسف): ۵۴، [illegible] قرآن مجید (آل عمران): ۲۶ [illegible] ایضاً (سورۂ یوسف): ۵۴

گفتم چه موجب است مراد دولتی ز تو گفت آفتاب ظل الهت بسر رسید

لاجرم مخلص نیازمند روی اخلاص بر زمین اختصاص نهاده در مواقف وظائف دعاخوانی حضرت خسروانی صحائف صفحات ایام را بغاتحهٔ دعائی که رواتح الاخلاص از سطور مخوای آن فایح بود و آیات اختصاص در ادراج مطاوی آن لائح مرقوم بمداد دولت خواهی بمعرض عرض و موقف انهای رساند

در تو نرسد ثنا و لیکن خوش کردم ازین سخن دهن را

پس اشتغال بدعا و اعتراف بعجز از ثنا ورد زبان و حرز جان ساخته می گوید

نه مهر تو در دل حزین می گنجد نه مهر تو بر هیچ نگین می گنجد

جانت خوانم اگرچه بیشی چه کنم در قالب گفتار همین می گنجد

هذا عرضه می دارد که چون مبشر دولت و میسّر محنت حاجی بشارت بشارت آورد که بنده از بندگان درگاه عالم پناه است، و فرمان اعلیٰ اعلاه الله تعالیٰ ونفذه شرقاً و غرباً در ساعت میمون و زمان همایون رسانید [ع]

جان رقص کنان نمود استقبالش

بموجب فرمان جهان مطاع واجب الاتباع کمر اخلاص و اختصاص بر میان جان بست و عزیمت دست بوس حضرت سلطنت پناه تصمیم یافت

اگر فتوح شود بوسه زخاک درت

زهی فتوح که در روزگار ما باشد

اگر در عمر تاخیری و در اجل مهلتی باشد و تدبیر موافق تقدیر افتد و روزگار ناهموار گره تعذر و عقدهٔ تعسر بر سر رشتهٔ عزیمت مخلصان نینداز و [illegible]

روی ما بینی و خاک درگهت

[illegible] رباعی را آورده است، ۲ـ اصل: فرمای املای، ۳ـ [illegible]

أراقِبُ دهری فضلَ ربّی فانّه قدیرٌ علی تیسیرِ کلِّ عسیرِ

والّا که آن دولت در توقف ماند و آن سعادت علی الفور دست ندہد [رباعی]

تو شاد باش و جهان را بخیر می گذران۔

هنیئاً لارباب النعیم نعیمُها وللعاشقِ المهجورِ ما یَتَجَرَّعُ

بحکم اذا شِئتَ اَن تَلقَی المحاسنَ کلّها

فَفِی وجهِ مَن تَهوَی جمیعُ المحاسنِ

در اشتیاقِ دستبوسِ حضرت تلذّ می در تنست می بویم [بویم] و می گویم

ای آفتاب ملک ز ما نور وا مگیر وی سایهٔ خدای ز من سایه بر مدار

چون فرمانست که دولت خواه بی اشتباه از مخلصانست بی ادبی و جرأت بنا بر آن

است والّا

بادشاهان ز تو در آرزوی یک نظر اند آن سعادت چه عجب گر بگدایی برسد

مهرِ جلال بندگانِ حضرتِ سلطنت از سپهرِ اقبال تابان بادا و سیارات

عدل و کرم جناب پادشاهی ساری گردان!

باقی بدوامی که در آحاد سنینش ساعات شمارند الوف دوران را

و یرحم الله عبداً قال آمینا! آمین ربّ العالمین!

(۳۳) ایضاً من نتائج القاسنه الشریفة الی حضرة العالیة السلطانیة الجلالیة فی

الکرّة الثالثة

ای آفتابِ سلطنت ای سایهٔ خدای

هرگز مباد تا ابد این سایه را زوال

کلیات انوری (لکھنؤ ۱۸۸۰) ص ۵،

[illegible] میمون

واسلم من سُکرِ الجلالِ مُمتّعاً ... بسعادةٍ موصولةٍ الامدادِ
واسعد به ولِیتامی الّتی ایّامُها ... للعالمین مواسمُ الاعیادِ

تا بنزدیکِ عاقلانِ دوربین و مبتنیانِ شرع سید المرسلین که بشعشعهٔ انوارِ ساطعهٔ اَفَمَنْ شَرَحَ اللهُ صَدْرَهُ لِلاِسْلامِ فَهُوَ عَلیٰ نُورٍ مِنْ رَبِّهٖ[۱] حقائق رموزِ الٰہی از ورای حجابِ اَرِنَا الاشیاءَ کَمَا هِیَ بوعدهٔ صادقهٔ سَنُرِیْهِمْ آیَاتِنَا فِی الآفَاقِ وَفِی اَنْفُسِهِمْ[۲] بحدتِ بصیرت اِنَّ فِی ذٰلِكَ لَآیَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِیْنَ[۳] مشاهده نموده اند، و بخلعت کرامت اُولٰئِكَ الَّذِیْنَ هَدَی اللهُ فَبِهُدٰهُمُ اقْتَدِهْ[۴] مستثنیٰ شده و براهینِ قاطعه و دلائل واضحه ایشان را محقق گشته که تا منشور جهان مطاع واجب الاتباع لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَیَوْمَئِذٍ یَفْرَحُ الْمُؤْمِنُوْنَ[۵] از دیوانِ اعلای اِنَّ الْاَرْضَ لِلّٰهِ یُوْرِثُهَا مَنْ یَشَاءُ مِنْ عِبَادِهٖ[۶] موشّح بتوقیع منیع قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِی الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ[۷] نفاد نیابد هیچ صاحب قران را باعانت و اعتضاد

کماةٌ اذا صاولن فی حومة الوغیٰ
تبصّرتَ بحراً فی الحدید تموّجُ

در عرصهٔ فیحای جهانداری و ساحهٔ بطحای کامگاری یارای اجرای اوامر و نواهی در ضمیر نیاید و اقتضای امضای احکام پادشاهی متمشّی نشود، مَا یَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا یُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهٗ مِنْ بَعْدِهٖ وَهُوَ الْعَزِیْزُ الْحَکِیْمُ[۸]

---

۱ قرآن مجید ۳۹ (سورة الزمر): ۲۲، ۲ ایضاً ۴۱ (سورهٔ فصلت): ۵۳، ۳ ایضاً ۱۵ (سورة الحجر): ۷۵، ۴ ایضاً ۶ (سورة الانعام): ۹۰، ۵ ایضاً ۳۰ (الروم): ۴، ۶ ایضاً ۷ (سورهٔ الاعراف): ۱۲۸، ۷ ایضاً ۳ (سورهٔ آل عمران): ۲۶، ۸ ایضاً ۳۵ (سورهٔ الملائکه): ۲

تَبارَکَ مَن اَجرٰی الامورَ بحکمِهِ　　کما شاءَ لا ظُلماً اراد ولا هضما

[ع] زہی قدر و زہی قدرت تعالی اللہ تعالی اللہ!

اعلامِ[1] عالم آرای و رایات ظفر نمای حضرت فلک تمکین ستاره حشم خداوند عالم سلطان سلاطین زمان، مظهر آیت انّ اللهَ یأمر بالعدل والاحسان، ملجأ و ملاذ سوختگان آفتاب حرمان، ظلّ الله الممدود لنصرة الاسلام و فرقة الایمان، رافع الویة الهدایة، خافض ابنیة الغوایة، حافظ بلاد الله، ناصر عباد الله،

شاهنشهی که خطبه و سکّه بنام او　　از نیل مصر تا لب دریای چین کنند

و آنها که چرخ بوسه زند آستان شان　　از نام و نعت او علم آستین کنند

مِن مَعشَرٍ وَسَمُوا الزمانَ مَآثراً　　تبقی بقاءَ الوحی فی الاطراسِ

مترادفینَ علی المکارمِ والعُلی　　متسابقینَ الی النّدی والباسِ

جلال الحقّ والدین وارث مناصب خلفاء الله الصالحین، المشرف بامور السلطنت باشارت امام المسلمین و خلیفة ربّ العالمین، انّ هذا لهو الحقّ الیقین، ایّده الله بالنصر والفتح المبین بطراز انّا فتحنا لک فتحاً مبیناً مطرّز، بکتابه. بنصرک الله نصراً عزیزاً محلّی باد! و قوایم سریر سلطنت و قواعد و قوانین معدلت ذروه سای شرفه آسمان و اتّکلت نمای فرق فرقدان، بمحمد و آله الغرّ الحسان!

بعد از عرض خدمت و خلوص طویّت خدمتکاری بی شبهت معروض میگرداند که چون نظر خادم عالی نظر بتوقیع رفیع شان و منشور پرنور فتح نشان حضرت خدایگان سلطان سلاطین زمان منوّر و مکمّل شد و لولهٔ الله لطیفٌ بعباده در اقطار جهان افتاده بشارت

---

[1] خبر این مبتدا "محلّی باد" است که بعد از چند سطور می آید،

مُبَشِّرُ السعادةِ مِن اُفُقِ العُلی طَلَعا
یا نفسِ بُشریٰ بما اَمَّلْتِ قد وَقَعا

در اطراف و اکناف عالم منتشر گشت،

[۱] وَرَدَ البشیرُ بما اَقَرَّ الاَعْیُنا

بگوشِ دانی و قاصی رسید، و بلبلِ طرب و گلستانِ فرح بہزار آوازِ دلنواز در ترنم آمد و ترانہ

سَعَدَ الزمانُ و ساعَدَ الاقبالُ   ودَنَی المُنیٰ و اُجابتِ الآمالُ

سرائیدن گرفت، و طاوسِ مراد در چمنِ جان جلوہ گری آغاز کرد، و درختِ عزتِ مخلصان و نہالِ اقبالِ چاکران در [ورق ۴۲ ا] باغِ امید ناضر و نامی گشت۔

عقل از نشاط مژدہ بجان بردنا گمان   کآخر دلم بآرزوی خویشتن رسید
جان نیز شکر گفت خدا را ہزار بار   کآنچ از خدای خواستہ بودم بمن رسید

کأسِ دہاق عواطف و مراحم پادشاہی و لباسِ فضفاضِ شہنشاہی پوشید، پای مباہات بر ذروهٔ علیای قبۂ خضرا نہاد و از سرِ اہتزاز و ابتہاج ہر چہ تمامتر ندای نعم[۲] ندای یٰٓاَیُّہَا الْمَلَؤُا اِنِّیْٓ اُلْقِیَ اِلَیَّ کِتٰبٌ کَرِیْمٌ بساحتِ سراچۂ دنیا در داد۔

لو لا تمنّی مُقْلَتِی بلقائِہِ   لَوَہَبْتُہا لِمُبَشّرِی بِاِیابِہِ

زشادیِ خبرت خواستم کہ جان بدہم   بقاصدی کہ بدل داد مژدگانیِ تو
ولی چو عزمِ جنابِ تو داشتم برفور   نگاہ داشتمش بہترِ[۳] ارمغانیِ تو

چہ اربابِ دین و دانش و اصحابِ تمکین و بینش اجتنای ثمرهٔ سعادت و اقتنای

---

[۱] برس ۲۲ س ۱۰ اخیر این بیت آمده است بہ تصحیفی، مثل متن تصحیح باید نمود، [۲] قرآن مجید ۲۷ (سورہ النمل) ۲۹:
[۳] اصل بہتر از مغانی، تصحیح قیاسی است،

گلهای مرادات از شجرهٔ طیبهٔ بوستانِ دولت و دوحهٔ مبارکهٔ گلستانِ عزّتِ آن خاندانِ مبارک که متّصف بصفتِ اصلُها ثابتٌ وفرعُها فی السّمآءِ[1] است نموده اند، وطالبانِ کمال و متعطّشانِ زلالِ افضال کُووسِ مالامال از جامِ انعام واکرامِ ایشان نوش کرده و جامهٔ عزّت از دستِ خازنِ مرحمت وعنایتِ ایشان یافته

بحرِ فیاضِ سخاپیشهٔ دُرپاششش را گرچه گویند کف، امّا بحقیقت دریاست
چرخ گو گردِ جهان "تا بقیامت می گرد[2] تا به بیند که چنین خسروِ فیروز کجاست

از مهبِّ لطف نسیمِ سعادت بوزید، واز افقِ اقبال صبح نجح بدمید، وآفتابِ فیروزی از آسمانِ بهروزی بتافت، وسعدِ اکبر بطالع چاکر آمد وبختِ گران خواب بیدار، واملِ سرمست هوشیار شد، وپیش رو قبول واقبال

درآمد از درِ جانم زسوی عالمِ قدس زبان کشاد بشرحِ نویدِ فتح و ظفر
چه گفت گفت که ای پای مالِ محنت وغم منال بیش که ایّامِ غم رسید بسر

واز خبرِ معتبرِ فتح وظفرِ ممالکِ لکهنوتی[3] واقلیمِ جاجنگر[4] که بمعاونتِ خالق البشر

---

[1] قرآن مجید ۱۳ (سورہ ابراهیم): ۲۹، [2] دراصل ندارد، از روی قرآن مجید ۲۸ (سورہ ص): ۴۳ افزوده شد، [3] اصل: لکهنوتی، [4] اصل: جاجنت گر۔ جاج نگر (مملکتِ قدیم اُت کلا Utkala است، در اُڑیسه، — جاج نگر از روی کیمبرج هسٹری آف انڈیا طبع کیمبرج ۱۹۲۸ء ج ۳ ص ۱۳۲ و اینسائیکلوپیڈیا آف اسلام ۲: ۹۹۸ اوّلاً در عهد غیاث الدین تعلق بدست پسرش الغ خان در حدود ۱۳۲۳ء (۷۲۳-۷۲۴ھ) مفتوح شد، لکهنوتی را نیز راجع همین غیاث الدین تعلق فتح نموده، زمانی بعد ازین لکهنوتی را در ۱۳۵۳ و جاج نگر را در ۱۳۵۹ء (۷۵۴ و ۷۵۷ھ) فیروز تعلق مسخر کرد (اینسائیکلوپیڈیا آف اسلام ۲: ۱۱۵ و اورینٹل کالج میگزین مئی ۱۹۳۵ء ص ۱۳۳)، ...ن بود که گمان کرده شود که مکتوب مذکور ناقص الاول بود و جامع مکاتیب (چنانچه در ص ۶ گفته شد) حسب عادت خود عنوانش از خود تجویز کرده فیروزشاه خلجی بجای فیروزشاه تعلق نوشته، اما در سطور آینده صراحةً ذکر جلال الدین می کند، بهر حال

[illegible]

مسخر شد و بجای معابد اصنام منابر اسلام نصب گشته و دلبران آفتاب منظر و ماه رویان زرین کمر و پیلان کوه پیکر و خزائن معمور و دفائن نامحصور و سپاه نامعدود و ملک نامحدود حاصل آمده و اثر اجابت دعای رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي بظهور رسیده

جانم که چو غنچه بود چون گل بشگفت

و همای زرین بال مبشر فتوحات خدایگان جهان بجناح فیروزی و جوانی و اقبال

فسار مسير الشمس في كل بلدة   وهبّ هبوب الريح في البرّ والبحر

شهباز دولت تو که پروازه می کند   خود صبر کن که چشم کنون بازمی کند

مقرر و محقق است که بعنایت بی غایت الهی رایات عز و دولت شاهنشاهی به مکان و دیار و بلاد و امصار که حرکت فرمائید ندای

توجّه حیث ما شئت فانّك منصور

از ساکنان ملاء اعلی و قدوسیان قبهٔ خضرا برآید

وكلّ مكانٍ منك حافرُ خيله   تخلّص عن أيدي الفناء فناؤه

توجّه وفد النصر والعزّ حيث ما   توجّه في عون الإله لواؤه

عبیری برآمیخت مشاطهٔ فتح   عروس ظفر را چه گرد سپاهت

بهر جا که روی آوری چشم دولت   بمژگان بروید همه خاک راهت

امید آنست و تصور چنان الفأل علی ساجبهی که چون اعلام حضرت سلطان نیکونام بدیار خراسان و عراق و ممالک مصر و شام برسد بعهدهٔ صادقهٔ وکان حقّ

سے یہ اصل ندارد از روی قرآن مجید ۳۸ (سورهٔ ص) ؛ نوشته شد ، ۲ے قرآن مجید ۳۰ (سورهٔ الروم) : ۴۷

سلین نَصْرُ الْمُؤمنین سراز گریبانِ انجازِ اَنَّ[1] الارضَ یَرِثُہاعِبَادِیَ الصالِحُون برزند، و فرمانِ فتحِ اقالیم بطغرای نصْرٌ[2] من اللّٰہِ وفتحٌ قریبٌ مؤکد بعلامتِ انّک اَنتَ الاَعلیٰ مشارق و مغاربِ عالم را فرو گیرد

کی بود از چین و روم ... نگ [بانگِ ؟] ظفر در رسد
کان دو سپاہِ گران شاہِ مظفّر شکست
جوشنِ چینی بتیر برتنِ فغفور دوخت مِغفرِ رومی بگرز بر سرِ قیصر شکست

ومَا ذالکَ علی اللّٰہ بعزیز[3] انّہ علی ما یشاء قدیر

خادم فقیر حقیر کہ بحقیقت داعی دولت آن سلطان مُلک و ملّتست بوقتِ مبارات مناقب و محاراتِ مناصب گوی دولت و سعادت بچوگانِ اصالت در میدان فصاحت و بلاغت از اقران در رباید و ہیچکس بہیچ وجہ از اہل این دیار در پایۂ او در نیاید

اذا افتخر الاشراف یوماً بمحتدٍ فمحتدُہ یُزری علی کلّ محتدِ
خبیرٌ باسرار المکارم والعُلیٰ امیرٌ علی نظم الکلام مؤیّدُ

و این معنی بنزدیکِ بزرگانِ صاحب فضیلت و زیرکانِ بی شک و شبہت و اشرافِ قبائل و ملوکِ جلائل چون ماہِ تابان و خورشیدِ رخشان ظاہرست

با این ہمہ فضائل و انواع مہتری ہستم معینِ دولتِ سلطان جلال دین

خادم دولت خواہ می خواست کہ سمندِ بادپای فصاحت در میدان بلاغت و براعت جولانی بدہد و سرِ حقّۂ عبارت و استعارت بکشاید و از جواہرِ ثمین کہ عبارت از لطائفِ معین است تاجی کہ افسرِ شاہان را شاید ترتیب دہد و زرگرِ خاطرِ وقّاد و جوہریِ ذہنِ نقّاد درین صنعت ماہر و برین ترصیع قادر، امّا عقلِ فعّال از ادراکِ

---

[1] قرآن مجید، ۲۱ (الانبیا): ۱۰۵،
[2] ایضاً ۶۱ (سورہ الصف): ۱۳،
[3] ایضاً ۱۴ (ابراہیم): ۲۳،

کنهِ کمالِ حضرت قاصرلاجرم
در اندیشه ببستم قلم فکر شکستم   که تو افزون ترازانی که کنم وصفِ کمالت
گاه در مقامِ دہشت خبرِ لا احصی ثناءً علیک برزبان می راند و احیاناً قضیهٔ مرضیهٔ
[ع]   العجزُ عن دَرَکِ الادراکِ اِدْرَاکٌ
برجهانیان می خواند [س]
سخن بذکرِ تو آراستن مراد آنست   که پیشِ اہلِ ہنر منصبی بود ما را
وگرنه منقبتِ آفتاب معلومست   چه احتیاج بمشّاطه روی زیبا را
جمالِ ذاتی را بمشّاطه چه حاجت؟ کمالِ جبلّی را به پیرایه چه کار؟
حُسْنُ الحضارةِ مجلوبٌ بتطریةٍ   وفی البداوةِ حسنٌ غیرُ مجلوبِ
بزیورها بیارایند وقتی نازنینان را   تو سیمین تن چنان خوبی که زیورها بیارائی
عزیمتِ دستبوسِ حضرت و دریافتِ آستانِ عزّت که متمنّای بختیارانِ جهان
و مبتغای شہریارانِ زمانست تصمیم یافته و این معنی بتحقیق پیوسته که
ہرکه چون انگشتری یکره ببوسد دستِ تو   تا ابد برتختِ سیم و زر نشیند چون نگین
امّا [س]
اینجا که منم رفتنِ من سود ندارد   الّا بکرم پیش نهد لطفِ تو گامی
چون بفرِّ دولتِ قضا صولتِ قدر قدرتِ حضرت بعد از قطعِ مسالک و فتحِ
ممالک مطالبِ دنیویِ جهانیان چهرهٔ دلفریب و صورتِ با فرّ و زیب خویشتن جلوه
داده، و مقاصدِ اخروی نقابِ حجاب از جمالِ باکمالِ خود بگشاده مراتبِ اصحاب
رواتب مترقّی شده و مناصبِ طبقاتِ اشرافِ اطراف و اکناف بحسبِ استعداد
عالی گشته [ع] دل نعره زند که آن ماکو

له اصل: مطلوب، تصحیح از روی العرف الطیب ص ۲۸۲،

ہم نام من (۹) بہ مدحتِ تو ماند جاودان[120] ہم کارِ من بخدمتِ تو گشت منتظم

اس قصیدے کے سال تصنیف کو متعین کرنے کے لئے کہ وہ اسی زمانے میں لکھا گیا ہوگا۔ ہم پہلے تو یہ کہیں گے کہ وہ سنہ ۵۳۶ھ کے بعد لکھا گیا ہوگا ۔ کیونکہ ہمارے شاعر کے یہاں (ابو محمد) عبدالجبار بن عبدالجبار بن محمد ثابتی الخرقی کی مدح میں بھی ایک قصیدہ ملتا ہے۔ یہ اُن علماء میں سے تھے جن کو اس سال مرو سے اتسز اپنے ساتھ (ابن الاثیر ۱۱: ۷۰) خوارزم کو لے گیا تھا اور اسی سال سے اتسز کی طاقت بہت بڑھ گئی تھی ۔ اور قصیدے میں ع خوارزم شاہ اتسز شاہِ جہاں ستان ۔ سے بھی ظاہر ہے کہ یہ قصیدہ اتسز کی خود مختاری کے بعد لکھا گیا ہوگا ۔ لیکن اسی زمانے میں یعنی سنہ ۵۳۶ھ کے قریب بھی نہیں لکھا ہوگا ۔ کیونکہ شاعر اُس وقت خراسانی ممدوحین اور بالخصوص ابوالقاسم زید بن الحسن "نقیب النقباء خراسان" کے دربار سے متعلق نظر آتا ہے اور اس کے متعلق ہم اُوپر لکھ بھی چکے ہیں ۔ پھر ابوالحسن عمرانی کی مدح کرتا ہوا پایا جاتا ہے جو "نقیب النقباء" کی طرح رَے سے متعلق ہے اور سنہ ۵۴۰ھ کے قریب گذرا ہے۔ سنہ ۵۳۹ھ میں وہ اصفہان میں علی بن عثمان کی مدح میں بھی مصروف ہے اور

---

[120] یہ قصیدہ ایک دوسرے مطلع کے ساتھ بھی ملتا ہے :۔

ای زینتِ آفتاب و محلت بر آسمان راضی ہمیشہ از تو خدا و خدایگان

ای بر ہزار میرِ ملک تاج و افتخار وی با دولیت جدّ و پدر شاہ و پہلوان

این بندہ سوی درگہِ عالی نہادروی تا از حوادثِ فلکی باشدش امان

بستہ میان بخدمتِ صدرِ رفیع تو بکشادہ بر مدیحِ دل آویزِ تو زبان

الخ اس میں ممدوح کا نام نہیں ہے اس لئے ممکن ہے کہ شاعر نے اتسز والے شعر کو نکال کر دوسرے مطلع اور زیادہ اشعار کے ساتھ کسی دوسرے ممدوح کو پیش کر دیا ہو اور یہ عادت اُس میں تھی بھی ۔

اور ۵۴۸ھ میں تاج الدین ابوطالب کی مدح کرتے ۵۵۱ھ کی بہار تک وہ غزنین آجاتا ہے اور وہیں ۵۴۵ھ تک پایا جاتا ہے۔ پھر اسی سال حج کے لئے روانہ ہوتا ہے اور ذی الحجہ کے ماہ میں حج کر کے مدینہ طیبّہ ہوتا ہوا بغداد پہنچتا ہے وہاں ۵۴۷ھ میں سلطان مسعود سلجوقی کا مرثیہ لکھتا ہے اور ہمدان میں ملک شاہ بن محمود کی تخت نشینی پر ترجیع بند پڑھتا ہے اور ہم اوپر دیکھ چکے ہیں کہ وہ ۵۴۸ھ میں خراسان کو واپس ہوتا ہے۔ غرض کہ ظاہر ہے کہ وہ خراساں کی بدحالی دیکھ کر اسی سال وہاں سے خوارزم کو روانہ ہوا ہوگا۔ کیونکہ اس وقت وہی ایک دربار شعراء کے لئے طمانیت بخش ہو سکتا تھا۔

اتسز کے علاوہ خوارزم میں ہمارے شاعر نے (ابو محمد) عبدالجبار بن ثابتی الخر[illegible] کی کسی بیماری سے صحت یابی پر ایک قصیدہ لکھا تھا:۔

ای مبارک ترِ عشقت ز سعادت بسیار — وی گرامی ترِ وصلت ز جوانی صد بار
عقل در عمر نیابد ز تو جابک تر دوست — وہم در خواب نبیند ز تو زیبا تر یار

عاشقِ عشقِ تو زانم کہ اگر مردہ شوم — پسِ صد سال مرا زندہ کنی عیسٰی وار
ناردانی شدہ لبِ من وہم نیست شفا — دردِ دل را چہ تشفّا بود از آب انار
چون بہ عنّابِ لبت روی بہی نیست مرا — تا چہ خود چشمِ مرا چشمِ تو دارد بیمار
مرضِ چشمِ من و چشمِ تو کاری ست بزرگ — خبر برِ صحتِ مخدومِ جہان مژدہ بیار
مرکزِ جود و سپہرِ ہنر و عمدۂ جاہ — صدرِ باحشمت و با مرتبہ عبدالجبار
آفتابی کہ عجب نبود اگر از رالیش — انجمِ چرخ ہمہ ہدیہ دہد چون اثمار

ای شگفتہ ز بہارِ تو بہارِ دولت — معتدل باد مزاجت ہمہ سال بہار
چرخ گر کرد گنہ، کرد ہم استغفاری — بی شک آرد بہ تو شکرانہ آن استغف[ار]
رنجِ بیماری ازین عارضہ دیدی تو و باد — کوکبِ بختِ تو تا صبحِ قیامت بیدا[ر][121]

۱۲۱ [بیاض دراصل ..... مقالہ ـــــ ایڈیٹر]

اس قصیدے میں عبدالجبار کو "صدر" کہا ہے۔ اگر وہ اتسز کا وزیر نہ بھی رہا ہو تب بھی اُس لفظ سے اُسے قاضی یا محض عالم سمجھنے میں بھی کوئی ہرج نہیں ہے۔ کیوں کہ اُس زمانے میں اس کا اطلاق اس معنی میں بھی ہوا کرتا تھا[122]۔ چنانچہ ظاہر ہے کہ یہ قصیدہ اُسی عبدالجبار کے متعلق ہے جس کو اتسز اپنے ساتھ مرو شاہجان کی فتح (۱۷ ربیع الاول ۵۳۶ھ) پر خوارزم کو لے گیا تھا۔ ایرانی فاضل عباس اقبال نے حدائق السحر کی تعلیقات (ص ۱۱۳ بعد) میں اس کا ترجمہ دیا ہے لیکن مخدومی پرنسپل محمد شفیع صاحب نے اورینٹل کالج میگزین (فروری ۱۹۳۲ء ص ۷۸ بعد) میں اور پھر تتمۂ صوان الحکمہ (عربی ۱۹۳۵ء ص ۲۱۱) میں صحیح طور پر ثابت کر دیا ہے کہ یہ "الفیلسوف بہاء الدین ابو محمد عبدالجبار بن عبدالجبار بن محمد ثابتی الخرقی" ہے جو شافعی علماء میں سے ہے اور بقول سبکی (طبقات الشافعیۃ الکبریٰ) وہ ۴۷۸ھ میں پیدا ہوا اور ۵۵۳ھ میں انتقال کیا[123]۔

---

[122] قاضی یا قاضی کے افسر کو بھی "صدر" کہتے تھے۔ انوری (کلیات ـ ص ۶۲۱) کہتا ہے: ـ

قطعۂ صدر اجلّ قاضی قضات شرق و غرب — آن کہ بر عالم نفاذ او قضای دیگر یست

"عالم" کو بھی اُس زمانے میں "صدر" کہتے تھے۔ مثلاً وطواط نے ایک قصیدہ (مقدمہ حدائق السحر ـ ف) میں "صدر الائمۃ" ضیاء الدین بلخی کو خطاب کیا ہے: ـ

صدرا بعزّ تو کہ نہشتم بعمر خود — عرض کریم را بہوی در کف ہوان

[123] سیّد حسن کے عہد میں دو اور شخص اسی نام کے ہوئے ہیں۔ الجواہر المضیئہ فی طبقات الحنفیہ (مرتبہ قرشی ـ ج ۲ ـ ص ۲۹۷) میں زین الدین عبدالجبار بن احمد ملتے ہیں جو پانچویں صدی میں مازندران کے مفتی ہوئے ہیں۔ لیکن وہ ہمارے شاعر کے ممدوح نہیں ہو سکتے۔ کیوں کہ اس صدی سے ہمارے شاعر کا بہت کم تعلق ہے بلکہ آخری ربع میں تو پیدا ہی ہوتا ہے۔ دوسرے ہیں ابو محمد عبدالجبار بن ابو عبداللہ محمد بن احمد (تاریخ بیہق ـ ص ۲۱۶) جو نیشاپور کے مفتی تھے اور اُنہوں نے ۵۰۰ھ کے قریب انتقال کیا۔ لیکن چونکہ متن والے

اتسز اور عبدالجبار کے متعلق صرف ایک ایک قصیدہ ملتا ہے اس لئے خیال ہوتا ہے کہ خوارزم میں زیادہ قیام نہ رہا ہوگا۔ اور وہاں وطواط کی موجودگی میں رہنا بھی کیوں کر جب کہ ہم اوپر دیکھ چکے ہیں کہ ہمارا شاعر غزنین ہی میں (دو قصیدوں میں) وطواط کے متعلق حسد سے کہہ چکا تھا:۔

بسانِ طوطی چون طبعِ من شکر خاید　　ز رشک گیرد وطواط را روان آتش

(در مدحِ بہرام شاہ)

زنہار چو وطواط و عمادیم مپندار　　کافسوس بود عیسٰی باخر بجوالی

(در مدحِ خسرو شاہ بن بہرام شاہ)

یہ زمانہ جیسا کہ ہم اوپر لکھ چکے ہیں خراسان والوں کے لئے بہت سخت تھا۔ ہر جگہ غز ترکوں نے اپنا فتنہ پھیلا دیا تھا۔ تاریخ ابن خلدون (ترجمہ۔ ج ۱۴ : ص ۲۰۰) بعد میں ہے کہ سنجر کی گرفتاری پر اس کا وزیر ناصر الدین طاہر بن فخر الملک دوسرے امرا کے ساتھ مرو سے نیشاپور پہنچا۔ وہاں سلیمان شاہ بن محمود کو بلوا کر سریر حکومت پر متمکن کیا۔ اور ۱۹ رجمادی الآخر ۵۴۸ھ میں اس کے نام کا خطبہ پڑھا گیا۔ پھر خراسانی لشکر نے مل کر ترکوں کے خلاف مرو کے باہر صف آرائی کی۔ لیکن ہار گئے چنانچہ طوس اور پھر نیشاپور میں (ماہ شوال) ترکوں نے اپنا مشہور جدال و قتال اور قیامت کا نمونہ پیش کیا۔ اسی واقعہ سے متاثر ہو کر انوری نے خراسان کی خونین داستان TEARS OF KHORASAN (یعنی ع برسمرقند اگر بگذری ای بادِ سحر ۔۔۔ الخ) لکھی تھی پروفیسر براؤن نے (ج ۲۔ ص ۳۸۶) اس کا سال ۵۵۰ھ لکھا ہے اور یہ بھی لکھا

بقیہ ۱۲۳: عبدالجبار کا وزیر ہونا زیادہ ممکن ہے (جیسا قصیدہ سے معلوم ہوتا ہے) اس لئے وہ قصید اسی سے متعلق ہونا زیادہ قرینِ قیاس ہے۔

ہے کہ KIRKPATRICK کا خیال ہے کہ انوری نے وہ اشعار سمرقند کے حاکم محمد بن سلیمان کے لئے لکھے تھے۔ لیکن پروفیسر شیرانی صاحب کا خیال (تنقید شعر العجم۔ ص ۲۴۳) صحیح ہے کہ وہ سنجر کے بھانجے رکن الدین محمود خاں بن ارسلان خاں محمد (بن بغرا خاں) کے نام بھیجے گئے ہوں گے۔ ان فضلاء کا یہ خیال بھی ہے کہ یہ سفارت نامہ ۵۵۰ھ اور ۵۵۱ھ کے درمیان بھیجا گیا ہوگا۔ لیکن میں نے (معارف۔ ستمبر ۱۹۴۲ء۔ ص ۲۱۲) لکھا تھا کہ وہ ۵۴۸ھ کے فوراً بعد ہی بھیجا گیا ہوگا۔ کیوں کہ اس سال کی مصیبت ایسی نہ تھی کہ دو تین سال کے پہلے اس کے خلاف جوش نہ پیدا ہوتا۔ میرا یہ خیال اب صحیح نکلا جب کہ تاریخ ابن خلدون (ج ۱۴۔ ص ۲۰۲) سے معلوم ہوا کہ ماہ شوال ۵۴۸ھ میں ناصر الدین طاہر کے انتقال پر سلیمان شاہ نے اس کے بیٹے نظام الملک دوم (قوام الدین حسن ؟) کو اپنا وزیر بنایا لیکن ترکوں کے مقابلے کی ہمت نہ تھی اس لئے سلیمان شاہ عاجز ہو کر صفر ۵۴۹ھ میں جرجان چلا گیا تو ارکینِ دولت نے رکن الدین محمود خاں کو سمرقند سے بلوایا اور شوال ۵۴۹ھ میں اس کے نام کا خطبہ پڑھا گیا۔ اس وقت غز ترک ہرات کا محاصرہ کئے ہوئے تھے۔ کئی لڑائیاں ہوئیں۔ آخر انہوں نے جمادی الاول ۵۵۰ھ میں وہاں کا محاصرہ اٹھا لیا اور مرو کو چلے گئے۔ نیشاپور وغیرہ پر مؤید آی آبہ نے قبضہ کر لیا تھا۔ آخر رجب ۵۵۰ھ میں محمود خاں اور ترکوں کے درمیان صلح ہو گئی لیکن چونکہ اُسے ترکوں سے کھٹکا لگا ہوا تھا اس لئے وہ اپنی قدیم دوستی کی بنا پر اتسز بن محمد خوارزم شاہ (المتوفی ۵۵۱ھ) سے مشاورت اور مصالحت کے لئے نیشاپور سے خبوشانِ استوا (قوچانِ حالیہ) میں آکر ملاقات کرتا ہے (مقدمہ حدائق السحر۔ م ع۔ ن) اور اس ملاقات کا زمانہ تین ماہ کا طول کھینچتا ہے۔ جب کہ ۵۵۱ھ کے اوائل میں وہیں سنجر کی رہائی کی خبر اُن کو معلوم ہوتی ہے۔

سنجر کی وفات (۱۲۴) (دوشنبہ ۱۴ ربیع الاول ۵۵۲ھ) پر محمود خان دوبارہ تخت نشین ہوتا ہے اور ہمارا شاعر غالباً اسی زمانے میں اس کی مدح میں کئی قصیدے لکھتا ہے کیونکہ محمود خاں کا پہلا دور ۵۴۹ھ تا سنہ ۵۵۱ھ، جیسا کہ ہم دیکھ چکے ہیں ایسی پریشانیوں سے پُر تھا کہ اس وقت شعر و شاعر کی قدر دانی مشکل تھی۔ بہر حال اس کی اس کی (دوبارہ) تخت نشینی پر سید حسن ایک طویل قصیدہ لکھتا ہے۔ جس کے کچھ اشعار یہ ہیں: —

۱۔ وقت آنست کہ مستان طرب از سر گیرند (۱۲۵) — طرۂ شب ز رخ روز ہمی بر گیرند
۲۔ راویان ہر نفسی تہنیتی نو گویند — مطربان ہر کرتی پردۂ دیگر گیرند
۳۔ ترک این گنبد نہ پوشش گردان گویند — کم این خانہ پر روزن بی در گیرند
۴۔ چون خوش و خرم گشتند چو خاقان محمود — باد اقبال شہ عالم سنجر گیرند
۵۔ دو فلک تخت کہ شان در عدد تاج وران — اول خسرو و ثانی سکندر گیرند
۶۔ کہ گمان برد کہ پیری و جوانی شب و روز — رایت ورای مبارک ز مہ و خور گیرند
۷۔ یا کہ دانست کہ ہرگز پدری و پسری — فر داؤد و سلیمان پیمبر گیرند
۸۔ گر پدر بحر محیط ست پسر عنبر اوست — ساحل بحر بہ بوی دم عنبر گیرند
۹۔ ور پدر کوہ عظیم ست پسر گوہر اوست — خاتم از کوہ نہ گیرند ز گوہر گیرند
۱۰۔ ور پدر چرخ رفیع ست پسر اختر اوست — تابش از چرخ نہ گیرند ز اختر گیرند

---

۱۲۴ راحت الصدور (ص ۲۴۶) میں جو ترجیع بند ہے اس کا تیسرا بند رام پور کے مخطوطہ میں الگ ہے جس سے یہ وہم ہو جاتا ہے کہ وہ سنجر کی وفات پر لکھا گیا ہوگا۔

۱۲۵ راحت الصدور (۳۱۳ ح) میں سید حسن کا پہلا مصرع یہ دیا گیا ہے: — ساقیا بادہ بدہ تا طرب از لیکن ہمارے ہر مخطوطے میں متن والا ہی مصرع ملتا ہے۔

۱۱- خه خه ای شاهِ زمانه که هزارت شمرند — هم به امرِ تو چه اندازهٔ لشکر گیرند

۱۲- زور و زر نیست همه تاج وران را لیکن — نام محمود و محمدؒ را در زر گیرند

۱۳- صبح شام از چه شود روشن و تاریک از آنک — تاج و چترت را بر دیدهٔ در بر گیرند

۱۴- ملاءِ اعلیٰ چون خطبه به نامت شنوند — هفت گردون را چون پایهٔ منبر گیرند

۱۵- منّتت گاهی در ذمّتِ شاهان بنهند — خلعتت روزی بر قامتِ قیصر گیرند

۱۶- قدسیان بانگ برآرند به تکبیر سبک — فتح نامه ات چو کبوتر همه در پر گیرند

۱۷- تازی و پارسی معجزم از باغِ علوم — خشک خاری ست که در شاخِ گلِ تر گیرند

اوپر کے دوسرے شعر میں "تہنیت" ہے اور چودھویں شعر میں "خطبہ" پڑھے جانے کا ذکر ہے۔ یعنی یہ اشعار محمود خاں کی تخت نشینی پر لکھے گئے ہوں گے یا شروع شروع میں تو ضرور لکھے گئے ہوں۔ اسی لئے اپنی عربی دانی کا تعارف بھی آخری شعر میں ہے تیرھویں شعر میں سلجوقی سفید تاج اور سیاہ چتر کی حسن تعلیس موجود ہے۔ پانچویں سے بارھویں شعر تک محمود خاں کے والد محمدؒ خاں کے متعلق ذکر ہے۔ یعنی وہ اس عہد تک زندہ تھا۔ یہ بات ہم کو پہلی بار یہیں سے معلوم ہوتی ہے۔ ابن الاثیر طبع لیڈن (ج ۱۱- ص ۴۵ ببعد) اور ابن خلدون (ترجمہ۔ ج ۱۲- ص ۳۱۷ اور ج ۱۴- ص ۱۸۳) وغیرہ سے معلوم ہوتا ہے کہ ارسلان خان محمد کا ایک لڑکا بغرا خاں ایک درباری شخص شریف علوی محمد ابو شجاع کے ورغلانے میں آکر اپنے باپ کے خلاف ہوگیا۔ باپ نے بیٹے کو اور اس شخص کو قتل کر دیا۔ جس سے اُن کے حمائتی ترک (قارغلیہ) نے اُس کے خلاف بغاوت کی۔ اس نے سنجر سے مدد مانگی۔ اور سنجر نے ۵۲۴ھ میں ان ترکوں کو بھگا دیا۔ لیکن سنجر کو چند ایسے اشخاص ملے جنھوں نے غلط یا صحیح یہ کہا کہ ارسلان خان محمد نے اُس (سنجر) کے قتل کے لئے ان کو مقرر کیا ہے۔ اس بات پر سنجر کو غصہ آیا اور اُس نے ارسلان خاں کو بلخ میں قید کرا دیا جہاں اس کا انتقال ہوا یعنی ۵۲۴ھ

میں وہ قید ہوا اور ابن خلدون (۱۴ : ص ۱۸۳) سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ ۵۴۹ھ
میں سنجر نے اس کو دوبارہ ترکستان کا حکمراں بنایا تھا۔ یعنی اس وقت سے اب تک
وہ اگر زندہ بھی رہتا تو بہت زیادہ عمر ہوتی۔ یعنی ۵۵۲ھ میں (جس کے پہلے یہ
قصیدہ نہ لکھا گیا ہوگا) وہ بہت ہی زیادہ معمّر ہوتا۔ اور پھر بلخ کی قید میں اس کے
انتقال کا معاملہ رہ جاتا ہے۔ اس لئے میرا خیال ہے کہ محمود خاں اس کا بیٹا نہیں
بلکہ پوتا ہوگا۔ اور مزید تائید اس خیال کی اس طرح ہو جاتی ہے کہ سیّد حسن کے
شاگرد نے مقدمہ میں اس کا نام "محمود خاں بن محمد بن محمد بن بغرا خاں" لکھا ہے۔
محمود خاں کے اس ابتدائی عہد کے متعلق ایک اور قصیدہ ہے :-

فسانہ گشت بہ یک بار داستانِ کرم ۔۔۔ بریدہ شد پی حاجت نہ آشنانِ کرم
برون ز قبّۂ میناست بارگاہِ وفا ۔۔۔ ورای خانۂ عنقاست آشیانِ کرم

بہ بوی فضل و کرم خانمان رہا کردم ۔۔۔ کہ روی فضل سیہ باد و خانمانِ کرم
عجب مدار کہ شد تند خاطر تیزم ۔۔۔ کہ تیغ خاطر چوبی ست از فسانِ کرم
بہ آب و دانہ چو من بلبلی پروردی ۔۔۔ اگر نہ بودی پژمردہ بوستانِ کرم
ز حد ببردم، نی نی ہنوز سرمست ست ۔۔۔ ز جام جود و سخا طبعِ شادمانِ کرم
ہنوز قاعدۂ ہست در وجودِ ہنر ۔۔۔ ہنوز منطقۂ ہست بر میانِ کرم
بہ قدرِ دولتِ خاقان جلالِ دولت و دین ۔۔۔ کہ نوکِ خامۂ او ہست ترجمانِ کرم
کریم عادل محمود بن محمد آن ۔۔۔ کہ ہست غایتِ سوگندِ او بجانِ کرم

ہزار منّت حق را کہ خطبہ و سکّہ ۔۔۔ بہ نامِ مجلسِ اعلاست در جہانِ کرم[۱]

آخر شعر میں پھر صاف کہا ہے کہ محمود خاں بن محمد کے نام خطبہ پڑھا جاتا ہے
اور یہ بھی کہ سکّے اس کے نام سے رائج ہیں۔ چنانچہ خیال ہوتا ہے کہ محمود خاں کے
پہلے دورِ پریشانی میں سکّے رائج نہ ہو سکے ہوں گے بلکہ دوسرا دَور جو سنجر کی وفا

---

[۱] بیاض در اصل مقالہ ۔۔۔ اڈیٹر

سے شروع ہوتا ہے ایسے کام کے لئے زیادہ موزون رہا ہوگا۔ اسی لئے یہ خیال صحیح ہو سکتا ہے کہ ہمارا شاعر دوسرے دَور میں اُس کے دربار سے متعلق ہوُا ہوگا۔ جب کہ شاعروں کی قدر بھی ہو سکتی تھی۔ ایک اور قصیدہ اس طرح شروع ہوتا ہے:۔

ای گوہرِ مطہّرِ مردی و مردمی   اصلِ تو کانِ گوہرِ مردی و مردمی
در جنگ و صلح رستمِ میدان و مجلسی   در کین و مہر حیدرِ مردی و مردمی
دارد دلِ تو نور ز ایمان و معرفت   بارد لبِ تو شکّرِ مردی و مردمی

چرخ ار ز صبحِ صادق در پیشِ آفتاب   پرسد کہ کیست یاورِ مردی و مردمی
گوید جلالِ دُنیا محمود خان کہ ہست   بر چرخِ مُلک محورِ مردی و مردمی
ای مایۂ سعادتِ دنیا و آخرت   وی معجزِ پیمبرِ مردی و مردمی
القابِ عالیِ تو طرازیست ہر کجا   بر رایتِ مظفّرِ مردی و مردمی

قدرت نعوذ باللہ اگر سرکشی کند   عاطل بماند افسرِ مردی و مردمی
در صدرِ مُلک و دین زد و بنشین کہ حاسدانت   بگذشتہ اند از درِ مردی و مردمی [۱۲۷]

سید حسن کے شاگرد نے جو مقدمہ اُس کے دیوان پر لکھا تھا اور جس کے ضروری اقتباسات شروع میں دے چکے ہیں اُس میں محمود خان کے القاب "شمس الملوک، جلال الدین" وغیرہ ہیں یعنی یہ القاب اُس کے دوسرے عہدِ حکومت میں ضرور تھے۔ اُس مقدمہ میں کنیت بھی "ابو القاسم" ہے۔ دیوان میں ایک قطعہ بھی ملتا ہے جس میں صرف "شمس الملوک" لقب آیا ہے اور اُس کے التفات کا اعتراف کیا ہے:۔

جانم غریقِ نعمتِ شمس الملوک شد   وین طرفہ ترکہ می زیم اکنون بجان شکر
از بس کہ ابرِ لطف بباریدہ بر سرم   بشگفت از بہارِ دلم بوستانِ شکر

---

۱۲۷ [بیاض در اصل مقالہ ـــــ اڈیٹر

در گلشن ثناش زبانم چو بلبل است — دستانِ مدح می زند و داستانِ شکر
حقّا کہ تیر مدح برون پرد از جہان — گر درکشم بہ قوتِ مہرش کمانِ شکر
ای بر دلم کشادہ بہ بیعت درِ امید — جان بستہ ام بجانِ کرم بر میان شکر
پایم چو در رکاب سعادت بہ عونِ تست — آن بہ کہ سوی صدرِ تو تابم عنانِ شکر
زین پس اگر خدای بخواہد بہ دولتت — ہر لحظہ گوہری بدر آرم زکانِ شکر[۱۲۵]

ان اشعار سے شاعر کی تربیت کا حال معلوم ہوتا ہے۔ محمود خان کی اسی قدر شناسی کی وجہ سے شاعر نے دو قصیدے ملمّع مجوب میں بھی لکھے ہیں جو ممکن ہے کہ اظہارِ قابلیت کے لئے ہوں کیوں کہ وہ "گیرند" والے قصیدۂ بالا میں کہہ بھی چکا ہے کہ ع تازی و پارسی معجزم از باغِ علوم، بہرحال چوں کہ عربی میں کُل یہی سرمایہ باقی ہے۔ اس لئے اُس کا نقل کرنا مناسب معلوم ہوتا ہے:-

(۱) طَلَعَ الشَّمْسُ عَلَی النَّدْمَانِ — فَاشْرِبِ الرَّاحَ عَلَی الرَّیْحَانِ
شاید ار داد ز گل بستانی — کہ بہ رخ رشکِ گلِ بستانی
(۲) اَفْرِغِ الْقَهْوَةَ فِی الْکَاسِ لِکَیْ — یُفْرَغُ الْقَلْبُ مِنَ الْاَشْجَانِ
بادہ از دست غمت بستاند — چون تو از دستِ منش نستانی
(۳) ضَحِكَ الْوَرْدُ بِلَا ثَغْرٍ کَمَا — بَکَتِ السُّحُبُ بِلَا اَجْفَانِ
من چو از ابر از غم تو گریانم — تو چو گل با ہمہ کس خندانی
(۴) خَانَ بِی الْوَرْدُ فَاَشْکُوهُ اِلیٰ — مَلِكِ الْمَشْرِقِ بُغْرَا خَانِ
خسروِ عادلِ خاقان محمود — او چو محمود بہ مُلک ارزانی
(۵) غَرَّ الْوَرْدِ عَلَی الْاَغْصَانِ — بَلَغَتْ فِی طَرَفِ الرَّیْحَانِ

---

۱۲۵ [بیاض در اصل مقالہ —— اڈیٹر]

رفت بر تخت گل زندانی — چو پیمبر بچۂ کنعانی

۱۶ مُستمِعاتُ الطَّیرِ فی شَدْوِ بِہ — یتنبارینَ لَدَی الاُلحانِ

بلبلان در چمنش پنداری — مطربانند زبر دستانی

۱۷ ھَاتِ ھَامُسْکِرَماھاتَ فَقَدْ — حُتِمَ الحُزنُ علی السَّکْرانِ

دردہ آن بادۂ شادی دردہ — تاکہ مان از کف غم بستانی

۱۸ مَرِضَ اللَّھْوُ بِغَمٍّ عَجَباً — وتَوَخَّتْ فِتَنُ الاُزْمانِ

سست عہدی فلک می بینی — بی وفائی جہان می دانی

۱۹ اِذْ تَرَی الْمُلْکَ بِتَبعٍ اَبَداً — لُسْتَ بِالمَالِکِ بُغْرا خانِ

طمع دولت جاوید مدار — از شہنشاہِ جہان خاقانی

۲۰ قُدْرَۃٌ فی حَدَقِ الدولَۃِ مَنْ — فِلْذَۃٌ مِّنْ کَبِدِ السُّلطانِ[۱۲۹]

---

[۱۲۹] یہ اشعار اسی سلسلے کے ساتھ برٹش میوزیم کے نسخے میں ہیں لیکن انڈیا آفس کے نسخے میں عربی کے چار شعر کے بعد فارسی کے چار شعر ہیں ۔ پھر عربی کے پانچ شعر کے بعد فارسی کے چھ شعر ہیں ۔ یعنی اس میں عربی کا آخر شعر نہیں ہے ۔ جامعہ عثمانیہ اور پروفیسر مسعود حسن رضوی صاحب کے نسخے میں عربی کے شروع کے تین شعر ہیں لیکن فارسی کے ۴ و ۶ و ۹ و ۱۰ نہیں ہیں ۔ برٹش میوزیم کے نسخے میں دوسرے شعر میں " افرح " القوت " ہے ۔ انڈیا آفس اور برٹش میوزیم کے نسخے میں ساتویں شعر میں " سکّہ نا " ہے اور دسویں شعر میں " فی حدق الدولۃ بہ " ہے لیکن مخدومی پرنسپل محمد شفیع صاحب نے ان مقامات پر جو قرأت بہتر سمجھی تھی وہ متن میں لکھ دی گئی ہے ۔ انہوں نے خصوصاً عربی کے چھٹے شعر کی تصحیح بڑی خوبی سے فرما دی ہے ۔ وہ شعر بہت زیادہ مسخ ہو گیا تھا ۔ پہلے نسخے میں اس طرح تھا : ۔

مسموت الطرفی بدوبر ۔ بلدارین لدی الالحان

اور برٹش میوزیم کے نسخے میں اس طرح تھا : ۔ مستمعات المطرفی بدوبہ ۔ مسارین الذی الالحان

شاہِ شاہانِ جہاں محمود آن — کہ نہ دارد چو محمدؐ ثانی

دوسرا قصیدہ (مُلمّع مجوب) اس طرح ہے :-

(۱) اَلا ھاتِ حَمرآءَ کالعندم — کأنّاکَ ما زَجْتَھا مِنْ دم
مئی در غمی خور اگر در غمی — کہ شادی فزاید ہمی در غمی

(۲) یَلُوحُ سَنَاھَا عَلیٰ وَجْنَتِی — اِذَا انحَدَرتْ کَا سِھَافِی فَمِ
بیا نوش کن با بُتِ نوش لب — شرابِ محرّم اگر محرمی

(۳) فَاَھلاً بسُکرِیَ مِنْ مُسْتقیم — وَ شبعاً بِصَحْوِیَ مِنْ مُغرَم
خوشا گر تو با ما بہ ہنگام گل — خرامی بہ ہنگامۂ خرّمی

(۴) مَلِیکٌ علا مِنْ جَمِیعِ المُلُوکِ — بِمَنزِلَۃِ الفَصِّ فی الخاتم
چراغ بنی آدم و شمع مُلک — کہ عالی ست از منصبِ آدمی

(۵) فَمَا اَطیَبَ الرّاحَ لاسِیّمَا — عَلیٰ ذِکرِ خاقانِیَ الاعظم
جلالِ دول شاہ محمود خان — کزو گشت بنیادِ دین محکمی

(۶) فَیا رَبِّ عَمِّرہُ فی مُلکِہٖ — الیٰ حِینِ مُنقضَیِ العالم۱۳۰
شدہ ختم بر فرّ او خرّمی — شدہ وقف بر طبعِ او بی غمی

ان عربی قصیدوں سے اگر سیّد حسن کو اظہارِ قابلیت منظور تھا تو ساتھ ہی یہ

بقیہ ۱۲۹ دیگر اشعار کی تصحیح اور اعراب میں قبلہ استاذی پروفیسر ضیاء احمد صاحب مدظلہ نے بڑی مدد فرمائی ہے۔ آٹھویں شعر میں شاید "عجَبٌ" بھی ہوسکتا ہے۔

۱۳۰ اس قصیدے کی صورت بھی بہت مسخ تھی۔ اس کی بھی قبلہ استاذی پروفیسر ضیاء احمد صاحب مدظلہ نے تصحیح فرمادی ہے۔ یہ قرأت برٹش میوزیم کے نسخے کے مطابق ہے۔ انڈیا آفس میں آخری مصرع "الیٰ حین منقرض العالم" ہے۔ اور عربی کے چھ شعر کے بعد فارسی کے چھ شعر ہیں۔

بھی ظاہر ہوتا ہے کہ ممدوح بھی عربی قصیدوں کی قدر جانتا ہوگا[۱۳۱] ۔ ورنہ عربی میں لکھنے کی ضرورت نہیں تھی ۔ گو کہ یہ قصیدے بلند پایہ نہیں ہیں تاہم ان سے اُس کی قدرتِ زبان اور آگاہی اسلوب شعر کا پتہ چلتا ہے ۔

ہمارے شاعر نے رکن الدین محمود خاں کے وزیر خالد مالکی کی مدح میں بھی ایک قصیدہ لکھا تھا

۔ یارب این بوی خوش سنبل و گل یاسمن است	یا نسیمی ز سر چارسوی یارِ من است
۔ یا عبیرِ کلہ تافتۂ شمشاد ست	یا بخارِ رخ افروختۂ نسترن است
۔ مگر این موسم خندیدنِ باغِ ارم ست	مگر این نوبتِ پاشیدنِ مشکِ ختن است
۔ ای عجب این دمِ مشکیں کہ جہان خرم کرد	مگر از سینۂ پُر نورِ اویس قرن است
۔ اینت اقبال کہ آمد بہ مشامِ دلِ من	اثر سستی از شیمتِ مخدوم من است
۔ آن ہنرور کہ بر تختِ سخن جمشید است	و آن سخن ور کہ بہ میدانِ ہنر تہمتن است
۔ وطن خالد جز خلد مدان فردا از انک	خلد را امروز اندر دلِ خالد وطن است
۔ خالدِ مالکی آن صدر کہ خالد بہ بہشت	ہمچو رضوان ز نسیم کرمِ خویشتن است
۔ پرتوِ خاطرِ او طبع مرا قوت داد	خہ خہ ای خاطر چون تیغ کہ آن عکس من است
۔ بہ قبولِ سخنش یک سخنم را صد کرد	گرچہ دانست کہ در ہر سخنم صد سخن است

---

۱۳۱ لیکن پروفیسر نولدکہ کے مقالہ کا ترجمہ جو ڈاکٹر محمد اقبال صاحب نے کیا ہے اُس کی مئی ۱۹۳۱ء (اورینٹل کالج میگزین) کی قسط کے صفحہ ۱۷ کے حاشیہ نمبر ۲ میں یہ عبارت ہے : ۔

" زوالِ خلافت کے بعد کے مسلمان فرمانروا اکثر تعلیم سے عاری ہوتے تھے ۔ لہذا یہ نہ سمجھنا چاہیئے کہ وہ ہمیشہ اُن تمام عربی اور فارسی کے قصیدوں کو سمجھ سکتے تھے ۔ جو اُن کی شان میں کہے جاتے تھے "

۱- مادحِ او من و او مادحِ فرستد عجب است / عشق بر بلبل و گل چاک زده پیرہن است
۱۱- آمد از کارِ ثنای تو مثمن چو بہشت / گرچہ شعرِ تو مسدس چو نجوم پرن است
۱۳- آن مسدس را ہر شش جہت آورد بسود / وآن مثمن را ہر ہشت بہشتش عدن است
۱۴- قلمت را سزد ار کلکِ عطارد خوانم / زان کہ این طبعِ لطیفِ تو عطارد وطن است
۱۵- با عطارد شدہ ام ہم قلم و این شرحم / از پیِ مدحتِ خورشیدِ زمین و زمن است
۱۶- خسروِ عادلِ محمود کہ ہیچون ہم نام / مسجد آباد کن و غازیِ بت خانہ کن است
۱۷- مردمی را چو خرد در سر و مردم در چشم / مملکت را چو فرخ در دل و جان در بدن است
۱۸- پارۂ گوشت چو جان دادش ماہِ چگل است / قطرۂ آب چو پروردش دُرِّ عدن است
۱۹- کہ دل و جانِ مرا ہمچو فرائض مطلوب / خدمت درگہِ آن شاہِ مبارک سخن است
۲۰- چہ کنم فتنہ از آن است کہ بر نار دچرخ / ہر مرادی کہ برین جان و دلِ مفتتن است
۲۱- از پیِ آن کہ حسن نام و حسینی نسبم / کارِ ناسازم چون کارِ حسینؓ و حسنؓ است
۲۲- خاصہ امسال کہ گوئی ز قضای گردون / بُنِ ہر خار کمین گاہِ ہزار اہرمن است
۲۳- شاہ محمود کہ او را بہ مقامِ محمود / از پسِ اخلاقِ محمدؐ چو خجستہ سنن است
۲۴- عالم از روی و زرایش حسن آبادی شد / کہ ہمہ چیزش تا من کہ غلامم حسن است[۲]

اس قصیدے کے ساتویں اور آٹھویں شعر میں خالد مالکی کا نام آیا ہے۔ جو محمود خاں کا صدر تھا۔ یہ اطلاع سب سے پہلے ہم کو اسی قصیدے سے ملتی ہے لباب الالباب (ج ۲ : ص ۱۳۸ - ۱۴۵) میں اس کا نام ضرور آیا ہے۔ لیکن اس کی صدارت کا حال نہیں معلوم ہوتا ہے۔ اور نام بھی اس میں " الامیر العمید فخر الدین تاج الافاضل خالد بن الربیع الملکی الطولانی" ہے اور آگے ہے کہ " . . . . از افاضل جہاں و اعیانِ خراسان بود . . . . و میانِ او و اوحد الدین انوری مکاتبہ و مشاعرات است . . . ." حالات تو خیر صحیح ہیں لیکن اسے " مالکی" کی جگہ " "

لکھا ہے اور یہ غلط ہے۔ مذکورۂ بالا قصیدہ اسے "مالکی" کہتا ہے اور اس سے زیادہ صحیح ثبوت اور کیا ہو سکتا ہے؟ عباس اقبال نے بھی مقدمہ حدائق السحر (بی۔ ص ۸۱) میں اُسے "مالکی" لکھا ہے اور ایسا ہی پروفیسر شیرانی صاحب نے کتاب تنقید شعر العجم[۱۳۳] (ص ۲۰۶ - ۲۵۸) میں لکھا ہے۔ لباب میں علاء الدین "جہاں سوز" کے یہاں انوری کی طلبی کا مشہور واقعہ لکھا ہوا ہے جس میں یہ ہے کہ خالد کے اشارہ سے انوری جو کہ مَلِک طوطی (ناصر الدین ابو شجاع طوطی بن اسحٰق الخضر) کے یہاں تھا علاء الدین کے پاس پہنچنے سے بچ جاتا ہے۔ غرض یہ کہ خالدِ مالکی کو لباب میں علاء الدین "جہاں سوز" کے دربار سے وابستہ بنایا گیا ہے جو ممکن ہے کہ صحیح ہو۔ لیکن اسی کتاب میں کسی بادشاہ محمد (ص ۱۴۱) اور حسن (ص ۱۴۴) کی مدح میں خالد کے اشعار ملتے ہیں اور یہ ایسے ممدوح ہیں جن کے متعلق کوئی قطعی فیصلہ نہیں ہے۔ (گو کہ تعلیقات کے ص ۵۶۴

---

[۱۳۳] تنقید شعر العجم (ص ۲۱۶ - ۲۱۷) میں اس طلبی کو غلط کہا گیا ہے اور اس کے دو سبب بتائے ہیں۔ اول تو یہ کہ علاء الدین اس سے صاف نہیں تھا۔ دوسرے یہ کہ اگر انوری نے شاعری سے علیحدگی ظاہر کی تو ایسا نہیں ہے کیوں کہ وہ علاء الدین کے بعد تک شاعری میں مصروف تھا۔ لیکن میرا خیال ہے کہ یہ قصہ صحیح ہو سکتا ہے۔ وہ اس طرح کہ چوں کہ علاء الدین اس سے صاف نہیں تھا اسی لئے دھوکا دے کر وہ بُلانا چاہتا تھا اور انوری نے عارضی طور پر ضرور کچھ دن کے لئے شاعری بند کر دی تھی۔ وہ خود (کلیات: ص ۷۰۵) کہتا ہے: ۔ گرچہ دربستم درِ مدح و غزل یکبارگی ۔ ظن مبر کز نظم و الفاظِ معانی قاصرم ۔ یہ اشعار قوام الدین حسن بن ناصر الدین طاہر کے متعلق ہیں جو بقول تاریخ بیہق (ص ۷۵) سلیمان شاہ (در ایامِ اسارِ سنجر) اور محمود خاں کا وزیر رہ کر ۵۵۳ھ میں علیحدہ ہو کر بیہق میں سکونت پذیر ہو گیا تھا۔ غرض کہ محض اسباب مذکور کی بنا پر وہ واقعہ غلط نہیں کہا جا سکتا۔ کسی اور سبب سے غلط ہو تو ممکن ہے۔

میں محمد کو سلجوقی بادشاہ المتوفی ۵۱۱ھ سمجھا گیا ہے) بہرحال خالد مالکی پہلے کہیں بھی رہا ہو لیکن مذکورہ بالا اشعار میں وہ محمود خاں کے دربار سے متعلق ہے جہاں وہ غالباً ۵۵۳ھ سے وزیر ہوا ہوگا۔ کیوں کہ اس کے پہلے قوام الدین حسن اس کا وزیر تھا۔ جیسا کہ ہم آگے دیکھیں گے۔

دسویں شعر میں سید حسن انکسار ظاہر کرتا ہے اور گیارہویں بارہویں اور تیرہویں شعر سے واضح ہوتا ہے کہ خالد نے کچھ اشعار سید حسن کی مدح میں پہلے لکھے تھے اور وہ شاید "مسدس" (مسمّط) میں ہوں گے۔ اکتیسویں شعر میں شاعر اپنا نام "حسن" اور نسب "حسینی (سیّد)" بتاتا ہے اور چوں کہ خالد کے اشعار کے بعد سید حسن نے یہ قصیدہ لکھا تھا اس لئے معلوم ہوتا ہے کہ ان کے باہمی تعلقات کو کچھ عرصہ ضرور ہو چکا ہوگا۔ خالد کے علاوہ ایک قصیدہ محمود خان کے دوسرے وزیر قوام الدین (بو محمد) بن ناصر الدین طاہر کی مدح میں بھی معلوم ہوتا ہے:۔

خدای عزّ و جل داد بندہ را در سر	دو دیدبان کہ گرامی تر ند یک زدگر[2]
ہزار منّت حق را کہ داشت ارزانی	چنیں نفیس دو گوہر بصدق حق پرور
قوام دولت و دین بو محمّد طاہر	کہ دین و دولت ازو یافتند زینت و فر
سپہر ساختہ از جزم او بسی وزنہ	زمانہ آختہ از عزم او بسی خنجر
عطا گزاری مقصود او ز زرّ و زسیم	بزرگواری میراث او ز جدّ و پدر

یہ قصیدہ طویل ہے لیکن ہم نے چند اشعار پر اکتفا کیا ہے۔ اس میں ممدوح کا نام قوام الدین ابو محمد ابن طاہر ملتا ہے۔ میرا ظنّ غالب ہے کہ یہ قوام الدین (ابو محمد) حسن بن (ناصر الدین) طاہر بن فخر الملک بن نظام الملک) ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ لقب (قوام الدین) اور ولدیت (طاہر) کے علاوہ قصیدے میں کہا گیا ہے:۔ ع

بزرگواری میراث او ز جدّ و پدر۔ یعنی اس کے باپ (ناصر الدین طاہر المتوفی

۵۴۸ھ) اور دادا (فخر الملک - م ۵۰۰ھ) سے "بزرگواری" (وزارت) چلی آرہی ہے لیکن اس کی کنیت "ابومحمد" صرف سیّد حسن کے قصیدے میں ملتی ہے۔

انوری نے بھی اُسے اپنے کلیات (ص ۷۰۵) میں یاد کیا ہے :-

قدرِ من صاحب قوام الدین حسن داند ازانک   صدرِ او را یادگار از ناصر الدین طاہرم

اور تاریخ بیہق (ص ۷۵) میں اس کے متعلق ہے :- "۔۔۔ امّا قوام الدین الحسن بن ناصر الدین (طاہر) کہ وزارتِ سلطان سلیمان و وزارتِ سلطان محمود خاں بمکانِ او آراستہ بود در بیہق مقیم است من سنة ثلاث خمسین وخمسائة الیٰ یومنا ھذا (یعنی ۵۶۳ھ)"۔ یعنی قوام الدین الحسن نے سلطان سلیمان سلجوقی (در ایامِ اسارتِ سنجر بدستِ غزان) اور پھر سلطان محمود خان بن محمد خاں کی وزارت کے بعد ۵۵۳ھ تک سبکدوشی بھی حاصل کر لی تھی۔ اس لئے ظاہر ہے کہ وہ خالد مالکی سے پہلے صدر رہا ہو۔ کیونکہ تاریخ ابن خلدون (اردو ترجمہ - ص ۲۰۲ - ج ۱۴) میں ہے کہ سلیمان بن محمد نے (جو ۱۹ رجمادی الآخر ۵۴۸ھ سے سنجر کی جگہ حاکم بنایا گیا تھا) شوال ۵۴۸ھ میں ناصر الدین طاہر کے انتقال پر اُس کے بیٹے نظام الملک دوم (یعنی اسی قوام الدین حسن) کو اپنا وزیر بنا لیا تھا۔ پھر شوال ۵۴۹ھ میں جب محمود خاں حاکم ہوا اُس نے بھی اُسے اپنا وزیر بنا لیا ہو گا۔

عراق کو روانگی اس کے بعد ہمارا شاعر پھر عراق (اور ہمدان) کی طرف متوجہ ہوتا ہے۔ راحت الصدور (ص ۲۶۲ - ۲۶۳) سے معلوم ہوتا ہے کہ سلیمان سلجوقی اپنے بھائی مسعود بن محمد کے انتقال (۵۴۷ھ) پر قلعۂ قرزین میں سات سال تک (لیکن یہ زمانہ کم ہو گا) مقید رہا۔ پھر بعض مخلص امیروں کی مدد سے وہاں سے بھاگ نکلا۔ جن امراء نے اس کا ساتھ دیا ان میں یمین الدین امیر بار اور رشید جامہ دار بھی تھے۔ ہمارا شاعر ان دونوں کی مدح ایک ہی قصیدے میں

کرتا ہے :-

دل و جانم یمین دین دارد — که به پاکیش در یمین دارد

کین و مهرش که آن مباراین باد — مزهٔ زهر و انگبین دارد

علم او حجّت فلک داند — حلم او قوت زمین دارد

هست خورشید در گریبانش — زان که دریا در آستین دارد

بخدا را چو طالع سعدش — حلقهٔ آسمان نگین دارد

روی من همچو موی دلداران — در فراقش هزار چین دارد

از غریبان کجاش یاد آید — همدمی چون صفی دین دارد

تاج دولت رشید مسعود آنک — چون سعادت بسی قرین دارد

زان به دل همچو دیده نزدیک ست — که دل نیک دوربین دارد

حسن از ذکر و شکر هر دو بزرگ — آفرینش بر آفرین دارد

تا بر ایشان چو زر نثار کند — طبع پر لولوی ثمین دارد

یارب او را بدین غرض برسان — کز جهان آرزو همین دارد[۱۳۴]

---

۱۳۴ ایک ممدوح "سعد الدین" ہے جو حج بھی کر آیا ہے اور شام کے کسی مقام میں ہے۔ جہاں شاعر اپنا کلام عراق سے بھیجا کرتا تھا :-

قبول بین که درین پنج سال سعد الدین — به مهر و کین بر من یک غلام نفرستاد

بلند و پست حدیث مرا محل نه نهاد — دروغ و راست به من یک پیام نفرستاد

هزار گوهر ناسفته هدیه می کردم — به یک دو رشته برای نظام نفرستاد

من آن نیم که شکایت کنم معاذ الله — که سعد وقت سعادت تمام نفرستاد

چو از عراق فرستاده ام دُرِ باقی — چرا به من زرِ شامی ز شام نفرستاد

اس قصیدے میں رشید[۱۳۵] کو "صفی الدین" "تاج الدولہ" اور "ابن مسعود" کہا ہے اور یہ اطلاع ہم کو سب سے پہلے یہیں سے ملتی ہے۔ یمین الدین کے متعلق ایک اور قصیدہ ملتا ہے جس میں اس کو "صدر" کہا ہے :-

از گریہ اگر یک دم سر بر کنمی من چون شمع لبی آتش بر سر کنمی من
گر چشمۂ نوشت دہدی آب حیاتم ہرگز سخن چشمۂ کوثر کنمی من
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
جانی ست مرا خشک لبتا ورنہ ہم آخر از بادۂ لبہات ہمی تر کنمی من
بر دیدۂ من پای چو ابرو بنہی تو در گردنِ تو دست چو چنبر کنمی من
مشغولِ تو ام گرنہ مہ و سال و شب و روز از دیدہ و جان خدمت مہتر کنمی من
فرزانہ یمین الدین آن جان کہ خوشستی گر نعلِ سمندش را افسر کنمی من
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
توفیق عزیز ست وگرنہ بہ ثنایش از گوی فلک حقۂ گوہر کنمی من
وان پیکر بدخواہِ فرومایۂ او را از تیغ زبان ہمچو دو پیکر کنمی من
سر بر خطِ فرمانش ہمی دارم گرنی خاک از ستم دہر بہ سر بر کنمی من
اقبال چنان گفت کہ گر خواہد آن صدر از مہر و مہش بادہ و ساغر کنمی من
مردی نہ بود کشتن نامردان ورنی بر جمائۂ اعدائش مظفر کنمی من[۱۳۶]
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

بقیہ ۱۳۴ چو کرد حج و زیارت سلیم باشد اگر بہ سوی آل محمدؐ پیام نفرستاد
پہلے شعر میں شاعر نے شکایت کی ہے کہ پانچ سال سے ممدوح نے نظر التفات نہیں کی۔ ممکن ہے کہ یہ وہی شخص ہو جس کے بخل کی بنا پر انوری نے (کلیات۔ ص ۴۱۷)، ہجو لکھی تھی۔

۱۳۵ محمد بن ابراہیم نے تواریخ آل سلجوق (ص ۳۳) میں رشید جامہ دار کو والیِ اصفہان لکھا ہے اور یہ اُسے ملک محمد بن ارسلان شاہ کرمانی (المتوفی ۵۵۱ھ) کے آخر عہد میں ضرور حاصل تھا جیسا کہ کتاب مذکور کے (ص ۳۱) میں معلوم ہوتا ہے۔

۱۳۶ :-

اور اُنہیں امیروں کا آقا یعنی سلیمان سلجوقی جو ہمدان میں ۱۲ ربیع الاول ۵۵۵ھ (سہ شنبہ ۲۲، مارچ ۱۱۶۰ء) میں تخت نشین ہُوا تھا اُس کی تہنیت میں ہمارا شاعر ایک قصیدہ پیش کرتا ہے۔ راحت الصدور (ص ۲۷۵) کے الفاظ ہیں: -

سلطان سلیمان در دوازدہم ربیع الاول سنہ خمس وخمسین وخمس مایۃ بہ دار الملک ہمدان رسید و بر تخت سلطنت نشست و بہ پادشاہی پیوست، و سیّد اشرف (حسن) بہ تہنیت در حضرت این قصیدہ روزِ بار برخواند بہ حضورِ امرای دولت، قصیدہ

شاہِ شاہانِ جہان بر تختِ سلطانی نشست مردمِ چشمِ سلاطین در جہانبانی نشست
منّت ایزد را کہ در صدرِ خراسان و عراق ہم خداوندِ عراقی ہم خراسانی نشست
منّت ایزد را جہان چون روضۂ فردوس گشت وین فلک قدر و فلک قدرت بہ رضوانی نشست
مردم و دیو و پری اکنون بہ خدمت ایستند چون سلیمان شاہ بر تختِ سلیمانی نشست
چشمِ رعنائی بدو زند اخترانِ روزکور خسروِ سیّارہ چون بر اوجِ کیوانی نشست
پای قدرش از سرِ افلاکِ جسمانی گذشت مُہرِ مہرش بر دلِ پاکانِ روحانی نشست
پیش حزمش باد در بالا بہ واجب ایستاد پیشِ حزمش [عزمش؟ اڈیٹر] کوہ در پستی بہ نادانی نشست
رسمِ باطل زود برخیزد چو رای پادشاہ نوبتِ حق پنج فرمودہ بہ سلطانی نشست
ای بر ایوانت شدہ کیوانِ ہندو پاسبان ماہِ رومی بر درِ بارت بہ دربانی نشست
بخت چون بر تخت دیدت تہنیتہا کرد و گفت ای کہ بر تختِ جہانداری تو می دانی نشست
چون جہانداران کمر بربند و عالم می کشای وقتِ کار آمد کنون بی کار نتوانی نشست
زابرِ کف بارانِ رحمت بر مسلمانان ببار ہین کہ گردِ کفر بر روی مسلمانی نشست

لیکن سلیمان شاہ کی سلطنت دیر تک قائم نہ رہ سکی۔ بلکہ اسی سال وہ ماہ رمضان ۵۵۵ھ (ستمبر ۱۱۶۰ء) میں تخت سے اُتار دیا گیا اور قید کر دیا گیا جہاں وہ اگلے سال قضا کر گیا۔ غرض کہ تقریباً چھ ماہ کی یہ سلطنت جو انتشار سے پُر تھی ایسی نہ تھی کہ ہما

شاعر کچھ عرصہ تک مدح سرائی کرتا اور اپنا پیٹ پالتا۔ اور خود ممدوح کو بھی لہو ولعب سے کب فرصت تھی کہ قصیدے سنتا چنانچہ ہمارے شاعر کے یہاں مذکورہ بالا قصیدے کے علاوہ کوئی اور کلام اس کی مدح میں نہیں ملتا۔ اور اب ہم شاعر کی زندگی کے بالکل آخری دور میں آگئے ہیں۔

شاعر کی وفات

دولت شاہ (ص ۱۰۵۔ براؤن ایڈیشن) لکھتا ہے کہ "..... سلطان مسعود در اکرام و اعزاز سید مبالغۂ بسیار نمودہ و محفۂ زر اندودہ ترتیب کردہ سید را بہ طرف غزنین روان ساخت، چون سید بہ ولایت جوین رسیدہ در قصبۂ آزادوار فجأۃً بہ جوار رحمت ایزدی انتقال کرد فی شہور سنہ خمس و ثلثین و خمس مائۃ واکنون تربت شریف سید حسن در قصبۂ آزادوار مذکوراست و معروف ....."

شاعر کے انتقال کا یہ مقام سب سے پہلے دولت شاہ کے یہاں ملتا ہے اس کے بعد مختلف تذکروں میں اسی کی نقل ہے جن کا تذکرہ تحصیل حاصل ہے۔ دولت شاہ کی مذکورہ بالا عبارت سے تین باتیں معلوم ہوتی ہیں کہ:۔

(۱) سلطان مسعود سلجوقی نے انعام و اکرام کے ساتھ شاعر کو غزنین کی طرف روانہ کیا۔

(۲) سلطان مسعود کے عہد کی روایت سے شاعر کے انتقال کا سال ۵۳۵ھ بتایا گیا ہے۔

(۳) شاعر جب جوین کے قصبۂ آزادوار کو پہنچا تو اسے مرگ مفاجات سے دوچار ہونا پڑا۔

پہلی بات تو اس طرح غلط ثابت ہو جاتی ہے کہ شاعر نے سلطان مسعود کے انتقال پر مرثیہ لکھا تھا اس لئے ظاہر ہے کہ اس کی زندگی میں وہ روانہ نہیں ہوا ہوگا۔ اور

ی لئے اُن کے انتقال کا سال ۵۳۵ھ بھی غلط ہے کیونکہ وہ تو کم از کم ۵۵۵ھ تک ۔ندہ تھا عجب کہ اُس نے سلطان سلیمان سلجوقی کی تخت نشینی پر قصیدہ لکھا تھا۔ اب صرف تیسری بات رہی یعنی اُس کا قصبۂ آزادوار میں وفات پانا۔ تو یہ ممکن ہے اور اسی سلسلے میں ہم کو پھر شاعر کے شاگرد کے اُس مقدمہ کو دیکھنا چاہیئے۔ انڈیا آفس کے مخطوطہ نمبر ۹۳۱ کے ساتھ ہے۔ شاگرد لکھتا ہے:۔

"۔ ۔ ۔ ۔ ۔ درحالِ ارتحال وصیّت فرمود کہ اشعارِ تازی و پارسی و انواعِ تصانیفِ مرا بنامِ بادشاہِ عالم ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ شمس الملوک ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ابوالقاسم محمود بن محمد بن بغراخان یمین امیرالمؤمنین خلّد اللہ ملکہ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ جمع کنند ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ پس بحکمِ اشارتِ این بزرگوار ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ حالا اشعارِ لطیفِ اورا بنامِ جمشیدِ سریرِ سیادت و خورشیدِ آسمانِ سعادت جمع کردہ آمد ۔ ۔ ۔ ۔ و مدد دہند تا باقی تصانیفِ او بہ قوتِ ایشان برحکمِ وصیّتِ آن شہید جمع شود و اربابِ فضیلت رسد کہ حقوقِ دینی و دنیاوی بیست سالۂ وی در ذمّتِ من است و مدّتی مدید بود تا این ضعیف از فرطِ ولای آن شہید بہ غربت در خدمتِ او غربت را بر قربتِ اقاریب اختیار کردہ بود و مولد و منشا را وداع نمودہ اکنون عزیمتِ مصمّم است کہ بقیّتِ عمر در خدمتِ تربت و نشرِ فضل و منقبتِ او گذارد و بہ جمعِ تالیفات و بہ شرحِ تصنیفاتِ او مشغول باشد ۔ ۔ ۔ ۔ ۔"

اس عبارت میں "درحالِ ارتحال وصیّت فرمود" سے معلوم ہوتا ہے کہ شاعر کو مرگِ مفاجات سے دوچار ہونا نہیں پڑا جیساکہ دولت شاہ کے اقتباس مذکورۂ بالا سے معلوم ہوتا ہے۔ اب رہا قصبۂ آزادوار میں شاعر کا انتقال، تو یہ بعید بھی نہ ہوگا۔ کیونکہ میرا خیال ہے کہ شاگرد نے جو بار بار "شہید" کہا ہے وہ غریب الوطنی کی موت ہی کی وجہ سے کہا ہوگا۔ ورنہ کسی اور وجہ سے موت ہوئی ہوتی تو "درحالِ ارتحال ۔ ۔ ۔" کے سلسلہ میں کچھ کہتا اور ان الفاظ سے کہ "آن مخدوم در ایّامِ خود از طلبِ د

علوم بجمع سخنانِ خود نہ رسیدی . . .» ظاہر ہوتا ہے کہ "علوم کی طلب" (یعنی مدح گوئی کی اچھی توجیہ ؟) کے دوران میں انتقال ہونے کی وجہ سے "ذوالشہادتین" بھی کہا ہے جیسا کہ ہم شروع میں بیان کر چکے ہیں۔ بہر حال اگر قصبۂ آزادوار میں انتقال ہوا ہوگا تو ہمدان سے (جہاں کہ وہ سلیمان سلجوقی کی مدح سرائی کر رہا تھا) واپسی پر ہوا ہوگا۔ کیوں کہ وہیں سے وہ مقام قریب بھی ہے اور راستے میں بھی پڑتا ہے۔ حمد اللہ مستوفی کی نزہت القلوب (ص ۱۹۶۔ بمبئی) سے معلوم ہوتا ہے کہ جوین کی مغربی سرحد (اسفرائن کے جنوب و مشرق میں) جاجرم اس طرح واقع ہے کہ بسطام سے سات فرسخ پر مغز ہے وہاں سے سات فرسخ دیہِ سلطان ہے۔ وہاں سے تین فرسخ پر رباطِ سونج اور وہاں سے چھ فرسخ پر جاجرم ہے۔ جاجرم سے آٹھ فرسخ[۱۳۷] پر قصبۂ آزادوار ہے۔ اب شاعر کے انتقال کی تاریخ بھی محدود کی جا سکتی ہے۔ اوپر کے اقتباس سے معلوم ہوتا ہے کہ ابوالقاسم محمود خاں بن محمد خان کی زندگی ہی میں شاعر کا انتقال ہوا۔ بلکہ محمود کی زندگی ہی میں شاعر کا یہ کلام بھی مرتب ہو چکا تھا۔ جبھی تو شاگرد نے محمود خان کو "خلد اللہ ملکہ" دعائیہ فقروں سے یاد کیا ہے محمود کی تاریخ وفات مجمل فصیحی (ق ۱۶۸ ب۔ بانکی پور) میں ۵۵۸ھ/۱۱۶۳ ہے۔ گوکہ روضۃ الصفا (جلد چہارم۔ ص ۱۱۳۔ ۱۱۴۔ لکھنؤ ۱۹۱۶ء) میں لکھا ہے کہ محمود خان نے سلطان سنجر کے انتقال (۵۵۱ھ/۱۱۵۶ یا ۵۵۲ھ/۱۱۵۷) پر ساڑھے[۱۳۸] پانچ سال حکومت

---

[۱۳۷] نزہت القلوب کا خلاصہ Le. strange نے رائل ایشیاٹک سوسائٹی جرنل (اکتوبر ۱۹۰۲ء) میں شائع کیا تھا۔ اُس کے صفحہ ۷۵۳ میں یہ اطلاع ملتی ہے۔ صفحہ ۷۵۳ بھی ملاحظہ فرمائیں۔ صفحہ ۷۴۸ میں ہے کہ فرسخ ایک "لیگ" یعنی ایک گھنٹہ کی مسافت طے کرنے کے برابر ہے۔ لیکن مخدومی پرنسپل محمد شفیع صاحب نے ثابت کیا ہے (اورینٹل کالج میگزین ص ۸۴۔ بابت اگست ۱۹۳۳ء) کہ وہ چار میل انگریزی کے قریب قریب ہے

۔۔۔ کی زیادہ سے زیادہ ۵۵۷ھ/۱۱۶۲ء تک۔ اس کے یہ معنی ہوئے کہ بادشاہت کے اختتام (۵۵۲ھ/۱۱۵۷ء) کے بہت پہلے شاعر انتقال کرچکا تھا بلکہ اُس کا دیوان بھی مرتّب ہو چکا تھا۔

اب دوسری طرف آئیے۔ ہم راحت الصدور (ص ۲۷۵) میں دیکھ چکے ہیں۔ کہ سلطان سلیمان سلجوقی کی تخت نشینی پر یعنی ۱۲ ربیع الاول ۵۵۵ھ (سہ شنبہ ۲۲ مارچ ۱۱۶۰ء) میں سیّد حسن نے یہ قصیدۂ تہنیت پڑھا تھا:۔

شاہِ شاہانِ جہان بر تختِ سلطانی نشست ۔۔۔ مردمِ چشمِ سلاطین در جہان باقی نشست

اس سے ظاہر ہے کہ شاعر ۵۵۵ھ/۱۱۶۰ء تک ضرور زندہ تھا۔ لیکن اُوپر دیکھ چکے ہیں کہ ۵۵۷ھ/۱۱۶۲ء کے پہلے انتقال کرچکا تھا۔ اس کے یہ معنی ہوئے کہ اُس کا انتقال ۵۵۶ھ/۱۱۶۱ء میں ہوا اور یہ تاریخ اس لئے زیادہ قرینِ قیاس ہے کہ مجمع الفصحاء (ج ۱۔ ص ۱۹۲)۔ مراۃ الخیال (ص ۴۶ - ۱۸۳۱ء)۔ آتشکدہ (ص ۹۱ - بمبئی)۔ ید بیضا (ص ۴۸، نسخۂ دفتر دیوانی و مال، حیدر آباد) فہرست انڈیا آفس (جلد دوم - ص ۶۴۰) وغیرہ میں شاعر کی وفات کا سال ۵۶۵ھ ہے جو اغلب ہے کہ ۵۵۶ھ سے بدل گیا ہو۔ بہرحال ۵۵۶ھ/۱۱۶۱ء ضرور صحیح ہوگا۔

غزنین میں مزار آج کل بھی غزنین میں مشہور ہے کہ شاعر کی نعش بعد میں جُوین (آزادوار) سے کھُدوا کر لائی گئی اور اسی کے ساتھ ساتھ شہ

صفحہ ۲۵ کا ۱۳۸ سنجر کا سال وفات راحت الصدور (ق ۶۷، ب) میں ۵۵۱ھ لیکن روضۃ الصفا (جلد ۴ - ص ۱۱۳) میں ۲۶ ربیع الاول ۵۵۲ھ ہے اگر موخر الذکر تاریخ ہی زیادہ معتبر مان لی جائے تو محمود خان کی حکومت کے ساڑھے پانچ سال شعبان / جولائی ۵۵۷ھ/۱۱۶۲ء میں پورے ہوتے ہیں۔ بلکہ ابن خلدون (ترجمہ ج ۱۴ - ص ۲۲۶) نے صاف لکھا ہے کہ جب غزنین محمود نیشاپور میں اسمٰعیل ہوا تو مؤید آی ابہ نے رمضان ۵۵۷ھ تک عزت و احترام سے رکھا۔ اس کے بعد قید کرکے آنکھوں میں نیل کی سلائی پھروا دی اور قید ہی میں اُس نے انتقال کیا۔

کے دو طرف ایک کشادہ سڑک ہے۔ اس سڑک کے کنارے شہر کے جنوب و مشرق
ں سید حسن کا مزار موجود ہے اور قبر کے کتبے کی عبارت یہ ہے: -

" ــــــ ھو اللہ تعالیٰ شانہٗ

در عہدِ سلطنتِ قوی مکنت اعلیٰ حضرت معدلت آئین سراج الملت والدین امیر
بیب اللہ خان، مرزا غلام حسین ابن مرحوم میر حسن علی برجندی قوم عرب آن خدمیہ
یکے از متخدمینِ دولت بہ سررشتہ داری دفترِ غزنین مامور بود در تاریخ ۱۳۳۲ھ
ود کہ این بقعۂ متبرکہ کہ منہدمِ سپاہ ہلاکو بودہ[۱۳۹] بہ اشارۂ صاحب مرقدِ مبارک
الصاً للّٰہ تعالیٰ از مالِ خود در احیای مواد دادہ - مجملی کہ در بابِ احوالِ نور اللہ
رقدہٗ از کتبِ اخبار استفسار گردیدہ این است کہ جناب سلالۃ السادات سید حسن
زنوی علیہ الرحمہ معاصرِ سلطان بہرام شاہ مغفور بود - ہم در آن عصر اتفاقاً شرف
ای بوسی روضۂ مبارکِ جدِّ امجدِ بزرگوارِ خود را حاصل داشتہ ترجیع مبنی بر نعتِ
ضرتِ سالارِ انبیاءؑ کہ از زادۂ طبعِ خود بودہ بہ عرض رسانیدہ کہ مقطعِ آن این است:-

ف فرزندی نیابم زدو لیکن ای حبیبؐ   مدحتی گفتم ز حضرت خلعتی بیرون فرست

دستی از قبرِ متبرکہ بیرون آمد با حلّہ و آوازی مسموع شدہ کہ خذ یا بنیّ" ــــ"

---

۱۳۹ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ کم از کم ہلاکو خان کے حملے کے پہلے (یعنی ساتویں صدی ہجری کے وسط میں)
ماہر کی لاش جوین سے غزنین آ چکی تھی لیکن دولت شاہ جس نے ۸۹۲ھ میں اپنا تذکرہ لکھا ہے، لکھتا ہے
"..... اکنون قبت شریف سید حسن در قصبۂ آزادوار ... است و معروف ..." ممکن ہے کہ دولت شاہ
دھوکا ہوا ہو اور وہ قصبۂ سبزوار کو آزادوار سمجھ بیٹھا ہو کیوں کہ تاریخ بیہقی (ص ۲۸۶) میں ایک دوسرے
سید حسن کے متعلق ہے کہ "... درمیانِ بازار قصبۂ سبزوار مشہدِ سید حسن بن حسین بن عیسیٰ بن زید بن
ن امام حسینؑ بن امیر المومنین علی بن ابی طالب علیہم السلام است"

خلیل اللہ خلیلی نے بھی "احوال و آثار حکیم سنائی" (ص ۸۵) میں سید حسن کی نعش کے لائے جانے کا ذکر کیا ہے لیکن کوئی سند پیش نہیں کی۔ پورے آٹھ سو سال گزر جانے کے بعد اب بھی افغانستان کے لوگ سید حسن غزنوی کو اپنے لئے ایک قابل فخر ہستی سمجھتے ہیں اور شاید یہی عقیدت ہے کہ جس کی بنا پر کم و بیش چودہ غزلیں اُس سے منسوب کرتے ہیں۔ گو کہ مجھے یقین ہے کہ وہ غزلیں اس حسن کی نہیں ہیں۔ بلکہ کسی بعد والے حسن کی ہونگی۔ کیونکہ ہر غزل کے مقطع میں التزاماً حسن تخلص موجود ہے۔ جیسا کہ اُس عہد میں عموماً نہیں تھا۔ دوسرے یہ کہ زبان بھی بعد کی معلوم ہوتی ہے۔ نمونہ کے لئے ایک پوری غزل پیش کی جاتی ہے:-

مرا عشق نگاری خوار کردہ ست چہ گویم عشق ازین بسیار کردہ ست
دل بی عشق در عالم مبادا مرا این چند در دل کار کردہ است
بفضل حق عجب آسان بود عشق غم ہجرش چنین دشوار کردہ ست
فغان ہر لحظہ از دست رقیبان رہِ عشاق را پُر خار کردہ ست
اگر یابم دمے وصل تو ای جان فلک بختِ مرا بیدار کردہ ست
گدای کوی خود گردان حسن را کہ جان در کوی تو در کار کردہ ست

اس کے علاوہ تیرہ غزلیں اور ہیں جو اسی سید حسن سے منسوب کی جاتی ہیں ہم یہاں صرف مطلع لکھنے پر اکتفا کرتے ہیں:-

۱۔ ای مہ نازنینِ من بہر خدا بیا بیا ای شہ جان نشینِ من بہر خدا بیا بیا
۲۔ کجائی ای حیّ و مطرب خدا را کہ ہجران سوخت جانِ این گدا را
۳۔ بنما مرا جمالت ای نازنین خدا را کہ بیادِ وصلِ رویت نہ کند دلم مدارا
۴۔ مرا عشقِ نگاری خوار کردہ ست چہ گویم عشق ازین بسیار کردہ است
۵۔ گر نہ می سوزد دلش این آہ واین فریاد چیست آتشی گر نیست در کاشانہ این بیداد چیست

۶۔ ای شاہِ شاہان فریاد فریاد ای ماہ تابان فریاد فریاد
۔۔ ای گلِ خندانِ من یک دم بخند ای مہ تابانِ من یک دم بخند
۔۔ نہ دارد زمانہ بقائے بہ کس چہ در خواب نازی تو ای بوالہوس
۔۔ بیا ای دلبرا بنگر بسویم کہ ہجرت سوخت جانم را چہ گویم
۱۔ فتند اندر دلم ہر لحظہ آتش چو یادت آورم ای ماہِ دلکش
۱۱) بیا ای دیدہ تا یک دم بگریم ہم با خوش دل و خرّم بگریم
۱۲) بہ ہر دم ہزاران درود و سلام ز ما بر روانِ تو ہر صبح و شام۔ (نعت)
۱۳) الا ای دل رُبای نازنینم جمالِ خود نما تا من ببینم
۱۴) من سرگشتہ دل داری نہ دارم بہ دردِ ہجر غم خواری نہ دارم

یہ چودہ غزلیں جو ہمارے کسی نسخے میں نہیں ہیں کابل اور غزنین کے مختلف "ادباء" سے حاصل ہوئی ہیں اور انہیں دعویٰ ہے کہ یہ سب کی سب ہمارے سیّد حسن کی ہیں۔ لیکن افسوس ہوتا ہے کہ اُن میں سے بعض غزلیں جن کا قافیہ تک ٹھیک نہیں ہے اور جن پر یہاں بحث کرنا گویا وقت ضائع کرنے کا مترادف ہے ایسے بڑے شاعر سے منسوب کی جاتی ہیں جس کی سند لغات میں لی جاتی ہے۔ جس کی تقلید بڑے بڑے شعراء نے کی ہے اور جس کی خود اُس کے عہد میں مختلف اہلِ کمال نے قدر کی تھی۔

کتب لغت میں شواہد ہم یہاں اب اُس کا ایسا کلام نقل کرتے ہیں جو مختلف لغات میں بطور سند کے لیا گیا ہے اور اس سے شاعر کی اعلیٰ شہرت قابلیت اور مقبولیت کا پتہ چلتا ہے۔ اُس میں ضرور یہ اوصاف تھے ورنہ ہر شاعر کا کلام لغات کے لئے مستند نہیں سمجھا جاتا۔

منشی محمد پادشاہ کی مشہور لغت "فرہنگ آنند راج" میں سیّد حسن غزنوی کا

کلام مختلف مقامات پر بطور سند کے موجود ہے [اس لغت کے اندراجات قریباً سب کے سب اور لغتوں سے ماخوذ ہیں اور ان کا حوالہ مؤلف نے ساتھ ساتھ دیا ہے — ایڈیٹر]

جلد اول - صفحہ ۳۴ میں یہ شعر ہے :-

نادرہ دیگر چو منی در ہزار سال اینک تو ایدری فلکا وہ من ایدرم

(بہرام شاہ کی مدح والا قصیدہ)

صفحہ ۵۰۸ میں یہ شعر ہے :-

اگرچہ مشک شوم بوی من ہمی نہ کشد بوی آن کہ ز من بہتری مگر یابد

(احمد عمر خازن کی مدح کا قصیدہ)

صفحہ ۵۶۵ میں یہ شعر ہے :-

بید بر پردۂ بلبل ز طرب سر جنبان سرو بر نغمۂ قمری ز فرخ دست زن است

(خالد مالکی کی مدح کا قصیدہ)

صفحہ ۸۴۸ میں یہ شعر ہے :-

سپاہِ غور ہم کو راست خواہی باہمہ کری چو آتش نیزہ زن بودند ہمچو آب جوش ور

(بہرام شاہ کی مدح والا قصیدہ)

صفحہ ۸۷۸ میں ایک رباعی ہے :-

ای سر تا پا بہ نازکی سرو سہی از جملۂ نیکوان بہ خوبی تو بہی
بر حسن و جمال بیش می افزاید چشم آرد را چو خال بر روی نہی

جلد دوم - صفحہ ۳۲۴ :-

کشاد صورتِ دولت بشکرِ شاہ دہان چو لبست زیورِ اقبال بر عروسِ جہان

(بہرام شاہ والا قصیدہ)

صفحہ ۴۲۴ :-

نادیدہ دہانت کہ گمان کرد کہ ہرگز — خوش تر ز شکر کوزہ بوصفت سفالی

(خسرو شاہ بن بہرام شاہ کی مدح)

صفحہ ۵۶۷ :-

(تیغ تو رنگ ریز و ضمیر تو نقش بند) — خلق تو گل فروش و زبانت شکر گراست

(خسرو شاہ بن بہرام شاہ کی مدح)

صفحہ ۸۸۸ :-

بدان کہ فتنہ نہ خسپد درین زمانہ ولیک — ز عدلِ تست کہ باری شدہ ست در فرناس

(بہرام شاہ کی مدح)

جلد سوم صفحہ ۸۹ :-

زان تا لبی سفید کند ہر سیہ زبان — دردا کہ چون زبانِ قلم گشت دفترم

(بہرام شاہ کی مدح)

صفحہ ۸۳۸ :-

در آن زمان کہ قبای سیاہ پوشیدی — یکی بگوی چہ ماند دو ہفتہ ماہ ترا

(تغزی طغان بیگ کی مدح)

مصطلحات الشعراء - نول کشور پریس - کان پور ۱۳۱۶ھ ۱۸۹۸ء

صفحہ ۱۴۰ :-

بعمر چند نہادہ ست یک شب روی بر رویم — بر آنم تا کنم یک وز جانِ خویش در جانش

(بہرام شاہ کی مدح)

فرہنگ جہانگیری ۔ لکھنؤ ۱۸۷۶ء ۔ جلد اول ۔ صفحہ ۱۸۱ ۔

شغفم چو موی گشتہ عجب تر مگر کہ کرد ۔۔۔ اشکم چو چشم چشمۂ آموی موی اا
(ابراہیم بن حسن کی مدح کا ترکیب بند)

صفحہ ۱۵۵ :۔

شاہا نعالِ خنگِ تو ہر ماہ ماہ باد ۔۔۔ اقبال را بہ پیشِ تو صد راہ راہ باد
(ابراہیم بن حسن کی مدح کا ترکیب بند)

صفحہ ۳۷۹ :۔

بدان کہ فتنہ نہ خپید درین زمانہ ولیک ۔۔۔ ز عدلِ تست کہ با وی شدہ ست درفرناس
(فرہنگ آنند راج ۔ جلد دوم صفحہ ۸۸۸)

صفحہ ۹۷۴ میں وہی رباعی ہے :۔

اے سرتا پا بہ نازکی سرو سہی ۔۔۔ از جملۂ نیکوان بہ خوبی تو بہی
عہ ۱۴۱ بر حسن و جمال بیش می افزاید ۔۔۔ چشم آرد را چو خال بر روی ہنی
(فرہنگ آنند راج جلد اول صفحہ ۸۷۵)

ہندوستان اور سیّد حسن

ہم اُوپر دیکھ چکے ہیں کہ ہمارا شاعر ۵۱۳ھ/۱۱۱۹ء میں بہرام شاہ کے ساتھ ہندوستان آیا تھا اور کچھ دن اُس نے قیام بھی کیا تھا بلکہ یہاں اُس نے والیِ ہند ابراہیم بن حسین علوی سے تربیت بھی حاصل کی تھی ۔ چنانچہ اس تعلق کی یادگار میں ہم کو دو چیزیں ملتی ہیں :۔

عہ ۱۴۰ فرہنگ جہانگیری ۔ جلد دوم ۔ صفحہ ۲۲۰ میں بھی سیّد حسن کا ایک مسخ شدہ شعر ملتا ہے :۔

سے گر ابروان بدیدی پای تو در رکاب ۔۔۔ تو بودی پیشِ شو لک نواز دوان دوان
(لیکن یہ شعر ہمارے کسی نسخے میں نہیں ہے)

ضمیمہ

اورینٹل کالج میگزین

مئی ۱۹۵۰ء

منجانب

عربک اینڈ پرشین سوسائٹی

پنجاب یونیورسٹی لاہور

چیف ایڈیٹر : محمد شفیع ایم-اے

★

نوٹ : یہ ضمیمہ عربک اینڈ پرشین سوسائٹی کے ارکان اور خریداران ضمیمہ میں تقسیم ہوتا ہے۔

فرہنگ جہانگیری - لکھنؤ ۱۸۷۶ء - جلد اول - صفحہ ۱۸۱ -

شخصم چو موی گشتہ عجب نز مگر کہ کرد ۔۔۔۔۔ اشکم چو چشم چشمۂ آموی موی او

(ابراہیم بن حسن کی مدح کا ترکیب بند)

صفحہ ۱۵۵ :-

شاہا نعالِ خنگِ تو ہر ماہ ماہ باد ۔۔۔۔۔ اقبال را بہ پیشِ تو صد راہ راہ باد

(ابراہیم بن حسن کی مدح کا ترکیب بند)

صفحہ ۳۷۹ :-

بدان کہ فتنہ نہ خپید درین زمانہ ولیک ۔۔۔۔۔ ز عدلِ تست کہ باوی شدہ ست در فرناس

(فرہنگ آنند راج - جلد دوم ص۸۸۸)

صفحہ ۳۷۹ میں وہی رباعی ہے :-

اے سر تا پا بہ نازکی سرو سہی ۔۔۔۔۔ از جملۂ نیکوان بہ خوبی تو بہی

برحسن و جمال بیش می افزاید[عہ۱۴] ۔۔۔۔۔ چشم آرد را چو خال بر روی بہی

(فرہنگ آنند راج جلد اول ص۸۴۸)

ہندوستان اور سید حسن

ہم اوپر دیکھ چکے ہیں کہ ہمارا شاعر ۵۱۳ھ/۱۱۱۹ء میں بہرام شاہ کے ساتھ ہندوستان آیا تھا اور کچھ دن اس نے قیام بھی کیا تھا بلکہ یہاں اس نے والیِ ہند ابراہیم بن حسین علوی سے تربیت بھی حاصل کی تھی - چنانچہ اس تعلق کی یادگار میں ہم کو دو چیزیں ملتی ہیں :-

---

عہ۱۴ فرہنگ جہانگیری - جلد دوم - صفحہ ۲۲۰ میں بھی سید حسن کا ایک مسخ شدہ شعر ملتا ہے :-

ع گر ابروان بدیدی پای تو در رکاب ۔۔۔۔۔ تو بودی پیشِ شو لک نواز دوان دوان

(لیکن یہ شعر ہمارے کسی نسخے میں نہیں ہے)

ضمیمہ

اورینٹل کالج میگزین

مئی ۱۹۵۰ء

منجانب

عربک اینڈ پرشین سوسائٹی

پنجاب یونیورسٹی لاہور

چیف ایڈیٹر : محمد شفیع ایم ۔ اے

★

نوٹ : یہ ضمیمہ عربک اینڈ پرشین سوسائٹی کے ارکان اور خریداران ضمیمہ میں تقسیم ہوتا ہے۔

فہرست مضامین

باہتمام۔ بابو نثار علی ہیڈ کلرک اورینٹل کالج لاہور۔ پرنٹر و پبلشر ضمیمہ اورینٹل کالج میگزین پنجاب ایجوکیشنل پریس لاہور میں طبع ہوا۔

(۱) سید حسن کے کلام میں ھندوستان الفاظ اور (۲) سید حسن کے کچھ کلام کی ھندوستان میں مقبولیت۔ ھم پہلے سید حسن کے یہاں بعض ھندوستانی الفاظ کا استعمال بتاتے ھیں اور اس سلسلے یہ کہنا بے جا نہ ھوگا کہ ھماری زبان اردو کی داغ بیل گوکہ عربوں اور ھندیوں کے میل جول سے پڑ چکی تھی لیکن باقاعدہ اس کا سلسلہ غزنویوں کے عہد سے چلتا ھے۔ جب کہ ھندوستانی لونڈی غلام بکثرت غزنین گئے اور غزنیں کے لوگ یہاں آئے۔ پروفیسر محمود شیرانی صاحب نے ،، پنجاب میں اردو،، میں بتایا ھے کہ کس طرح ھمارے الفاظ فارسی شعراء کے کلام میں جگہ پا چکے تھے۔ ھم نے بھی اپنے مضمون فارسی پر ،،اردو کا اثر،، (معارف فروری تا مارچ ۱۹۶۱ء) میں فارسی کے متقدمین اور متوسطین شعراء وغیرھم کے کلام سے ھندوستانی الفاظ جمع کیے ھیں۔ یہاں ھم صرف اپنے شاعر کے کلام سے بعض ایسے الفاظ پیش کرنا چاھتے ھیں۔

ایك لفظ ،، بیلك،، ھے جس کے متعلق پروفیسر شیرانی صاحب نے (پنجاب میں اردو ص ۲۹۔۳۰) ،، شرف نامہ،، کے حوالے سے لکھا ھے۔ کہ یہ ایك قسم کا ھندوستانی تیر تھا۔ ھمارا شاعر کہتا ھے :-

زبیلك فتنہ را کردند همچون خار پشت اکنون   نمی داند کہ در عالم بخا و چون کند سر بر

(بھرام شاہ کی مدح والا قصیدہ)

کو شید چو بیلك زدنش روشنی دست(؟)   تاریك شد آن دیدۂ خیرہ نگر شیر

(بھرام شاہ کی مدح)

ایك لفظ ،، چندن،، یعنی ،، صندل،، ھے جو بغیر معرب یا مفرس ھوئے ملتا ھے۔

در دسرم مباد کہ بسر بایدم طلی   باید زمہ گلاب و ز خورشید چندنم

(۵۴۵ھ والا قصیدہ)

زهـر تن فـضـل راست تریـاك   درد سـر آز راست چـنـدن

(نصر الله بن محمد کی مدح)

"فواره" اگر عربی (مثلا - وفار التنور - قرآن مجید) نہیں ھے اور بقول صاحب غیاث اللغـات وہ ھندوستانی "پھوار" کا مفرس ھے تو وہ بھی سید حسن کے یہاں ملتا ھے۔

گر درین بـاغ بهشت آسای جوی می نه رفت

یاسمین راهیت [چیست؟] پس فواره می‌گون آمده

(بہرام شاہ کی مدح والا قصیدہ)

یـاسمـن چـون شده فـوارهٔ می   جـوی می بـاید راندن بـه چـمـن

(حسن بن احمد کی مدح)

بر عزم گریه سوی دوفوارهٔ سرشك   آتش ز چشمهٔ جگرم هم بر آمده

(غزل)

ایك لفظ قرنفل ھے جو کرن پھول کا مفرس ھے۔

خورشید گل فروش و مه لاله پوش را

در بـنـد مشك و دام قـرنـفـل فگـنـدهٔ

(حسین بن حسن کی مدح والا ترجیع بند)

ایك رباعی میں یہی لفظ ھے :-

بر بوی که از مشك و قرنفل شـنـوی

از دولت آن زلف چو سنبل شـنـوی

چـون نـغـمـهٔ بلبـل ز پی گل شـنـوی

گل گفته بود هرچه ز بلبل شنوی

یہ تو ھندوستانی الفاظ کا استعمال تھا۔ اسو ھمارے شعر کی مقبولیت ایسے ملک میں ... ھمارے ... ھے

یہ شعر سید حسن کا ہے :-

مہ نور می فشاند و سگ بانگ می زند　　مہ را چہ جرم خاصیت سگ چنان فتاد ۱۴۱

یہ شعر بہرام شاہ کے وزیر حسن بن احمد کی مدح والے قصیدے میں ہے جس کا تذکرہ اوپر آ چکا ہے - اسی طرح سے ہمارے یہاں میلاد کی محفلوں میں سید حسن کا یہ شعر اکثر پڑھا جاتا ہے :-

سلموا یا قوم بل صلوا علی الصدر الامین　　مصطفیٰ ما جآء الا رحمۃ للعلمین ۱۴۲

یہ ترجیع یا تضمینی شعر اس ترجیع بند کا ہے جو شاعر نے حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے دربار میں پیش کیا تھا -

✶ ✶ ✶

۱۴۱ "مباحثہ چکبست و شرر" والے معرکے میں یہ شعر کافی مشہور تھا - استاذی حضرت احسن مارہروی مرحوم نے بھی اپنے گرامی نامے (مورخہ ۲۵ مارچ ۱۹۳۹) میں یہ شعر نقل کیا تھا - یوں بھی یہ شعر اہل علم حضرات کے نوک زبان ہے -

۱۴۲ مولانا روم نے (دیوان شمس تبریز - ص ۶۳۶ - مطبوعہ لکھنؤ ۱۳۰۲ء) لکھا ہے :-

ای سنائی رو مدد خواہ از روان مصطفیٰ　　مصطفیٰ ما جاء الا رحمۃ للعالمین

اس سے یہ خیال ہوتا ہے - کہ انہوں نے یہ مصرع (شعر) سنائی کا سمجھ لیا ہے - لیکن یہ سید حسن ہی کا ہوگا - یہ شعر کحل البصر فی ولادت خیرالبشر (طبع ہفتم - گلزار محمدی پریس - لکھنؤ) میں جگہ منقول ہے - "مولود سیدی" مطبع منشی ظہور الحق لہاری وغیرہ میں بھی منقول ہے -

شاعر کی اپنے زمانے میں قدر

(۱) سید حسن نے ایک قصیدہ جیسا کہ ہم لکھ چکے بہرام شاہ کی تخت نشینی پر لکھا تھا۔ اس کا مطلع یہ ہے :-

منادی بر آمد زہفت آسمان   کہ بہرام شاہست شاہ جہان

طبقات ناصری کے انگریزی ترجمے (راورٹی۔ ص۱۱ح۱) سے معلوم ہوتا ہے۔ کہ بہرام شاہ کے ایک سکے پر جو مضمون کندہ تھا۔ اور جسکا انگریزی ترجمہ راورٹی نے دیا ہے بالکل مذکورہ بالا شعر کا ہم معنی تھا۔ اگر سید حسن کا یہی شعر بہرام شاہ کے سکے پر کندہ تھا۔ تو ہم کو یہ کہنا پڑے گا کہ شاید اتنی قدر کسی اور شاعر کی کبھی نہیں ہوئی تھی۔

(۲) خلیل اللہ خلیلی نے "احوال و آثار حکیم سنائی" ($\frac{۱۳۱۵}{۵۸}$) میں لکھا ہے کہ سنائی نے "کارنامۂ بلخ" میں یہ اشعار اسی سید حسن کے متعلق لکھے ہیں :-

شاخ دیگر جمال دین حسنی   آن چون نام خوداز نکو سخنی
سیدی خوب روی و پاکیزہ   سخنش ہم چو غیب دو شیزہ
قوت نظم و نثرش از نسب است   زان کہ از شاخ افصح العرب است

(۳) ہم دیکھ چکے ہیں کہ ایک "صاعد" ابوبکر بن حیدر کرمانی نے جو شاعر بھی تھا سید حسن کی مدح اور جواب میں یہ قطعہ بھیجا تھا :-

بہ من سید حسن زین زمانہ   ز دل تحفہ غذای جان فرستد
بدان نظم بدیع و نثر رایق   تو گوی معجز فرقان فرستد
ولیکن مدت بسیار دارم   کہ می درد مرادرمان فرستد
مراین مشتاق و مہجور حزین را   شہا زان لفظ در افشان فرستد

شراب از مایۂ کوثر رساند   نسیم از روضۂ رضوان فرستد
جواب آن فرستادن که داند؟   مگر زنده شود حسان فرستد
خرد نپسندد از طبع من ارهیچ   بضاعت زیره از کرمان فرستد

(۴) خالد مالکی کے متعلق جو قصیدہ منقول ہوا ہے اس سے معلوم ہوتا ہے کہ اس نے بھی سید حسن کی مدح میں کچھ اشعار لکھے ہوں گے گو کہ وہ اشعار ہمیں نہیں مل سکے۔ سید حسن نے اس قصیدے میں کہا ہے:-

خالد مالکی آن صدر که خالد به بهشت
همچو رضوان ز نسیم کرم خویشتن است
پرتو خاطر او طبع مرا قوت داد
خه خه ای خاطر چون تیغ که آن عکس من است
به قبول سخنش یك سخنم راصد کرد
گر چه دانست که در هر سخنم صد سخن است
مادح او من و او مدح فرستد عجب است
عشق بر بلبل و گل چاك زده پیرهن است
آمدار کار ثنای تو مثمن چو بهشت
گر چه شعر تو مسدس چو نجوم پرن است

اس سے معلوم ہوتا ہے کہ خالد مالکی نے بھی سید حسن کی مدح میں اشعار لکھے ہونگے۔

(۵) روحانی غزنوی نے اپنے طویل ,, سوگند نامے میں ،، (جو بہرام شاہ اور اس کے وزیر حسین ابن حسن کی مدح میں ہے اور جس پر ہم تاریخ بہرام شاہی میں تفصیل سے بحث کر چکے ہیں) اپنے عہد کے بعض

شاعروں کا تذکرہ کیا ھے ۔ ان میں سید حسن بھی ھے جس کے متعلق روحانی کہتا ھے :۔

حسن که آینۂ نور و نفس ناطقه اوست   از و چگونه برم گوی نطق در میدان

اور اسی ،، سوگند نامے،، میں حسن کی سرگردانی اور پریشان حالی کو اس طرح بیان کرتا ھے :۔

یکے از ایشان پنجك ستان و پنبه فروش
که کرد گردش چرخش چو چرخ سر گردان

یہ شعر در اصل شروع میں ھے جہاں کہ روحانی نے اپنے معاصرین کے کلام کی تذلیل کی ھے ۔ اور بعد میں انہیں کی تعریف کی ھے جس میں سے اوپر والا شعر (حسن که آئینه نور ۔۔۔ الخ) بھی ھے ۔

(٦) ہم دیکھ چکے ھیں کہ ۵۴۷ھ ۱۱۵۲ء مین جب بہرام شاہ دوبارہ غوریوں کے زوال پر غزنین کا حکمران ھوا تھا تو یہ خبر سن کر ھمارے شاعر نے ایك قصیدہ لکھا تھا جس کا مطلع یہ ھے :۔

آخر دلم بـه آرزوی خویشتن رسید
و آنچه از خدای خواسته بودم به من رسید

لباب الالباب (جلد اول صفحه ۵۹) میں الملك المعظم بیغو ملك حسن بن علی (ظاهراً از ملوك الطوایف خانیۂ ما وراء النهر است ۔ چه ایشان بعد از استیلاء قرا خطائیان در ماوراء النهر از حدود سنه ۵۳۰ تا ۶۰۶ منقسم شده بودند به ملوك صغار بسیار و هر ناحیۂ کوچکی در دست یکی از ایشان بود از جانب قراخطا حواشی لباب الالباب ص ۳۰۴-۳۰۵) کے دو شعر یہ ھیں ۔

جستم برای فـال کتابی و ناگهـان دستم به بحر گوهر سید حسن رسید
باصد زبان چگونه توان گفت شکر این کانچه از خدای خواسته بودم به من رسید

ان اشعار میں سید حسن کا ذکر ہے اور اسکا مصرع آخر وہی ہے جو سید حسن کے مذکورہ بالا مطلع میں پایا جاتا ہے۔ چنانچہ ان اشعار کی تلمیح (جس کے متعلق فاضل مرتب نے کوئی رائے نہ دی تھی) اب واضح ہوگئی۔ اور یہ بھی معلوم ہوگیا کہ یہ بادشاہ پیغو ملک ۵۴۷ھ ۱۱۵۲ء کے بعد ہی حکمران رہا ہوگا۔ کیونکہ اس سال شاعر نے وہ قصیدہ لکھا تھا نیز یہ بھی معلوم ہوتا ہے۔ کہ ہمارے شاعر کے کلام کی شہرت دور دراز مقامات (مرغینان و کاشان ما وراء النہر جہاں کہ پیغو ملک تھا۔) تک پھیلی ہوئی تھی اور اسکی قدر کی جاتی تھی۔ گو کہ یہ بھی صحیح ہے کہ دربار کی رسائی کی وجہ سے وہ زمانہ حاسدوں سے بھرا ہوا تھا۔ ۱۴۳

ان کے علاوہ دیوان کے مقدمے میں شاگرد کے توصیفانہ کلمات اور قریب العہد مؤلف راحت الصدور (ص ۲۰-۲۱-۴۹-۵۷-۵۸-۱۸۷

---

۱۴۳ یہ وہ زمانہ تھا جب کہ دربار میں مسابقت کی وجہ سے حاسد بہت تھے دولت شاہ نے قطران کے حال میں لکھا ہے کہ وطواط اپنے معاصرین میں صرف قطران کو شاعر سمجھتا تھا - لیکن یہ صحیح نہیں ہے - کیونکہ اول تو قطران اسکا ہم عصر نہیں تھا - دوسرے یہ کہ وطواط کی حدایق السحر (جو عباس اقبال کی فاضلانہ تصحیح سے شائع ہو چکی ہے) میں قطران کے علاوہ وطواط کے معاصرین کا بھی کلام ملتا ھے - تاہم یہ ضرور صحیح ہے کہ اس میں راحت الصدور (تالیف ۵۹۹ھ) والے شعراء نہیں ہیں اور اس نے کہا ہے :—

از نظم من به خاک خراساں خزانہاست گر شخص من به خاک خراسان نمی رسد (دولت شاہ - براؤن صفحہ ۸۹) لیکن حقیقت یہ ہے کہ کم از کم کمال کے عہد تک صرف خراسان ہی فارسی زبان اور شاعری کا گہوارہ سمجھا جاتا تھا اور باقی علاقوں کی زبان قصباتی شمار کی جاتی ہے - اس کے لئے ملاحظہ ہو "تنقید شعرالعجم" (ص ۵۲۹) - البتہ دولت شاہ نے معزی کے حال میں لکھا ہے کہ خاقانی نے معزی کو تسلیم کیا ہے لیکن وطواط کا منکر ہے - اور یہ بھی عجیب اتفاق ہے کہ چہار مقالہ میں انوری کے ممدوح قاضی حمید الدین کی کتاب مقامات حمیدی کا ذکر ہے لیکن شعراء کی فہرست میں انوری کا ذکر نہیں ہے - شاید اس لئے کہ وہ اس وقت تک مشہور نہ ہؤا تھا -

۱۸۹ - ۱۹۲-۱۹۳ - ۲۴۵ - ۲۵۱ - ۲۷۵-۳۱۳ وغیرھا) کا شاعر کو بار بار یاد کرنا ظاھر کرتا ھے کہ شاعر کی اپنے زمانے میں کافی قدر تھی - اور اس کا کلام بھی بے شک قابل قدر تھا۔ جبھی تو ڈاکٹر محمد اقبال صاحب نے (راحت الصدور دیباچہ ص ۱۱) اسے فارسی کے بزرگ ترین شعراء میں شمار کیا ھے۔ متعدد معاصرین اور مقلدین نے اس کے قصیدوں پر قصیدے لکھے ھیں لیکن ھم پہلے ان اکابر شعراء کا تذکرہ کرنا چاھتے ھیں جن کی تقلید ھمارے شعراء نے کی ھے۔

* * *

دوسرے شعراء کی تقلید

ھمارے شاعر نے دوسرے شعراء کی تقلید میں جو کچھ لکھا ھے اس کا بھی کچھ تذکرہ کر دینا ضروری معلوم ھوتا ھے۔

(۱) اور اس قبیل میں مسعود سعد سلمان (م ۵۱۵ھ) کا نام پہلے آتا ھے۔ مسعود کا ایک قصیدہ ھے :-

که وداع بت من مرا کنار گرفت   بدان کنار دلم ساعتی قرار گرفت

وصال آن بت صورت همی نبست مرا   بدان زمان که مرا تنگ در کنار گرفت

چو وصل اوراعقل من استوار نداشت   دو دست من سر زلفینش استوار گرفت

بر ویش اندر خندان نگاه کردم تیز   که دیده ام همه دیدار آن نگار گرفت

نه دیر بود که برخاست آن ستوده خصال
برفت و ناقۂ جمازه را مهار گرفت

برو نشست و بجست اوز جای خویش چو دیو
بقصد غزنین هنجار دره گذار گرفت

قطار بودد مادم گرفته راه به پیش
کلنگ وار بره بردم قطار گرفت
درین میانه بغرید کوس شاهنشه
ز بانگ او همه روی زمین هوار گرفت ۱۴۴

اس قصیدے میں تشبیب کافی اچھی ھے اور رنگینی بھی پائی جاتی ھے عاشق کی بے قراری کا نقشہ ھے۔ اور گریز میں بڑی برجستگی ھے۔ سادہ ھے لیکن جدت ھے اب سید حسن کا قصیدہ دیکھیے :-

زمانه دامن اقبال شهریار گرفت سعادتش به دل و دیده در کنار گرفت
ظفر به همت روی ظفر جمال نمود جهان به دولت شاه جهان قرار گرفت
یمین دولت و دین و امین ملت و ملك که آرزو ز یمینش ره یسار گرفت
ابو المظفر بهرام شاه بن مسعود که زرّ خورشید از رای او عیار گرفت
جبین خورشید از یمن نام او بر چرخ به داغ بهرام اندر ازل نگار گرفت
گرفت شهپر سیمرغ نفرت از منقار چو باز چتر رفیعش ره شکار گرفت
فراخ سال عطا ابر کفّ او بنمود چو حرص را هوس جود تنگبار گرفت
مرادها که از و آرزو همی یابد چو آرزوست که نتوانش در تمار گرفت
کنون ز غنچهٔ اقبال بشگفد گل بخت چو عالم از نظرش رونق بهار گرفت
۱۴۵

اس میں شک نہیں که اس کی تمہید اچھی نہیں ھے اور تشبیب ھی نہیں ھے تو رنگینی اور لطافت کا ذکر ھی کیا؟ لیکن شاعر نے تشبیہات

---

۱۴۴ "دیوان مسعود سعد سلمان" ۱۳۱۸ طہران ص ۶۵ تا ۶۶ آصفیه کے مخطوطه ۱۲۹ ص ۴۴۳ میں دوسرے شعر میں "ببست" اور تیسرے شعر میں "بداشت ھے"

۱۴۵ مخطوطه انڈیا آفس ۔ ق ۲۰ ۔

واستعارات میں اپنی قوت تخییل سے جو ندرت اور جدت پیدا کی ہے اور خصوصاً ایسے عہد میں جبکہ اسکی شاعری کو زیادہ عرصہ نہیں ہؤا تھا جیسا کہ ہم اوپر دیکھ آئے ہیں) وہ قابل داد ضرور ہے۔ اشعار ۵ تا ۸ سراسر اس کے حسن تخئیل کے گواہ ہیں اور اسکی دقت نظر پر دال ہیں۔

(۲) پھر معزی (۵۴۲ھ ۱۱۴۷ء) کا نام آتا ہے۔ معزی کا ایك قصیدہ (انتخاب شعرائے متقدمین - نمبر ۳ ق - ۵۷۶ ب، حمیدیہ بھوپال) اس طرح شروع ہوتا ہے:-

به فال فرّخ و عزم درست ورای صواب
سفر گزیدم و کردم سوی رحیل شتاب

بدان قضا چو رضا دادم اندر آن ساعت
نشستم از بر یو جهنده همچو شهاب

که شتاب چو صرصر گه درنگ چو کوه
گه فراز کبوتر گه نشیب عقاب

سپهر چون کف قلاب واندر و کیوان
به گونهٔ درم قلب در کف قلّاب

بهشت بود سپهر و مجرّه جوی بهشت
بزرگ و خورد کواکب کواعب اتراب

کسی که با تو بمیدان فضل بازد گوے
همی تپد دل او همچو گوے در طبطاب

فراق حضرت توجان من بفر سوده ست
گواست بر دل من بنده ایزد وهاب

همی ثنای تو گویم بوقت بیداری
همی لقای تو بینم چو باشم اندر خواب
ترا مباد تهی از چهار چیز دودست
ز کلك و خاتم و زلف نگار و جام شراب

اس قصیدے میں معزی نے اپنا سفر سادہ طریقے پر بیان کر دیا ہے۔ صرف گھوڑے کی رفتار کو مختلف اچھی تشبیہات سے سنوارا ہے لیکن سید حسن غزنوی نے اس کی تقلید میں جو قصیدہ لکھا ہے۔ اس کی تمہید میں ایك جدت پیدا کی ہے۔ مطلع معزی کا ضرور بہتر ہے لیکن اس کی تقلید مین سید حسن کہتا ہے :-

چو عزم کردم سوی سفر به رای صواب — بریده گشت امیدم ز دیدان احباب
بر آن امید که بهتر شود مگر کارم — همی رسید هزاران هزار رنج و عذاب
گهی چو مور بکوشیدم از پی اخوان — گهی چو مار بپیچیدم از غم اصحاب
درین تفکر بودم که آن بت سرکش — بر من آمد بی التماس من به شتاب
همی فروخت رخش چون بر آسمان عیسی — همی تپید دلش چون بر آینه سیماب
گهی فگندی مشك از دو سنبل پر چین — گهی فشاندی در از دو نرگس سیراب
بشد ز شرم همی گفت کای بد عهد — مکن چنین و دلم رابه وصل اندریاب
مگر به خواب دری زان همی نمی دانی — که بیش اگر چه بکوشی نه بینیم درخواب
چه کرده ام که چنین بر گرفتی از من دل — چه شد که خانۂ مهرم همی کند[کنی]تو خراب
مگر که عهد مرا پاك دادۂ برباد — مگر که نام مرا نقش کردۂ بر آب

اگر چه هست خطا رفتن من از پیشت
شدن به پیش خداوند خویش هست صواب

جہـان جـود و کـرم نجم دین و کافی ملک

که دین و ملک از و ثابت ست در هر بـاب [۱۴۶]

دیکھیے کتنی اچھی تمہید ھے اور اس ممدوح کے متعلق یہ قصیدہ ھے جس کا انتقال ۵۲۸ھ ۱۱۳۴ء میں ھؤا تھا یعنی اس سال کے پہلے ھمارے شـاعر نے لکھا ھوگا۔

(۳) عمادی غزنوی متوفی بحدود ۵۴۵ھ (جس کو لباب۔ج۔۱ ص ۹۹ میں غلطی سے شہریاری سمجھ کر لکھا ھے کہ اس کے ایک قصیدے کا جواب یوسف بن ناصر الکاتب نے لکھا تھا) سنائی کا دوست تھا۔ اس کا ایک قصیدہ (مونس الاحرار۔ ص ۶۹۴ بیعد حبیب گنج) ھے :۔

---

۱۴۶ عثمان مختاری غزنوی (مجموعہ قصائد فارسی ۴۵/۲ ص ۲۰ حبیب گنج) نے بھی ایک قصیدہ ارسلان شاہ بن کرمان شاہ بن قاورد (م ۵۳۷ھ ۱۱۴۲ء کی مدح میں سفر کے متعلق لکھا تھا جس کے کچھ اشعار یہ ھیں :—

رفتم به راه غزنین بر آب آهنیں خفتم به حد کرمان بر آتشین سراب

لیکن مرا نمود چو داؤد و چون خلیل آهن بری ز قوت و آتش تهی ز آب

دارای برو بحر و نگهبـان ملک و دین

خورشید تخت و تاج و خداوند شیخ و شاب

بوالحارث ارسلان شه کرمـان شه آن کـه هست

اورا معـز دولت و دین از فلک جنـاب

لیکن ابوالمعالی رازی (المتوفی ۵۴۱ھ ۱۱۴۶ء ترجمہ اش دو تعلیقات حدایق السحر۔ ص ۱۱۸ بیعدکے) ایک قصیدہ (لباب ج ۶ ص ۲۲۸) میں ضرور سید حسن والی تمہید سے مشابہت ھے اس کا مطلع یہ ھے۔

خروش من همه ازچیست از نعیب غراب که دور ساخت مرا از دیار و از احباب

بر سمن از مشك بعمدا زده خالی مسکین دل من گشت ز حال تو بحالی
لی به جهان زار تر از حال دلم نیست تا نیست دل آشوب تر از خال تو خالی
و دهن و زلف تو و جعد تو دیدم هر یك ز یکی حرف پذیرفته مثالی
سیم الفی دیدم و ز بسد میمی از مشك سیه جیمی و ز غالیه دالی
فتم که تو خورشیدی و ان بود حقیقت گفتی که تو چون ماهی و ان بود محالی
بدر نماید که ز خورشید شود دور من کز تو شوم دور نمایم به هلالی
از بر من دور همانا خبرت نیست کز مویه چو موی شدم از ناله چو نالی
خواب خیال تو بنزدیك من آید گویم که مرا هست مگر با تو وصالی
ار شدم چون نه تو باشی نه خیالات عشق تو مرا باز نه دارد ز خیالی
روز به سالی نه کنی یاد کسی را کاندر غم تو باشد روزیش به سالی

خنده شود روز بر آن کس که به شبگیر از روی تو و رای ملك گیرد فالی
اه همه شاهان ملك ارغون که نه دارد در مردی و فرهنگ نظیری و همالی

اس قصیدے کی تمہید میں ایسی جدت اور رنگینی ہے کہ عمادی کے
معاصرین میں بہت کم ملیگی۔ اس کے جواب میں سید حسن نے
سرو شاہ بن بہرام شاہ (م ۵۵۵ھ) کی مدح میں یہ قصیدہ لکھا تھا :-

ی یافته از چهره تو حسن کمالی داداست جمالیت خدا وه چه جمالی
دیدهٔ من عشق تو انگیخته نیلی و ز قامت من هجر تو پرداخته نالی
دیده دهانت که گمان برد که هرگز خوش تر ز شکر کوزه بود بسته سفالی
چون زلف تو شد حالم و این از همه خوش تر کاندر خم زلف تو دلم دارد حالی
ل سوخته چون لاله از اینیم که هست بر گل چو دل لاله پدید آمده خالی
هجران تو ام سوخت که گشتم به ضرورت در مملکت وصل تو قانع به خیالی
بر بود ز من خواب که تاثیر نه باشد از خیل خیال تو ام امید وصالی

بر چرخ هلالی که پدید آید یک چند — از دست محاقش نه بود بیم زوالی
این نادره بشنو که مرا بیم محاق است — اکنون که زتیمار تو گشتم چو هلالی
میم دهنت عین کمال ست و مباد انک — در عین کمال تو رسد عین کمالی
هر گه که کنم قصد سؤالی ز لب تو — تا بوک که بوسی بودم از تو مثالی
اقبال مرا گوید کای نادان هی هی — در دولت خسرو تو و محتاج سؤالی
خسرو شه بهرامشه آن شاه جوان بخت — کایام نیاورد چنو نیک خصالی

شاها ز حسن بشنو حرفی که عجب نیست — کان شکر خدا بست تبارک و تعالی
از لفظ متین معنی عذبم چو بخندد — گویی که جهد بیرون از سنگ زلالی
زنهار چو وطواط و عمادیم مپندار — کافسوس بود عیسی باخر بجوالی
خود حکم تو کن این به یا شعر عمادی — ››کای برسمن از مشک بعمد از ده خالے‹‹

اس انتخاب میں آخری مصرع عمادی کا ھے جو اس کے مطلع میں تھا۔ سید حسن کی تمہید بے شک لطیف اور آسان ھے اور طویل ھونے کی وجہ سے بعض باتیں ایسی مؤثر آگئی ھیں کہ جن کی وجہ سے لطف دوبالا ھو جاتا ھے۔ گریز بھی عمادی سے بہتر معلوم ھوتا ھے۔ لیکن حقیقت یہ ھے کہ عمادی کی طبیعت بلند ھے اور اسکو قوت اختراع حاصل ھے اسی لئے سید حسن کو اس کی تقلید میں لکھنا پڑا۔ وہ اس قصیدے میں اپنے مشہور معاصر وطواط کا بھی ذکر کرتا ھے کہ ھم کو اس زمین میں وطواط کا کوئی قصیدہ نہیں ملا۔ اور یوں بھی ایسے قصیدے کے متعلق کوئی خاص اشارہ نہیں ھے۔

(۴) دولت شاہ نے عثمان مختاری کے سلسلے میں لکھا ھے کہ اس کے اس قصیدے کا جواب بہت سے شعراء نے لکھا ھے :-

مسلمانان دلی دارم که ضائع می شود جانش
در افتادم بدان دردی که پیدانیست در مانش

دولت شاہ کی تقلید میں پروفیسر عبدالغنی صاحب نے بھی اپنی کتاب Pre-Mughal Persian (ص ۱۸۴) میں عثمان مختاری کا مطلع یہی قرار دیا ہے۔

لیکن ادیب صابر کے دیوان (کاما لائبریری۔بمبئی) سے معلوم ہوتا ہے کہ اس مطلع کا دوسرا مصرع ادیب صابر کے مطلع کا ہے اور وہ اس طرح ہے —

دلم عاشق شدن فرمود و من بر حسب فرمانش
در افتادم در آن دردی که پیدا نیست در مانش

اور عثمان مختاری کا مطلع (دیوان ورق ۱۵ الف تا ۱۶ ب، بانکی پور) یہ ہے —

مسلمان کشتن آیین کرد چشم نا مسلمانش
به نوک ناوک مژگان که پر زهرست پیکانش

اس میں بیاسی اشعار ہیں اور یہ محمود روباهی (والی ہند؟) اور سلطان مسعود بن ابراهیم غزنوی کی مدح میں ہیں —

که گر عثمان مختاری بـه درد از درد در ماند
بجز محمود روباهی که داند کرد در مانش
وگر باد از فلك مسعود بن ابراهیم دین پرور
یقین بسیار کرده ست آن زبهر دین یزدانش

به هندوستان بکن کاری چنان کاری رباحشمت
که عبرت نام می سازند مردان در خراسانش ۱۴۷

تھوڑی دیر کے لئے اگر دولت شاہ کا قول صحیح مان لیا جائے کہ عثمان مختاری نے اس زمین میں سب سے پہلے قصیدہ لکھا گو کہ یہ صحیح نہیں ہے تو اس کے لئے بیشك یہ بات قابل فخر ہو سکتی تھی کہ متقدمین سے لیکر متاخرین تك نے اس قصیدے پر قصیدے لکھے ہیں۔ ہم ایسے قصیدوں کا تذکرہ کرنے سے پہلے مناسب سمجھتے ہیں کہ عثمان مختاری کے چند اشعار بطور نمونے کے پیش کریں اور پھر سید حسن کے کلام سے مقابلہ کریں۔ عثمان نے کہا ہے —

دل عشاق را زلفش همی دام بلا گردد
بدین معنی بکار آید بهم هر حلقه چندانش

---

۱۴۷ محترمی پروفیسر مسعود حسن رضوی صاحب کے نسخے میں یہ دو شعر بھی ملتے ہیں :—

سنائی را صلتها بخش تا او همچنین مدحی
بپرداز د که همتا نیست اندر شعر اقرانش
فرو اندیش تا اورا که قادر خاطری باشد
که در معنی و لفظ خوش مسلم کرد عثمانش

آخری مصرع سے خیال ہوتا ہے کہ سنائی شاعری میں عثمان مختاری کے شاگرد تھے - شاید اسی لئے سنائی نے عثمان مختاری کی مدح کی ہے (دیوان ورق ۳۹ ب - بانکی پور) :—

نه شود پیش دو خورشید و دو مه تاری تیر
که برد ذرّهٔ از خاطر مختاری تیر

مطلع شعر تو چون مطلع شمس ست ولیک
جا هلان را چه شب مظلم و چه شمس منیر

بسم الله الرحمن الرحيم

رب يسّر و لا تعسّر يا كريم

كتب الشيخ ابو منصور عبد الملك بن محمد بن اسمعيل الثعالبى رحمه الله الى الامير الاجلّ صاحب الجيش ابى المظفر نصر بن ناصر الدين ابى منصور اطال الله بقاءه و نصر لواءه :

خدمةُ مولانا الامير الاجلّ السيد العالم صاحب الجيش أدام الله العلىّ *a* سلطانَه و حرس عزّه و مكانه تُحرّكُ ما سكَن من الخواطر فى تأليف الكتب و تَصقُلُ ما صَدِئ من مرآة *b* الادب ، و قد سنَح للعبد كتابٌ خفيف الحجم بديع الوضع فى المتشابه الذى هو من اسرار البلاغة و من احسن أجناس التجنيس فعمَله بالاسم العالى ثبتّه الله مقدّمةً لاخوات له فى سائر الفنون ينتظم كانتظام العقود و يتّصل كاتصال السُعود باذن الله و مشيئته *c* وهو تعالى المسئول أن يُديم ايام مولانا التى هى مواقيت الفضائل و تواريخ المحاسن و أن يؤيد ملكه و يخلّد عمره و يَهنِئه *d* أعذب *e* العيش و أرغده *f* و يجعل خير يوميه غده *g* -

ثم ان هذا الكتاب مبنى على ثلثة اقسام :

فالقسم الاول فى المتشابه الذى يشبه التصحيف ،

و القسم الثانى فى المتشابه من التجنيس الصحيح ،

و القسم الثالث فى المتشابه *لفظا و خطّا *h*،

(*a*) B تعالى . (*b*) A مرآة . (*c*) A مشيئته . (*d*) AB يهنيه .
(*e*) B بعذب but adds in the margin : لعله اعذب . (*f*) B ارغده .
(g) B غده . (*h*) B خطا و لفظا .

فن *a* القسم الاول، فى المتشابه الذى يشبه التصحيف *b*

بـابٌ

ما نطق به القرآن وجاء فى الأثر عن الصدر الاول و السلف الافضل

من ذلك فى القرآن و ليس له نظير وُهم يَحسبونَ انّهم يُحسنونَ صُنعًا *c* ☆ و فى الخبر عن النبى صلى الله عليه و سلم: عليك باليأس *d* من النـاس ☆ و منه عليه السلام: أَمِنَ مَن آمنَ *e* ☆ و منه *f* عليه السلام: عليكم بالأبكار فانهن اشدّ حُبّا و أقلّ خَبّا *g* ☆ و قال عمر بن الخطاب رضى الله عنه: المُروّة *h* الظاهره هو *i* الثيـاب الطاهره ☆ و قال *j* : لو كنتُ تاجرا ما اخترتُ شيئا على العطر ان فاتنى ربحه لم يفتنى ريحه ☆ و قال على بن ابى طـالب عليه السلام: المرء يسعى بجَدّه *k* و السيف يقطع بحدّه ☆ و نظر *l* الى رجل طويل الثياب فقال: يا هذا *اقصرْ من هذا *m* * فانه أنقى و أتقى وأبقى *n* ☆ و كان

(*a*) B. om.. (*b*) Tiráz II 365 calls this variety المصحف and defines it thus: المصحف هو عبارة عن الاتيان بكلمتين متشابهتين خطا لا لفظا ، و يقال له تجنيس الخط ايضا ،
It adds on the next page: و انما لقب هذا حاله بالمصحف لان من لا يفهم المعنى فانه يصحف احدهما الى الآخر لاجل تشابههما فى وضع الخط كما ترى و يقال له المرسوم ايضا ،
(*c*) Qor. 18.104. (*d*) A: الناس. (*e*) A أَمَّن. (*f*) B منه قوله instead of منه. (*g*) Margin of A has: الخب الخبيث, which implies the erroneous reading خَبًّا. Tiráz II 366 has: الخِبُّ الخداع, which is correct. (*h*) B المروءة. (*i*) I'jáz 26[5] فى (instead of هى). (*j*) B adds رضى الله عنه. (*k*) Thus vocalised in A. The saying is cited anonymously in R 25[2]. (*l*) B adds رضى الله عنه. (*m*) I'jáz قصر ثيابك; R 27[8] اقصر من ذيلك; Tiráz II 366 قصر من ثيابك. For a versified form of this saying see Ghurar p. 56[u] (=Yat. IV. 268[2]). (*n*) Tiráz II 366 فانه أبقى وأتقى وأنقى; I'jáz 28[2]: فانها أنقى و أبقى.

الحسن البصری رحمه یقول: ما اعطی الله *a* احدا الدنیا الّا اختیارا ولا زواها عنه الّا اختبارا ☼

بــابٌ

فیما صدر عن ســائر طبقات البلغــآء

و قال بعض *b* الحكمآء: كانّ ما لا بدّ منه قد نزل و كانّ ما نزل لم ینزل ☼ و وصف بعض البلغآء اختصار بعض العلمآء فقال: یعمد الی زهرة الالفاظ
2 فیجتنیهـا و الی ثمرة المعـانی فیجتبیهـا ☼ (*f 2a*) و ذمّ بعض الاعراب قوماً: ألسنة بـالوعد عـامره و قلوب عن الوفآء غامره ☼ و ذكر بعضهم وطنه فقال: سقی الله رملةً سقتنی أحسآؤهـا و ضمّتنی أحشآؤهـا ☼ وسُئل بعضهم عن الشیب فقال: لا الخضاب یُخفیه *a* ولا المقراض یُحفیه ☼ وقال الخلیل: ما كُتب قرّ *b* و ما حُفظ فرّ *c* ☼ وقال رجل لبهلول: اتعرفنی؟ فقال: نعم و انسُبُك نسَبَ الكَمأة لا أصلٌ ثابتٌ ولا فرع نابت ☼ وكان الحسن بن سهل یقول: * الشرف فی السرَف *e* ☼ و رُفع الی عبد الله بن طاهر فی إفساد بعض البیوتات فوقّع انّ اهل البیت إذا كَثُروا ففیهم الغُرَر والعُرَر ☼ و ذكر عبد الصمد بن المعذل *f* العافیة فقال: أیّ وطآء و أی غطآء و ای عطآء ☼ ووصف الجاحظ الفرّوج فقال: یخرج كاسیًا كاسبا *g* *و ذكر الحیوانات فقال: سبحان من جعل بعضها لك عادیا و بعضها علیك غادیا *h* ☼ و سأل بعض فصحاء السؤّال فقال: إرحموا ذا الجلد العُریان و البطن الغرثان ☼ و وصف بعض البلغآء حاله فی الرزاحة فقال: لیس فی العصا سیر ولا فی العَظْم مخٌ ولا فی البیض محّ ☼ و وصف

(*a*) B adds تعالی. The saying occurs in a corrupt form in R 5[8]. (*b*) Appar. ascribed to Plato in R 23[4] and to Socrates in I'jáz 126[3]. (*c*) Cf. R69[18]. (*d*) Thus B; A has فرّ. (*d*) Thus B; A has قرّ. (*e*) See I'jáz 100[10] (=Kháṣṣ 4[14]). (*f*) A المعدل; B المعدل. (*g*) Cf. Kháṣṣ 5[5]. (*h*) Cited also in Kháṣṣ 5[6].

ابو العساكر كريما فقال: يَعد وعَدَ من يُخلف و يُنجز إنجاز من يَحلف ☆ و ذمّ بعضهم بخيلا فقال: غنـاه فقر و مطبخه قفر ☆ و ذمّ آخر مغنيـا فقال: إذا غنّى عنّى *a* و إذا أدّى آذى ☆ و وصَف آخر غلاما فقـال: غمزات طَرفه تُخبر عن ظَرفه *b* ☆

بـابٌ
فى الامثـال و مـا يجرى مجراهـا

من عيّر غيّر و من خان حان ☆ من أمن سِرْبُه عذُب *c* شُرْبُه ☆ من لزم القصدَ استغنى عن الفصد ☆ ليس من العذل سرعة العذْل ☆ *المشاورة قبلَ المسـاورة *d* ☆ الرأى السديد أجدَى من الأيد الشديد ☆ ما النار للفتيلة بأحرقَ من التعادى للقبيلة ☆ لا تُعنْ على عيبك بسوء غيبك ☆ إذا نَزَل *e* القضاء ضاق الفضاء *f* ☆ إنّ فى اصلاح مالك بقاءَ عزّك و نَقاء عرضك ☆ لا يَغرَق فى النعيم غرَقاً من لا ينصبّ فى الكدّ عرَقاً ☆ و اذا ابتُليت بالبَنـات *g* فعليك بالثبـات *h* ☆

بـابٌ
فى افعل من كذا

أحسن من أنوار الاشجـار و أطيب من انفاس الأسحـار ☆ أحسن من إعتاب الدهر الخائف و من الامن عند الخائف ☆ أسرع من الجبان الى مفرّه و من المـاء الى مقرّه ☆ (f.2b)أوقع من المآء عند ذى الغُلّة و من الشفآ عندانى العلّة ☆ أمضى من الخناجر فى الحناجر ☆ أثقل من خَراج 2b
بلا غلّة وحمّيَة بلا علّة *i* ☆ أحنَى من الشقيق الشفيق ☆

(*a*) Cf. Yat. IV. 52[3] . (*b*) A ظرفه but see Lane, Lexion s. v. ظرف.
(*c*) B أمن (*d*) Also cited in Kháṣṣ 12[1] . (*e*) R 72[12] جاء. (*f*) AB omit the final *hemza*. A (erroneously) writes القضا instead of الفضاء. (*g*) R 20[2] بالبنيات. (*h*) A (erroneously) بالنبات.
(*i*) Cf. Rasá'il al-Khwárizmí (Cairo, 1312) 18[16], R 112[18].

بـاب
فى فقر و غرر

عمرو بن مسعدة: بعثت اليك بفرس يتصرف بالشباب مع هواه ويسير تحت الشيخ على رضاه، *لا يتعبه شوط و لا يعين عليه سوط *a* ☆ سليمن ابن وهب: *b* لا يجتمع عيران *c* فى عانة ولا ليثان *d* فى غابة ☆ ابو عبد الله الفارسى *e* : نزجى الأيام و نكتسب الآثام ☆ شمس المعالى *f* : اذا سمح الدهر بالحباء فابشر بالانقضاء *g* و اذا أعار فاحسبه قد أغار ☆ ابوبكر الخوارزمى: المحبة ثمن *لكل علق *g* و إن غلا و سلم* الى كل *i* شىء و إن علا ☆ على *j* بن القاشانى: وقفت على دلائل النوى *k* بعثت كامن الجوى من رحال تزم و جمال *l* تزم ☆ عبد العزيز *m* بن يوسف: التقوى هى العدة الوافية و الجنة الواقية ☆ ابو الحسين *n* الاهوازى (o):

(*a*) Cited in R 185[16] (where read عليه instead of يأتى عليه). (*b*) cf. I'jáz 86 [6], where the saying is ascribed to al-Muhtadí Bi'lláh. (*c*) B عنزان; I'jáz فحلان. (*d*) I'jáz: اسدان. (*e*) Appar. = ابو عبد الله محمد بن يعقوب الفارسى of Yat. IV 7[18]. (*f*) For him see GALS I. 154. With the saying cf. Kháṣṣ 9[10], I'jáz 96[4]. (*g*) R 18 بوشك الانقضاء (instead of بالانقضاء); I'jáz 96[4] بوشك الانقضاء. (*h*) Yat. IV 116[2] لكل شيء; R 83[19](=144[n]): كل شيء. (*i*) Yat. l.c. لكل. (*j*) Appar. he is Abu'l-Qásim 'Alí b. Qásim al-Qáshání of Yat. II 101. (*k*) A للنوى. (*l*) A حمال. (*m*) Prob. identical with Abu'l-Qásim 'Abd al-'Azíz b. Yúsuf al-Shírazí, for whom see GALS I. 154. For a fuller citation see R 82[19]. (*n*) He is ابو الحسن محمد بن الحسن الاهوازى in Kháṣṣ 7[18], and ابو الحسن الاهوازى in R 87, but Abul'l-Hu. M. b. al-Hu. *al-Ahwazi* in GALS I. 153. (*o*) B الايوازى

*من فعل ماشاء لقى ماساءه ☆ ابو القاسم على بن حاتم: الحمد لله مانع الأعلاق و فاتح الأغلاق ☆ ابو نصر *a* بن ابى زيد: منك بهضنى و فدحنى و قد حنى ظهرى ☆

باب

فى ما أخرج منها لابن العميد

من أسرّ دآءه و ستر *b* ظماءه بعد عليه أن يبلّ من علّه و يبلّ من غلّه ☆ قد شفيت بالغرّة التى سرقتها من الايام غليلا و داويت بالأنس التى غالطت بها الدهر قلبا عليلا ☆ بشّرته الايام *باصحابها بعد استصعابها *c* و تأتّيها بعد تأبّيها ☆

باب

فى ما أخرج *d* منها للصاحب

خير البرّ ما *صفا و ضفا *e* و شرّه ما تأخّر و تكدّر ☆ *وجدت حرّا يشبه قلب الصبّ و يذيب دماغ الضبّ *f* ☆ *الفاظ كما نوّرت *g* الأشجار و معان كما تنفست الأسحار ☆ مصاب *h* أذاب الدموع الجامده *i* و ألهب الهموم الخامده ☆ اثن فقدت من فلان أبا و عمّا

(*a*) He was a vizir of the Sámánids. For him see Yat. IV. 88[1], 84[2], 92[1], 202[16], 211[19], 74[5], 84[2], 172[1] and 171[3]. He is noticed in the Dastúr al-Wuzará' (Tehrán, 1317) p. 114. In I'jáz 11) he is called ابو نصر بن ابى زيد وزير الرضى ناصر الدين. Al-Radí Núḥ II b. Manṣúr reigned from A. H. 366 to 387. (*b*) Kháṣṣ 6[14]. (*c*) A باصحابها بعد استصعابها; B باصحابها بعد استصعابها. See Aqrab s. v. اصحب. (*d*) A خرج. (*e*) R 81[2] ضفا و صفا. (*f*) Cited also in Yat. III 78[21] and Kháṣṣ 7[3] cf. R 89[8]. (*g*) A تنورت; B تنورت, but Yat. III 78[7] and R 99[12] rightly have نورت. (*h*) R 128[6] omits. (*i*) A الجامده.

لقد *أوفيتُ عليه أسفا و غمّا a ☆ شوق اليك يَفُضّ الفؤاد و يُقضّ
المهاد ☆ شوقٌ قد استنفد جلدى و ملك خلدى ☆ قد رُميتُ بسهام إعراضه
و نصبنى جفاؤه أقربَ أغراضه ☆ قد هجرنى هجرة مرّة و قطعنى قطيعة
فظيعة ☆ عتابٌ يهزّ الفوارع و تقريعٌ يحكى القوارع ☆
3a (f.3a) الناس الى مَشرَع جودك فئام b و حول ربعك
قُعود و قيام ☆ حضرةُ مولانا للفضائل مُناخٌ و مجمع و للفواضل مصيف
و مربع و للافاضل مرعى و مرتع ☆ فلان *ثانى العطْف نائى العَطف c ☆
مَن شايَعَه حمد يومه و غده ورَعى من العيش أرغده و من نابذه كان
فى الأشْقَينَ d مكتوبا و للفم واليدين مكبوبا e ☆ علّقتُ f هذه
الأحرفَ و قد عَسْكَر النُعاسُ بطرفى *و خيّم g بين جفنى و عينى و ها انا
قد أعفيتُ قلمى و أغفيتُ ☆ أحمد ناك على جدّك فى خللٍ أزلتَه وأوَد عدّلتَه
و ثلم سدَدتَه *و جَناح ضلالٍ حصصتَه و رائش خبالٍ عممتَه بالبكاء
وخصصتَه h ☆ فلا يستتر من العقل بسَجف ولا يقول
الا بسخّف i ☆ و قد قابلتنى j شقائق كالزنوج تجارحت فسالتْ دماؤها
و ضُعفتْ فبقيتْ k ذَماؤها l ☆ سعادتُه تدع الدروبَ m صحاصحَ والبحورَ
ضحاضحَ n ☆ وَجد الشيطان مَنْتَزغا o ولصائب سهمه مَنْتَزَعا ☆ فلان
ضميره خُبْث و يمينه حِنث p ☆ وردتُ بحرَك الفائض وفارقتُ احتشامى

(*a*) Cf. R 134[21]. (*b*) AB فعام. (*c*) Cf. R 115[6] نابى العطف ثانى العطف. (*d*) A الاشقين (*e*) R 160[14] (erroneously) مغلوبا (*f*) B علق (corrected in the margin under a ظ i.e. ظلق). (*g*) B om. (*h*) Cf. R 163[2]. (*i*) A بسعف. cf. Yat. II 21[18] (*j*) B قابلنى. (*k*) See Yat. III 82. (*l*) B ذماؤها. (*m*) A الدورب. In R 162[12] the form of the sentence is: سطوته تدع البحور ضحاضح وتعيد الدروب صحاصح (*n*) A ضحاصح. (*o*) B منزعا. (*p*) Cited in R 113[9]

القابض ☆ *أسْدى فى الاحسان و ألحم وأسرج فى الانعام و ألجم a ☆ حرارة الأكباد تَبْرُدُ بالشراب لا بالسراب ☆ و *هو بين جاه عريض و عيش غريض b ☆ هو بين الاعتقال و التقييد و تحت ميسم السُخط و التفنيد ☆ رفعت الفتنُ اجيادَها و جمعتْ اجنادَ ها ☆ هنّأه الله هذه العوارف فما اكرم اعراقَها c و امدّ اعرافَها d ☆ سيرتُه عدل و عطآؤه فضل و عهده حتم e و وعده ختم f ☆ و العدل g شامل والتمكين متكامل و الولى مُدال و العدوّ مُذالٌ ☆ جعل فلان يُغير و يبير و يُثير من الفتن مايُثير ☆ *فتنة ثائرة بعدها نائرة h ☆ قد أظهر مكنونَ شرّه و أبدى كامنَ سرّه ☆ ستنزل بهاؤلآء الاغمار قاطعات الاعمار ☆ *حضرتُه مَقصدُ الرجال و محطُّ الرحال i ☆ *اولئك الكلاب الغاويةُ و الذئاب العاويةُ j ☆ تلك العُصْبة المعصوبة بالسباب المغصوبة على الألباب ☆ زحف اليهم زَحْفا ملأ قلوبهم رَجْفا ☆ ذلك معجز عُمرِ النسور و إلى يوم النُشور ☆ أسرابٌ من الطير مُعودّةٌ k أن يُكفَين شبَعا اذ كنّ لها شِبعا ☆ *نهض كالليث الخادر و الشُجاع الثائر و الحسام الباتر l ☆ ابناء الغايات وليوث الغابات ☆ ترآءى الجمعان و دنا العنان من العنان و أفضى الخبرُ الى العيان ☆ فلانٌ متاحٌ هلكُه مُباحٌ مُلكُه ☆ مَضى حسيرا (f.3b) 3b
حاصرا بَهيضا خاسرا ☆ نَكَصوا خايبين و انهزموا حاينينَ ☆ عَلمت الرعيةُ أنّ العدل قد امتدّتْ ابواعُه و الجور قد تَقدّتْ انواعُه ☆ الحمد لله معزّ الدين و مُديله و مذلّ الكفر و مزيله m ☆ الحمد لله المبين n أيده المتين

(a) Cited in R109[19]. A writes العم and الجم cf. R 165[10]. (b) Cited in 182[u]. (c) AB اعرافها. (d) A اعرامها; B اعراقها; (e) B ختم. (f) B حتم. (g) R 163[16] العزله. (h) Cf. R 167[12]. (i) Cf. R 163[18]. (j) Cited in R 168[21]. (k) B معوزة (l) Cited in R 170[pu]. (m) AB مذيله. (n) A المتينُ. A places جاعل and منزل in the mominative.

كيده جاعل العاقبة لحزبه و منزل الدائرة لحربه *a* الراصد لمقارف معصيته بظل من الخذلان يرهق و يعسف *b* و يزهق و ينسف كما توعدها بنار الخلود و تبديل الجلود بعد الجلود ☆

باب

فيما أخرج لابى الفتح البستى

*من زمّ جوارحه زمّ مصالحه *c* ☆ من سعادة جدك و توفك على حدك *d* ☆ أجهل الناس من كان على السلطان مدلا و للاخوان مذلا *e* ☆ اذا بقى ما فاتك فلا تأس *f* على ما فاتك ☆ رب مغبوط معبوط *g* ☆ *من حسن *h* المعاشرة ترك المعاسرة ☆ *الغيث لا يخلو من العيث *i* ☆ الفناء فناء الناس ☆ يوشك أن يقصر من يغلو و يسفل من يعلو *j* ☆

باب

فيما أخرج منها لبديع الزمان ابى الفضل

الحبل لا يبرم الا للفتل *k* و الثور لا يزين *l* الا للقتل ☆ المرء *m* من حيث يوجد لا من حيث يولد و الانسان من حيث يثبت لا من حيث ينبت ☆

(*a*) B بحربه. (*b*) B يضعف (corrected in the margin with a ظ superscribed). (*c*) Cf. R 65[pu] من ذمّ جوارحه رم (author's own) (*d*) Most of the sentences in this section occur in Yat. IV. 206sq. For this one see *ibid*. l.14, and R86 [3]. (*e*) Cited in Kháṣṣ 7[16] cf. Yat. IV 206[17], R 19 [6]. (*f*) So in Yat. IV. 206[18], but R 86[6] has تأس. (*g*) Yat. IV. 207[19] (erron.) مغبوط. (*h*) Yat. IV 207[21](= R 86[22]): معنى; Kháss 7[15], (*i*) Cited in Yat. IV 208[4], and Kháṣṣ 7[17] (*j*) Cited in Yat. IV. 207[5], *R* 86[14] cf. 72 [4]. (*k*) Thus A, R 192[8], and Hamadh. 192 [8]. B, and Yat. IV 194[17] : بالفتل (*l*) Yat. l c. يربى ; B يرس ; A and R support the reading adopted cf. Muntaḥal 161[6], and I'jáz 103[6] (*m*) See Hamadh. 418[5], and Yat. IV 179[19].

لعلّه أنشأ هذا الكتاب سكرانُ فعدل به عادلُ السُكر عن [طريق *a*] الشكر ☆ خطُّ مجنونٍ *b* لا يدرى ألفٌ *أم نونٌ *c* وسطورٌ فيها *أم شطورٌ *d* ☆ مضى *e* العيد ولا فضلاتُ القدْر ولا لفظات الذكر ولا صدقات الفطر ولا صدَقات العطر ☆ ما زالت جَفنةُ آل جَفْنَةَ تدور على الضيف فى الشتاء والصيف حتى *عثَرت حسّان *f* *فارتهنت اللسانَ و تلك القصائدَ الحسانَ *g* ☆ أرَبُّ ساقك لا نزاعٌ شاقك *h* ☆ لعن الله فلانا فما أراه [فى النوم *i*] الّا أُصاب فى ذلك اليوم ☆ الهروىّ *j* جسدٌ كلّه حسد ☆ سحابةٌ تحدُو من الغيوم جبالا(*k*) و تمُدّ من الامطار حبالا ☆ *أنديةٌ قد منّ الله تعالى معها *على السقوف بالوقوف و على البيوت بالثبوت *l* ☆

باب

فى ما أُخرج منها لابى اسحق الصابىء

هو العينُ الباصرة و اليدُ الناصرة و الركنُ الوثيق و الشقيقُ الشفيق ☆ ما أمسّ الحاجةَ الى مَعُونته و طليعة من معونته ☆ *هم بين قتيل مزمّل و جريحٍ مرمّلٍ *m* ☆ كم فتنة شبّوها *n* وغارة شنّوها ☆ ورأىٍ *o* محضه و تدبيرٍ (*o*) مخضه ☆ *أنابيب ناسبَتْ رماحَ الخطّ فى أجناسها و ساكنت

(*a*) From Hamadh. 269[3] and Yat. IV 171[17]. (*b*) Yat. IV 177[8] (erron.) مجنون . (*c*) Hamadh. 384[6] فيه من نون . Yat. as in AB. (*d*) Yat. (erron.) سطور. (*e*) Cf. Hamadh. 471[2] and Yat. IV 180[pu.] (*f*) A عثرت الخ ; B عثرت حسان ; Yat. IV 188[19] عثرت بحسان ; Hamadh. 493[2] عبرت بحسان . (*g*) A (erron.) فارتهنت الخ ; Yat. فار تهنت منه اللسان و حبّر فيهم الخ ; Hamadh. فار تهنت ذالك اللسان خير فيهم الخ (*h*) See Hamadh. 137 [8]. A has (wrongly) : نزاع . (*i*) A B omit; supplied from Yat. IV 191 [9]. (*j*) See Hamadh. 220 [2], Yat. IV 172 [6]. (*k*) Thus AB, but R88[21] has جمالا . (*l*) Cf. Hamadh. 295 [2], Yat. IV 177[u.] (*m*) Cf. R 173 [4]. (*n*) B سنّوها . (*o*) In the genitive in A, in. the nomin. in B.

أسود الغيل فى أخياسها *a* ☼ و انحدر الى البصرة و من تابعه منّ اهل النصرة☼ ضَبط الثغور و سدّها و رمّ الامور و شدّها☼ تاب توبة قيد اليها بخزامة *b* الاضطرار لابخزامة *c* الاختيار ☼ وصل كتابك فاطّلع سرورا غائبا وردّ أنسا عازبا ☼ صارت الحضرة بفلان فى الحرم الأمنع و الظلّ الأمتع ☼

بـاب

فى ما أخرج من الكتاب المُبهج *d* و هو صنعة مؤلف الكتاب

كلمة الله [تعالى *e*] هى العالية و مشيئته *f* هى الغالبة☼ *سبحان من لا تغيّره الشهور و السَنة ولاتصفه الألسنةُ ولا يأخذه النوم والسنةُ *g* ☼ *تعالى الله ما أحسنَ صنعتَه و الطفَ صبغتهَ *h* ☼ *لله فى كل لحة لطفٌ خَفىّ وصُنع خفىّ *i* ☼ لا بأس مع فضل الله ولايأس مع *j* رَوح الله ☼ خير الدعاء ما صدر عن صَدْر نقىّ و ضمير *k* تقىّ ☼ اللهم انّانسألك من النعمة أحضرَ ها *l* و من * المعيشة أخضرها *m* ☼ اللهم انّانسألك النعمة السابغة و المِنحة *n* السائغة ☼ نعوذبالله من أشواط *o* عقابه *p* واسواط عذابه ☼ نعوذ بالمنّان الرحيم من الشيطان الرجيم☼ لاتكونن صَرورة *q* الّاعن ضرورة ☼ *الملك مَن سَيبه يُقنى و سيفه يُفنى *r* ☼ *حضرة الملك اليها نعود و بها نعوذ *s* ☼

(*a*) Cited in R 105³ (*b*) A بعزامة (*c*) A بعرامة. (*d*) So B; A. المبهج! Cf. GALS I 501₂₄. (*e*) Added later in A above the line (*f*) A مشيئته. (*g*) Cf. R 51¹⁴. B drops the dots on the last letter of السنة, الالسنة, and السنة. (*h*) Cf. R 51¹³. (*i*) Cf. R52₁, and 2⁹. B has خفى instead of حفى. (*j*) R 52⁴ has من instead of مع. (*k*) R 52¹³ قلب. (*l*) So AB, but R 52¹⁷ has اخضرها (*m*) R 52¹⁸ من العيشة انضرها (*n*) R 52¹⁶ الهبة. (*o*) So in A andR 52¹⁸; B اشواظ. (*p*) Only A عذابه. (*q*) Cf. R 53¹³, and26⁷ where صارورة or صارورة occurs instead of صرورة. (*r*) Cf. R 54³ (*s*) Cf. R 54⁵.

الْمُلك a فى ارباب السيوف لاربّات الشُنوف ☆ اذا عدَل السلطان فقد b اعتدل الجانُف واقصر الحائف و امن الخائف ☆ ينبغى ان يكون عطآء الملك غزيرا c ولقاؤه عزيزا ☆ الرئيس من يفُلّ العُتاة و يفُكّ d العُناة *و يكون e للاولياء كالغيث الغادى و على الاعداء كالليث العادى ☆ الصَديق من *يحالفك ولا يخالفك f ☆ ليس حقّ الصَديق بالجَلَل *فيقُضَى فى امر g على الخلل ☆ كن لأخيك ناصحا وعنه ناضحا h ☆ *شرّ الاخوان من اذا حضر أثنى و مدح و اذا غاب عاب و قدح وخير هم من يتلقّى (f.4b) اخاه باليمين و يَحلّه محلّ العلق الثمين i ☆ الكريم مَن ينيل المعترّ ويقيل المغترّ j ☆ الكريم مَن تكثُر هباتُه و تَقلّ هَناته k ☆ همّة اللئيم خامدة l و يده جامدة ☆ *من كانت عَلّله مُزاحة كانت نفسه مُراحة m ☆ مابقاء المال بين حوائج الانسان وجوائح n الزمان ☆ البخل با لطعام من اخلاق [الطَغام o]☆ خُلُف الوعد خُلُق p الوَغد ☆ اشاكر *بعرَض المزيد q السائغ والنعيم السابغ r ☆ من كان عليك عاتبا كان لك عائبا ☆ أَحْرِ بمن s كان صابرا ان يكون الى هواه t صائرا ☆ الصدق u بالحُرّ احرَى و فى طريق المروّة أجرى ☆ أحرِ بمن كان عاقلا ان يكون عما لا يعنيه v غافلا ☆ حلية الادب

(*a*) Cf. R 54^{12}. A has الملک . (*b*) R 55^{2} omits. (*c*) R 56^{16} (erron.) غريزا . (*d*) So in R 57^{19}; A يذل (*e*) An ampler version in R l.c.. (*f*) Cf. R 59 ². (g) A فيُعضَى الخ ; B فيقضى الخ ; R 59 فيغضى فيه . (*h*) Cited in R 59^{21}. (*i*) R 60pu. (*j*) B المعتر . (*k*) B هنأته (*l*) R 62^{10} ها مدة—B drops the dots of تا in خامدة and جامدة , also of مزاحة and مراحة in the following sentence. (*m*) Cf. R 62^{21}. (*n*) R 63^{16} جوائح. (*o*) Supplied from B and I'jâz 123² (*p*) So A, R 66^{20}, and I'jâz 123¹ ; B من خلق. (*q*) B يعرض للمزيد (*r*) A (erron.) السابع . (*s*) R 64^{21} ما احرى من . (*t*) R مثله . (*u*) R 64^{22} الصبر . (v) So B and R 65^{9} ; A يعنيه ,

لا تُخفى a وحرمته لا تُخفى ☼ الذنب b قيد المذنب يوثقه ثم يوبقه c ☼ من كان على ذنبه مصرًّا كان بنفسه مضرًّا ☼ من *كثر إجرامه d قرب إخترامه ☼ قلوب e المهمومين f في سجون من شجون ☼ الهوى g سُلاف مؤنق h مزاجه ذُعاف i موبق ☼ عليك بالتوبة j قبل انتهاء النوبة j ☼ الشباب للجهل مطيّة k وللذنوب مظنّة k ☼ ما حال من جسمه عليل وفي قلبه غليل l ☼ جَلسة العبادة خُلسة ☼ اقبال الدنيا كزيارة m ضيف او سحابة صيف ☼ *صريع الدهر مسكين وللنوائب مستكين وطرفه مغضوض وإبهامه معضوض n ☼ شرّ الزمان ماينرجى o ولا يُرجى ☼ *ماعاش من كان في الموت عريقا وفي يمّ الهمّ غريقا p ☼ لم تزل الخطوب جائية والاحداث q جانية ☼ *شرّ الاعمال ما كان عَناؤه طويلا وغَناؤه قليلا r ☼ من اشتغل بما لا يعنيه فاته ما يُغنيه s ☼ *بعض الناس كالغذآء النافع وبعضهم كالسمّ الناقع t ☼

(*a*) So B; A تَحْفَى. (*b*) R 66[illegible] الذنوب. (*c*) So B; A يونقه; R توبقه cf. R 166[3]. (*d*) B كثر اجترامه; R 67[1] كبر اجترامه. (*e*) R 67[7] صدور. (*f*) So A, R; B المؤمنين. (*g*) B adds لهوى (wrongly) to the previous word and begins the sentence with سلاف. (*h*) R 67[13] (wrongly) موفق. (*i*) So R, but A has دُعَاق; B دعاق. (*j*) B, and R 68[7] write بالتوبه and النوبه (without the dots of the final تاء. (*k*) B writes without the final dots, as in the previous sentence. The first part of the sentence is based on al-Nábigha's verse فان مطية الجهل الشباب. (*l*) Cited also in R 70₆. (*m*) R 70 كالمامة. (*n*) Cited also in R 70 [16]. (*o*) R 70[illegible] يرجى. (*p*) Cited in R 71 [8]. (*q*) A B للاحداث cf. R 71 [16] (B drops the final dots in the sentence, as usual). (*r*) So in R 71[16] (*s*) So A; B يغنيه; R71[16] يعنيه. (*t*) Cited in R 71[21], and I'jáz 123[4].

مَن ضاع لديه الذمارُ فعليه الدمار ✡ حرفة الادب حُرقة ✡ *ربّما تحيّر من تخيّر a *من تجمّل تحمّل ✡ رُبّ عين اذا رَنَتْ زنت ✡ الكلام الفاصل كالحُسام القاصل ✡ اذا ترعرع الولد تزعزع الوالد ✡ * البليغ من يتجنب الإغراب فى الإعراب b ✡ *خير الكلام ما c يُؤنس مَسمَعُه d و يُؤيس مصنعه ✡ أخلِق بمن كان وجهه دميا أن يكون فعله دميما e ✡ آنَسُ f القيان من كان الحُسن فى خَلْقها و الطيب فى حَلْقها g ✡

باب

فى ما اُخرج من سائر الكلام

قال فى كتاب السياسة: ينبغى للملك أن يَرى رعايةَ الحُرُمات لأصحابها و إيجابَ الحقوق لأربابها دَينا مقترَضا بل دِينا مفترَضا ✡ و قال فى وصف انسان نحيف الجسم ثقيل الروح: يا عجباً من جسم كالخيال و روح كالجبال ✡ وكتب فى صباه رُقعة *نُسختها: عندى h فدَيتك دهماءُ تَهدر هُدورَ الفنيق وتُعطّل ريحَ المسك الفتيق i وبُنَيّةٌ j لها طارٌ عَرْفُها و طاب غَرْفها وفالوذج k يؤدّى طَعْم العافية و يختم بحُسن العاقبة، فان ساعدتنى أسعدتنى l ✡ وله من رسالة: وصل كتاب يُسهّل الحُزون و يسُرّ المحزون و يَحكى الدرَّ المخزون ✡ وكتب الى بعض الرؤساء يومَ نورُوز: هذا اليوم فى الأيّام كسيّدنا فى الأنام m ✡ وقال فى وصف قصر: يَحكى *السنجابَ فى نحر n السحاب ✡ و فى مثله:

(*a*) Cited in R 72[11]. (*b*) So in R 72[pu.] (*c*) R 100 [8] om.. (*d*) A مُسْمَعُه but see Aqrab III 229 s. r. سمع (*e*) Cf. Kháṣṣ 21[10] رب دميم غير ذ ميم . (*f*) Kháṣṣ 50 [8] خير .
(*g*) So A, B and Kháṣṣ l.c.; I'jáz خلقها. Kháṣṣ adds و المنع فى خلقها
(*h*) A نسختها عندى ' (*i*) So B; A, R 96 العتيق (*j*) A و يـنـيـة ; B وبنية
(*k*) A فالودج. (*l*) With some parts of this *ruq'a* cf. R 96 [7], Kháṣṣ 35[18], and the verse of al-Sarí al-Raffá' in Yat. I 502 [2]: و دهما ءتهدر هدر الفنيق اذا امتطت لهبا مسعرا (*m*) Cited in R 125 [2].
(*n*) B السحاب فى بحر, See R 77[pu.] (فقد لبس السنجاب غيم الخ).

أُبَستْ *a* له الشعرَى العَبُورُ ثوبَ الغيور ¤ وله من رقعة: بستانٌ خَضِرٌ *b* وماء خَصِرٌ و تفّاح نقّاح والاحباب والشراب فى اصطحاب والاوتار والمزمار فى اصطخاب ¤ وله من اخرى: *انما اترك زيارته إجلالًا لا إخلالًا *c*

باب

فى ما أُحاضِر به من الشعر فى الصنعة التى عليها بناء القسم الاول من الكتاب

قال ابو العتاهية من مزدوجة

ان بعض المحالفهْ قد تجُرّ المخالفهْ

وقال المأمون لرجل يسمّى عبدالصمد كان يرفع صوته بين يديه فى المناظرة:

لاترفعنّ صوتك يا عبد الصمد انّ الصواب *فى الاسدّلا الأشدّ *d*

وقال ابن الرومى

لاأسرق الشعرَ *e* و غيرى قاله يكفينى انتخالُه انتحالَه *f*

وقال البحترى و فيه إلمام بالصنعة

ما بعيْنَى هذا (الغزال *g*) الغرير من فتون مستجلَب من فُتور

وقال ايضا

ولم يكن المغتّر بالله اذ شرى *h* ليُعْجِزَ و المعتزّ بالله طالبهْ

وقال ايضا *i* 5

غمائم هنّ فوق ارؤسنا غمائم لم يَنزلن بالخَرَق

(*a*) R 92 [19] اكتست. (*b*) A (erron.) خَصر (*c*) See I'jáz 102 [7] (= Kháṣṣ 4[18]). (*d*) Cf. R 80 [2] (*e*) B الشعرى (*f*) Cf. R 74 [5] (*g*) From B, and Díwán (Qusṭanṭíníya, 1300) I 174 [18]; lacking in A. (*h*) So in Díwán I 87 [8], and Ṭiráz II 366; A B سرى (*i*) The verse is not traceable in the Díwán al-Buḥturi.

وقال المتنبي *a*

أسائلها عن المتديّريها *b* فلاتدرى ولا تُذرى *c* دُموعها

ابو فراس بن حمدان *d*

من بحر جودك *e* أغترف وبفضل علمك أعترف

وقال الصابي *f*

وخافت على الذئب النعاجُ بأرضه وخافت من الوحش الليوثُ الخوادرُ

وقال (*ابو سعيد الرستمي *g*) من قصيدة في دار الصاحب

كنائس ناطت بالنجوم كواهلا وعادت فالقت بالتخوم كلاكلا *h*

ولبعضهم

عندى بقيّة جدي شَويتُه ومَضيرَهْ

فان اتيتَ فخيرٌ وإن أبيتَ فخيرَهْ

قال *عبدالصمد بن بابك *i* يمدح والمرادالبيت الثالث

فتى لا تراه لابسا ظلّ نبْوة ولا راكبا الاّ ظهور العزائم

ولا ساحبا ذيلا ولا باسطا يدًا ولا قدَما الا على فم لاثم

اذا ما اشتكت وقعَ المناسمِ بلدةٌ تشكّت اليه الارضُ وقعَ المباسم *j*

وقال ايضا

*من اراكة العيش لانت وخريق مرته ريح حريق *k*

(*a*) B ايضا شعر (instead of المتنبّي) (*b*) A المتَدَيّرها; B المتدبريها. For the verse see Sharḥ Díwán al-Mutanabbi' by al-Barqúqí (Cairo, 1348) I 417, and Yat. I 115. (*c*) A تذرى (*d*) A حمدون. See Yat. I 34 for a fuller extract. (*e*) Yat. l.c., Ṭiráz II 366: شعرك (*f*) B adds: شعر (*g*) A om.; supplied from B. (*h*) A B كواهلا, but see Yat. III 47[20]. Cf. R 92 [4] (*i*) B ابن بابك. For him see Yat. III 194. (*j*) A الماسمِ. (*k*) So defectively in A and B, with a mark of doubt (∴) in the margin of B.

وقال الموسوى النقيب *a*

خَطَّ رأسى يققا ابيضا   كأنّما خطّ به منصلا

الأصبهانى *b*

والمراد فى البيت الثانى

وقد كتبتْ ايدى المشيب مواعظا   بخطّ على فودَىّ غير مُشبَّجِ *c*

لئن كنتُ فى بُرد من العيش مبهج   لقد صرتُ فى طمرٍ من الشيب مُنهَجِ *d*

وقال ابولفتح البُستى *e* 6a

كلام لابى النصر *f*   مُوَفّ واجب النحلِ

فما ادرى جنى النحل   أتانى أم جنى النخلِ

وقال ايضا و المراد البيت الاوّل

لادرّ درُّ نوازل الأحداث   نقلتْ احبّتنا الى الأجداث

فغدت *مآنسنا وهنّ مآتم *g*   وغدت مدائحنا وهنّ مراثى

وقال ايضا والمراد هو البيت الثانى

ويومٍ جلا عنّا ظلامَ همومنا   وضمّ لنا من أُنسنا ما تنزّلا

وما غصّ من إسعافه *h* بجميع ما   أردناه الّا أنّه اذ حلا خلا

وكتب مؤلّف الكتاب فى صباه الى صديق له *i*

كتبتُ اليك *عن سُكرِ *j* السرورِ   وكأسات تدور على بدور

(*a*) i.e. الشريف ابو الحسن الرضى الموسوى النقيب, see Yat. II 297 (the poem containing the verse cited above is cited on p. 304). (*b*) i.e. ابو محمد عبد الله بن احمد الخازن. The line occurs in Yat. III 159. (*c*) Yat. l.c. (erron.) مسبّج. (*d*) A مُنَهّج. (*e*) See Yat. IV 220[2] (*f*) A (wrongly) لابى النضر. He is ابو النصر محمد بن عبد الجبار العتبى. (*g*) ملا بسنا الخ; Yat. (IV 228): مآنسنا وهن مقابر. (*h*) B اسعا فنا. (*i*) R 76 has these verses and one additional verse. (*j*) A عن شكر; R من سكر.

وماء الورد يهطل من *a* سحاب البخور *b* على السوالف و النحور
وقد قاد الغلام اليك طرف فرايك لا عدمتك ! ــ فى الحضور *c*

واقترح عليه أن يجيز هذا البيت

سل النجوم التى اراعيها عن ليلة الهجر كيف افنيها

فقال

هن * شهودى على سهودى *d* والدّ* مآء من *مقلتى اجريها *e*

وقال من قصيدة فى بعض الوزرآء

والمراد هو البيت الرابع *f*

نظرتُ فلم اجدْ لك من نظير ولم أسمع بمثلك من وزير
كريم الخيم موموق السجايا شريف المنتمى عفّ *g* الضمير
بديع اللفظ سحّار المعانى فسيح الخطو فى الادب الغزير
على الأعداء كالقدر المبير ولا صحاب كالقمر المنير

وهذا آخر القسم الاول فى المتشابه الذى يشبه المصحف (*f.6 b*) ومن ردىّ مايقع فيه ما يكون كلّه متشابها لا يتخلّله *h* غيره كقول *i* بعض المتكلفين 6b
غرّك عزّك فصار قصار *j* ذلك ذُلّك فاخشَ فاحشَ فعلك فعلّك بهذا تُهدا *k* ☆ وكقول الآخر *لبننا *l* لُبْنا لَبَناً لينا، فهو من عمل مادى الشان *m* وليس من طرز فحول البلغآء والاعيان الكتّاب والشعراء،

(*a*) B عن. (*b*) B البخور. (*c*) R كرجع الطرف فامنن بالحضور. (*d*) B شهود على شهودى (*e*) B مقلتى اجريها. (*f*) A (erron.) الثالث (*g*) B عَفّ. (*h*) A يتخلله. (*i*) Cited also in Ṭiráz II 366. B invites attention to it by writing مطلب in the margin. (*j*) A قصار. Ṭiráz l.c. قُصَارَى. (*k*) Ṭiráz تُهْدَى (*l*) A لَبَنا; B لبنا (with a mark of doubt in the margin). سقاه اللبن=لَبَنَه. (*m*) A السان ,

و من القسم الثانى

فى المتشابه من التجنيس الصحيح

باب

فى ما يجرى مجرى الامثال من ذلك

قال *a* معاذ بن جَبل: الدَيْن هَدْم *b* الدين ☆ و قال بعض البلغاء *c*: مَن كان كُلّه لك كان كَلّه عليك ☆ وقال آخر: إعارة القدْر تدفع *d* سؤ القدّر ☆ و قال ابن هرون: الحِبْر عطر الحَبْر *e* ☆ وقال غيره: الصَّبْر أمرّ من الصَبِر *f* ☆ وقال ابن المعتزّ لا يُرى الجاهل الّا مُفْرطا او مفرّطا ☆ وقال غيره *g*: من رَفق رتَق و من خرُق خرّق ☆ وقال آخر *h*: اذازلّ عالم *i* زلّ عالَم *j* ☆ وقال الخوارزمىّ: *من كان قوىّ الحَمِيّة كان قوىّ الحِمْية *k* ☆ وقال غيره: ذكر المِنّة من ضعف المُنّة ☆ إن لم يكن لنا *l* مَطمع فى درَك درك فاعفنا من شَرك شَرّك ☆ الزمان حديد الظُفُر لئيم الظَفَر ☆

باب

افعل من كذا

* أحسن من بُرْد الشباب *m* وأطيب من بَرْد الشراب ☆ أحسن من حُمْر النَعَم تحمل بيض النعم ☆ أحسن من النار و النُور والنَور ☆ أثقل من الخُراج *n* على الخَرَاج *o* ☆ *اخفّ من دُرّة *p* واخفى من ذرّة ☆

(*a*) Cited in I'jáz 37 [4]. (*b*) B يهدم . (*c*) In Kháss 5[10] he is العباس بن الحسن بن عبيد الله العلوى . (*d*) A اعارةُ القدرِ يدفع ; B اعارة القدرِ تدفع . (*e*) R 21[20] الاحبار . (*f*) A الصبْر . (*g*) Cf. I'jáz 34 [9]. (*h*) He is 'Abd al-Malik (the Caliph) in R 21[21]. (*i*) R العالم . (*j*) R العالم . (*k*) Cf. Yat. IV 119[15]. (*k*) Rasá'il al-Khwárizmí 5[15] (و ثبات الحمية من قوت الحمية). (*l*) B om. but see Yat. IV 208 [5]. (*m*) Cf. Kháṣṣ 30 [4], (*n*) A الخراج . (*o*) B الخرّاج . (*p*) B اخف من دره cf. Yat. IV 255[4] (اخون من دره) The author of this remark is Abu'l-Faḍl al-Míkálí.

بـــاب
فى الفاظ الرسائل وغيرها

هذا الفناء خضر المراد *a* فما بالى عسر المراد ☆ هذا الضياع بعرض الضياع ☆ *فارقتنى فارقتنى *b* ☆ رزقتنى الله عطفك وثنى *c* عطفك ☆ مولاى يولينى العفو من عفوه فيولينى صفحة صفحه ☆ لا ومودتك التى احفظها حفظ الإيمان ولا اجعلها عرضة للأيمان ☆ اقبل الربيع برائحة الجنان و راحة
7a الجنان ☆ وحر يلفح (f.7a) حر الوجه ☆ فلان به سداد الأمور و سداد الثغور ☆ كلامه غذآء الروح ومادة الروح ☆ كلام عالى القدح ممنع *d* على القدح ☆ فلان *e* قد تعود الإقدام حيث تزل الأقدام ☆ امر بتسوية الصفوف التى لا خلل بها و انتضاء السيوف التى لا خلل *f* لها ☆ كتبت وسكرات المنية بى محدقة ولحظات الاجل الى *g* محدقة ☆ لم يدر ان العزيمة من مولانا تترك امثالهم مثلا *h* وتجعلهم لاهل الشقاق مثلا ☆ *عاينوا هول المطلع فولوا الأدبار وتجللو الإدبار *i* ☆ ولووجد فى الارض نفقا لأولجته *j* فيه شدة روعه أو فى السمآء مرتقى لأ عرجه اليه تخوف *k* روعه *l* ☆ *جذع على جذع *m* وعظة بصر وسمع ☆ عادت امور الملك *n* خير معاد وقمعت *o* كل حاسد ومعاد ☆ أخبرنى عن سفرتك وما حصل بها فى

(*a*) A (erron) المزاد. (*b*) Cited in R 148 [3]. (*c*) A ثنى. Cf. p. 7 [7]. (*d*) A ممتع. (*e*) R 170[22] كل باسل. (*f*) A خلل. (*g*) Only A بى. (*h*) A مثلا. (*j*) Cited in R 174[17]. (*k*) A لا ولجه; B لأولجه; R 175[11] لا ولجته. (*l*) From R; A عوب; B om. (*m*) A روعه; B روعه. (*n*) A جدع على جدع; B جذع على جذع. (*o*) So vocalised in A, but it may be الملك. (*p*) Only B تمقس.

سفرتك ☆ مصيبة لمّا ألمّتْ ألمتْ ☆ *العلّة اذا تجاوزتْ عن أعزّ الا نفس و الأنفس *a* فالأنفس وَجب تجاوزُ *b* الصبر الى الحمد والشكر ☆ اسقط الله أسهمَ الحوادث دون فنائك ولا اذاق مرارةَ فنائك ☆ فلان صغيرُ القدْر قاصرُ القدْر ☆

بابٌ

فى الشعر المناسب لهذا القسم

قال الجمّاز *c*

فإن زدتَ من الغَيبة *d* زدناك من الغيبهْ *e*

قال ابو سعيد الرستُمى

صاحِ مالى وللغراب اذا صاح دهانى المشيبُ ليس النعيبُ

قال بديع الزمان

يا عبيدُ ما لك كلّما تعتاد خَفت الرياح و جفّت الأعوادُ

وقال ابو فراس الحمدانى *f*

لَطَيرتى بالصُداع نالت فوق مَنال الصُداع منّى
وجدتُ فيه اتفاقَ سَوء صَدَّعنى مثل صدّ عنّى

وقال *اللحّام *g* والمراد هو البيت الثانى

كنتُ من فرط ذكاء واشتعال *h* كتلظّى النار فى الجزل اليَبيس
فتبلّدتُ ولا غروَ اذا *i* خفّ كَيسُ المرء مَعْ خفّة كِيس

(*a*) Cf. R 133[10]. (*b*) only A تجاور. (*c*) I'jaz 132[4] ابو عبد الله الجماز. (*d*) See Dhail ZA 96[15] which has الغيب. (*e*) B العيبه. (*f*) Cited in Yat. I 37[pu]. (*g*) B اللحام. He is ابو الحسن على بن الحسن اللحام الحرانى (Yat. IV 34). (*h*) A (erron) اشتغال. (*i*) Only A فما.

قال ابن بابك a

ولـيلةٍ نجـــومـها بهـا كَلـِفٌ   صـبٌّ و فى وجـه بـدرهـا كَلَف

و b قال ابو الفتح

وإن بدا كَلَـف فى وجـه مَكرُمـة   جلا بلا كُلَف عن و جهها الكَلَفا

وقال ابن بابك

يَـبيت و مـالـه نَهْـب   ومسـرح عِرضه حَـرَمُ c

فـصـوتُ لسـانـه نَـعَـم   وصوبُ d يمينـه نِعَم e

و b قال القزوينى f

لـه عَـرْف وليـس لديـه عُرْف   كـبـارقـة تـروق ولا تُـريـق

وقال محمد g بن العبّاس بن الحسين h الوزير

طُـولٌ بـلا طَـول ولا طـائـل   سـيـفٌ كَـهـام وغمـام جَـهـامْ

و b قال ابو الفيّاض سعد i *بن احمد الطبرى

والمراد البيت الا خير

والعـزّ ضيف j لايَـراه بسَرِ بعه   مَن لايَـرى بـذلَ التلاد تلادا

والجـود أعلى كـعبَ كـعبٍ قبلنـا   فمضى جـوادا حين مـات جـوادا

و b قال ابو الربيع k

الشـاش l فى الصـيـف جَـنّـهْ   ومـن اذى الحـرّ جُـنّـهْ

(a) Only B مالك. (b) Only in B. (c) B نعم. (d) B صوت (e) B نعم. (f) Cited anonymously in Muntaḥal 152 ?, along with another verse (g) For him see Yat. IV 52. (h) Yat. l. c. الحسن (i) B سعيد, but see Yat. III 282. (j) So A and Yat. III 283". (k) For this poet of Balkh see Yat. IV 245. (l) A note on the margin of B: لعله الشام, but see Yat l. c.. With these verses compare those of the author in Darj p. 139.

لـكـنّـهـا *a* تـعـتـريـنـى *b* بـهـا * لـدى الـبـرد *c* جـنّـة

و *d* قال الصاحب

شـادنـا مُـتّ قَـبـلَـهْ قـد صـار للحـبّ قـبلَـه

امنن علّى بقُبلهْ

قال ابو الفتح البستى *d*

يـا سـائلى مـاالّذى حصّلتَ عندهمُ دع السؤال و قم فـانظر الى حـالى

الا ترى ان حـالى كيف قد حليت *e* بهم *f* الم تر حـالى عند تر حـالى

و قال ايضا 8

وزارةُ الحضرة *g* اللكـبـيـرهْ خـطـيـئـة بـل هـى الـكـبـيـره

فـلاتـرِ دْهـا ولا تَـرِ دْهـا فـانـهـا المحـنـة المُـبـيـره

الامير او الفَضل عبيدالله بن احمد الميكالى *h*

لقد راعنى بدرُ الدجى بصُدوده و وكّل اجفـانى بـرَعى كواكـبـهْ

فيـا جزَعى مهلاً عسـاه *يعودلى *i* ويـا كبدى صبرا على مـا كواكِ بهْ

وله ايضا

انكرتِ من ادمُعى تترى *j* سواكِبها سلى جُفونىَ *k* هل ابكِى سواكِ بها

(*a*) Only B لكنما. (*b*) So A B; Yat. l.c. يعتريني (*c*) A لذا العر; B لدى العر. Yat. as in the text. (*d*) From B; A om.. (*e*) A حلب Diw. الان insted of ان (*f*) A B om.. From Díw. p. 66. (*g*) A الحفرة (*h*) A المكيالى (*i*) B يعودنى. A, Darj 22, Yat. IV. 258 [2], and Z A II 73 [illegible] in the text. (*j*) A تتر; Darj 26 [4] نثرى. Yat. IV 258[2] supp[illegible] the reading of B, but makes each miṣrá'a *bait*. (*k*) Darj [illegible]

ولە ايضا

يا مَن يبيت مُحِبُّه منه بليلة أنقد
إن غبتَ عنّى شُمّتَنى وشك الرّدَى *وكَأنّ *a* قد

ولە ايضا

كتبتُ *اليك أستهدى جوابا فعَلِّلنى *b* بوعد فى الجواب
الاليت الجوابَ يكون خيرا فيَشفى *c* ما احاط من الجوَى بى

ولە ايضا

لنا صديق مُجيد لقُنا راحتُنا *d* فى أذى *e* قفاهُ
ما ذاق من كسبه ولكن أذى *f* قفاه اذاقَ فاه

ولە ايضا *g*

يا من دهاه شَعره وكان غُصنا أمردا
سِيّان فاجا امردا فى الخدّ شَعرٌ أم ردا

ولە ايضا

لنا مُغنٍ سَمِجٌ وجهُه ابدع *h* فى القُبح أبازيرهُ *i*
رام غِناه بأبَى صوتُه *ورام *j* ضربافأبَى زيرهُ

(*a*) Darj فكان ; Yat. IV 258[10] as in the text. (*b*) Darj 23[15], Yat. IV 259[8], Z A II 73[pu.]: اليه استهدى وصالا فعللنى (*c*) So A; B فينفى ; Z A فيطفئ (*d*) Darj 48[14] راحته ; Yat. IV 268[u] agrees with the text of A and B. (*e*) A اذا ; Darj, Yat. and B as in the text (*f*) A اذى اذا . (*g*) Cited in Darj 49[9], and Yat. IV 264[2]. (*h*) Darj 49[18] أبدع . (*i*) B ابازيره . (*j*) Only B فرام .

لابى حفص المطّوعى *a*

لا تُعرِضنّ على الرُّواة قصيدةً   مالم تُبالغ قبلُ فى تهذيبها
8 فمتى عرضتَ الشعرَ غيرَ مهذّبٍ   عدّوه منك وساوس تهذى بها

ومن القسم الثالث فى المتشابه لفظاً وخطّاً

بابٌ

فى غُرَرٍ ودُرَرٍ من النثر

وصَفَ *الصاحبُ شاعراً *b* فقال: لبيدٌ عنده بليدٌ وعَبيدٌ *c* اقرانُه له عَبيدٌ ٭ وعاتبَ صديقاً له: تُضايِقُ فى حَرْفٍ و *تَعبُدُ المودّةَ *d* على حَرْفٍ ٭ وقال فى كتاب فتحٍ: ما انتصف النّهارُ إلّا وقد انتصف الله للحقّ من الباطل ٭ وفى كتاب شَفاعةٍ: أنا آوى منك إلى ظلّ مألوفٍ ومعروفٍ معروفٍ ٭ وعاتبَ علىّ *e* بن عُبيدةَ صديقاً له من اهل القطيعة *f* فقال: يا عجباً *g* أُعاتبك على القطيعة وأنت من

(*a*) Foa ابو حفص عمر بن المطوعي see Yat. IV 311, Tatimmat al-Yatíma II 11 and Darj 16[10]sqq. (where the name of al-Muṭṭawi'í is not given but compare Darj 16 [18] with Yat. IV 314 [9]). The verses given, in our text are cited in Yat. IV 314 [7], with which compare Z A II 74 [13]. (*b*) B الشاعر رجلا. R 102 [7] omits واقرانه and reads له من العبيد (for له عبيد). (*c*) Erronersly عبيد. (*d*) Cf. Qor. 22: 11. (*e*) In I'jáz 133 [7sq.] he is ابوالحسن على بن عبيدة الريحانى, and a contemporary of al-Jáḥiẓ. (*f*) In Baghdad. In I'jáz 133 [9], which in gives this anecdote, the place is called. قطيعة الربيع, for which see G Le Strange, Baghdad p. 58, 67 and 322. It is this place which is probably referred to in Yat. IV 296 [17]. For other qatí'a's or fiefs in Baghdad see the work of Le Strange cited above, by index, particularly p. 116 n. 1 (*g*) I'jáz 133[10] عجبى.

أهل القطيعة ☆ ومدح ابو الفتح البستى بعض الفضلاء فقال: قريحةٌ غيرُ قريحة وطبعٌ غيرُ طبع *وخيمٌ a غيرُ وخيم ☆ ومدح بعض الكرام فقال: بابُه غيرُ مرتج عن مرتج ☆ ونقش على خاتم له: يَقِينى يَقِينى b ☆ قال العتبى c: للهمّ d فى وخز النفوس *أثرُ السوس e فى f خزّ السوس ☆ قال الصاحب: دارنا g خانٌ يدخلها مَن وفى h ومَن خان ☆ وقال فى وصف قصر: قصرٌ أقرّت له القصورُ بالقصور عنه ☆

باب

فى الشعر المناسب لهذا القسم

قال ابن الرومى والمرادُ فى البيت الرابع

هل حاكمٌ عدلُ الحكو*مة منصفٌ لى من ظلومى i

بانت بظاهرها وسا *وسُ من حُلِيّ كالنجوم

وبباطنى منها وسا *وسُ من هُموم كالخُصوم

كم بين وسواس الحُلِى وبين وسواس الهموم

(*a*) R 102[7] (wrongly) رخيم . In Yat. IV 208[6] the sentence is لفلان طبع غير طبع و قريحة غير قريحة و خيم وخيم (*b*) See p. 28 l. 10. (*c*) *i.e.* ابو النصر محمد بن عبد الجبار العتبى. See Yat. IV 281. (*d*) A الهم . In I'jáz 122 [5] the sentence is: الهم فى وخز النفوس شرمن السوس فى خزالسوس . (*e*) Yat. IV 281 [13] (erroneously) أثر النفوس (*f*) So in B; Yat. l.c., I'jáz l.c., and Kháṣṣ 7 [20], but A has من (*g*) Yat. III 39[16] دارنا هذه ; Kháṣṣ 73 [9] as in the text. (*h*) A وفا (*i*) Cf. Yat. I 468 [7].

وقال ابن طباطبا *a*

قد *قرأتُ الذى كَتبتَ وماذا *لَ *b* نجيبّى و مؤنسى وسَميرى
وتفاءَ لتُ بالظُهور على الوا *شى فصارت اجابتى فى الظُهور *c*

9a وقال *d* السرى *(f.9a)* فى وصف مزين والمراد فى البيت الاول

لـه راحةٌ سَيرُها راحةٌ   تَمُرُّ على الرأس مَرَّ النسيم
اذا لَمَعَ البرقُ فى كفّه   افاض علَى الرأس مآءَ النعيم

وللخوارزمّى

انّ اباالقاسم المُزيّن قد   اصبح رأساً فى حَلقه الرُّؤسا
لولم تقع شَعرَتى على فخذى   ما كان وقعُ الحديد محسوسا
مشارطٌ اصبحتّ شرائطه   للبرّ موسى أُخذنَ من مُوسَى *e*

ابو احمد الكاتب *f*

قطعتُ من آمُلَ *g* المفازَهْ   قطعاً به آمُلُ *h* المفازَهْ

ابو جعفر احمد *i* بن العباس

فان سَلّمَنِى الله   وبالصنع تولّانى
و اوطانَى اوطانى   واَعطانَى اَعطانى

(*a*) *i.e.* محمد بن احمد بن محمد المعروف با بن طابا طبا (*b*) Muntaḥal 17 [9] : فهمت الكتاب منك فما زال (*c*) After this Muntaḥal adds : وتبركت باجتماع الكلاميّن رجاء اجتماعنا فى السرور (*d*) See Yat. II 164, Kháṣṣ 122 and I'jáz 223, where more verses of this poem are given. (*e*) This verse is quoted in B with the mark of doubt. (*f*) For ابواحمد بن ابى بكر الكاتب see Yat.IV 2sq. (*g*) A آمل. Yat. IV 3⁻⁻ آمل . (*h*) A B آمُلُ ; Yat. آمل (*i*) So in A B; Kháṣṣ 144 [13], I'jáz 245 [10], Yat. IV 52 : محمد (instead of احمد). For the complete poem see Yat. IV 53 (= Kháṣṣ l c. I'jáz l.c.).

فـانّى لا أُعيـدُ *a* العَـوْ* دَ مـا عـاد الجَديدان
الى الغـربـة حـتّى تـغـر ب الشمـسُ بشـروان

الطاهر المصرىّ فى غلام يبيع القرانى

قلتُ للقلب ما دهاك ابنْ لى قال [لى *b*] بايع القَرانى قرانى
ناظراه فيما جَنَى ناظراهُ او دَعانى امُت بما اَودَعانى

ولابى الفتح *c*

اذا مَلِكٌ لم يكن ذا هِبَه فدَعهُ فدولتُهُ ذاهبَهْ

وله ايضاً

وَثقتُ بربّى و فَوّضْتُ امرى اليه و حَسبى [به *d*] من مُعينى
فلا تَبْتَئس لصروف الزمانِ و دعنى فانّ يقينى يَقيّنى

Col ophon of A :

تمّ الكتاب و ربّنا المحمود وله المكارم والعُلَى و الجود

على يد كاتبه الفقير الى رحمة ربّه على بن ابى بكر بن الرضى الانصارى غفر الله له ولوالديه والمشايخ ولجميع المسلمين بمحمد و آله لولده كمال الدين ابى الفضل حفظه وابوه (أباه) ووفّقه الواحد البارى بتاريخ حادى عشرين جمادى الاولى احد شهور سنة تسعين و ثمانمائه احسن الله عقباه، تمّ كتبه (كَتْبه ؟ كتابته ؟) بمدينه حماة المحروسة و الحمدلله ربّ العالمين وصلّى الله على نبيّه محمد و آله و صحبه اجمعين، و حسبنا الله و نعم الوكيل،

Colophon of B :

تمّ المتشابه للثعالبى رحمه الله تعالے و عفا عنه

(*a*) Yat. اجدّ (*b*) A omits ; supplied from B. (*c*) The verse is cited in Yat. IV 224, Kháṣṣ 155, and Ṭiráz II 360. (d) A omits ; supplied from B, Yat. IV 231 [20], and Muntaḥal 113 [11].

فهرست كتاب المتشابه

On the whole, the text as represented by the two MSS. is fairly accurate, although one or two passages are defectively quoted in both. The author had already made use of a considerable part of the material in some other works of his. These works have come handy for purposes of collation.

24, Masson Road, Lahore. MOHAMMAD SHAFÍ'

ABBREVIATONS

Aqrab.—Aqrab al-Mawárid by al-Shartúní.

Darj. = Ghurar

Dhail ZA.—See, ZA.

Diwán —Díwán of al-Bustí. Beirut, 1294.

GALS.—Brockelmann, Geschichte Der Arab. Litteratur, Supplement Band I.

Ghurar.—(=Darj.) Kitáb Darj al-Ghurar wa Durj al-Durar by 'Umar b. 'Alí b. Muhammad al-Muṭṭawwi'i. Ed. A. Moberg Leipzig, 1908.

Hamadh.—Kashf al-Ma'ání wal-Bayán 'an Rasá'il Badí' al-Zamán. Beirut, 1890.

I'jaz.—Al-I'jáz wal Íjáz Ed. Iskandar Ásáf. Cairo, 1897.

Khass.—K Kháss al-Kháss by al-Tha'álibí. Cairo, 1809.

MF.—Majma' al-Fusahá, Tehrán, 1295.

Muntaḥal.—Al Muntahal. Iskandaríya, 1901.

R.—Arba' Rasá' il by al-Tha'álibí. Qusṭanṭíniya, 1301.

Rasá'il al-Khwárizmí. Cairo 1312.

Tatimmat al-Yatíma.—Tehrán, 1353.

Tiráz.—K. al-Tiráz by Yahyá b. Hamza al-'Alawí al-Yamaní vol. 2. Cairo, 1332.

Unsuri.—Díwán Hakím'Unsurí. Tehrán, 1298.

Yamini.—Taríkh Yamíní. Lahore, 1300.

Yat.—Yatímat al-Dahr. Damascus, 1304.

Z A.—Zahr al-Ádáb ed. Zakí Mubárak. Cairo, 1344.

Dhail ZA. Dhail Zahr al-Ádáb.

Zain.—Zain al-Akhbár. Berlin, 1928.

Zotenberg. See Supra p. 2 note 2

Isháq al-Sábi' (d. 384), al-Sáhib b. 'Abbád (d. 385), Badí' al-Zamán al-Hamadhání (d. 398), and Abu'l-Fath al-Bustí (d. 401).

He has divided the work into three sections. The first deals with that fromo f Mutashábih which resembles a slip in writing. The second deals with the regular paranomasia; and the third with the Mutashábih words that are identical in sound and form. Each section gives a number of examples from contemporary prose and poetry. The first section occupies a little more than half of the work. The third is the shortest.

The work is mentioned in GAL, I, 286₃₁ and GALS, I, 502₃₁. In the latter work several MSS. of it are noticed. See also al-A'lám of al-Zuruklí, II 600.

Manuscripts Used.

The present text is based on two copies, called by me A, and B.

A

ff 17 ; ll. 26 ; size 10" by 7". Rubrications. Paper thick, brown. Script: Naskh. Scribe: 'Alí b. Abí Bekr b. al-Radí al-Ansárí.

He made the copy for his son Kamál al-Dín Abu 'l-Fadl, at Hamá.

Date : the 21st Jumada 'l-úlá, 890 H.

B

This is a rotographic reproduction of the Khedevial Library copy described in its Catalogue (Cairo, 1308), VII 653, no. 13, apparently transcribed in 1205. It occupies ff. 144 to 151 in a Majmú'a. Lines 29, script: Naskh; very few vowel-marks. The rotographs belong to the Panjab University Library.

(a) جهان دارسالارا و میر نصر   کزو شادمانست گردنده عصر
که پیروز نامست و پیروز بخت   همی بگذرد کلک او بر درخت
سپهدار چون بو المظفر بود   سر لشکر از ماه برتر بود
(b) نخستین برادرش کهتر بسال   که در مردمی کس ندارد همال
ز گیتی پرستندهٔ فر نصر   زید شاد در سایهٔ شاه عصر
کسی کش پدر ناصر الدین بود   سر تخت او تاج پروین بود
خداوند مردی ورای و هنر   بدو شادمان مهتران سر بسر

He was praised for his *Adab* and eloquence (Yamíní, p. 340[pu]; 'Unsurí, p. 44[pu], 43 [3], 133 [2]; M F I 362[17-19]), and al-Tha'álibí [1], who seems to have been attached to his court, quotes some of his sayings (I'jáz, p. 96 sq.; Thimár al-Qulúb Cairo, 1326, p. 411[3]), an anecdote told by the Amír (Kháṣṣ, p. 38[14]), all from his mouth, also some verses of a contemporary poet which the Amīr recited before him.

The Kitáb al-Mutashábih.

This work is a collection of phrases, sentences, proverbs, and verses, which contain *Mutashábih* words, i.e., words similar, or almost similar, in form, or similar both in form and pronunciation. The author regards this rhetorical figure as of the best varieties of Tajnís (paranomasia). He has selected the passages mostly from the works of his contemporaries, who had developed a great taste for *Tajnís* [2], and from his own writings. Most prominent among the writers whose works he has utilised are Ibn al-'Amíd (d. 359 or 360), Abú

(1) For a qaṣida which he wrote in praise of the Amír, see Yamíní, p. 141. See also Zotenberg p. XLVII[7-14], XLIX[14].

(2) Al-Tha'álibí (Kháṣṣ 77) notes that the Jáhilí poets made very little use of Tajnís. In the 4th century (Hij.), a certain Abú Muḥammad al-Bustí quoted verses of the Mutashábih type, to the young 'Abu l-Fath al-Bustí, which so captivated his heart that he himself produced a lot of material of this sort (Yatímah, IV 233, 204,73). As a literary fashion, the use of Tajnís became so popular that Abu'l-Faḍl al-Míkálí gave preference to itover all other rhetorical figures (Al-Nathr al-Fanní, II 323). In fact, some authors of the period began to use it so excessively that al-Tha'álibí had to condemn the pratice (Yatíma, IV 76).

court, and henceforth Nasr accompanied him in his various campaigns, and distinguished himself in them, particularly in the Indian campaigns of Mahmúd, (Yamíní, p. 337). Mahmúd, who treated him fairly and generously (see Kháss p.42[6]), never had an occasion to resent anything said by him (Yamíní, p.334; but cf. Introduction to the Jawámi'al-Hikáyát, G.M.S., p. 63). He died in 412/1021 (Zain, p. 79), in the prime of youth [1], due to a protracted disease[2].

Amír Nasr is said to have been brought up in an environment of religious and secular learning, was of the Hanafí persuasion[3], and had founded a college in Naishápúr, and endowed it munificently (Yamíní, p. 334). He was a patron of poets and scholars. Eleven qasidás, which 'Unsurí addressed to him [4], praise him for good external and internal qualities (*manzar wa makhbar*)[5], justice, learning, [6], sagacity[7], bravery, generosity, truthfulnes, purity, forbearance and sincerity [8]. Farrukhí is also said to have received his patronage, and his Díwán (Tehrán, 1311) p. 300 has at least one qasída [9] in his praise. Firdausí (Sháh Námeh ed. Mohl (*a*) I p. 245sq. and (*b*) V p. 266) eulogises him thus :—

---

(1) Cf. Yamíní, p. 338 12 (؟غُصّن شباب) انضر ما كان غُصنِ شاب

(2) 'Harad' in the Tarjuma-i-Yamíni by Jarbádhaqání (Tehrán, 1272), p. 449.

(3) 'Unsurí, p. 122[3] calls him only پاك دين و دانش گزين .

(4) See Díwán (which is unpaginated), p. 5-14, 34-49 and 128-135, and M F I 362.

(5) Cf. Díwán, p. 47, 9, 43sq., 47, 48.

(6) Ibid, p. 128[8 sq.] 130.

(7) Ibid. p. 41.

(8) M F I 362[16-19]. Unsurí on p. 47 of the Díwán says that he is always on the march, but his camp life is as comfortable as life at home. For Nasr's library see Zotenberg p. XLVII[10].

(9) Its heading in the Díwán is wrong, see l. 18 cf. M F I 460. The references to M F and the Sháh Námeh I owe to Zotenberg, (Ghurar al-Akhbár p. VI note 3).

Frequently, this meant his recasting of some old material, and presenting it afresh to new patrons. This is the explanation, at least in part, of his repeating himself frequently, of which Zotenberg (p. XII) and Brockelmann (E.I.) complain. This particular treatise (the K. al-Mutashábih) al-Tha'álibí dedicated, "as the first of a (projected) series (مقدمة لاخواته)", to the "Mawlána 'l-Amír al-Ajall Ṣáḥib al-Jaish[1] Abu 'l-Muẓaffar Naṣr b. Náṣir al-Dín Abí Manṣúr. Náṣir al-Dín Abú Manṣúr is commonly known as Subuktigín. Thus Amír Naṣr is a younger brother of the famous Maḥmúd of Ghazna. To the same prince he (?) presented his *Ghurar Akhbár Mulúk al-Furs* [2].

Naṣr[3] had sided with Maḥmúd in his conflict with their younger brother Ismá'íl. His obedience and loyalty were duly rewarded, in 389 H., by his being appointed [4] as Governor of Khurásán, with the title of Ṣáḥib al-Jaish (Commander of the army) — a charge held formerly by Maḥmúd himself. The head-quarters of the Commander were in Naishápúr, the home-town of al-Tha'álibí, where Naṣr stayed for a number of years, managing its affairs with tact and skill. He succeeded [5] eventually in keeping the Sámánid prince Abú Ibráhím al-Muntaṣir b. Nūḥ away from it. Later he was invited by Maḥmúd to his

(1) Or Sipah Sâlâr, see Barthold, Turkestan (G. M. S.), p. 229. 'Unṣurí calls him Sipahbad (Díwân, p. 12[2]) or Sipahbad-i-Mashriq (ibid., p. 128), or Sipahsalâr-i-Mashriq (ibid. p. 35), or Sipahdár-i-Khurâsân (ibid. p. 132, 133).

(2) See Zotenberg's edition of the work (Paris, 1900), p. XLIX sq. cf. GALS, I 581.

(3) He was at the time ruler of Bust (Yamíní, p. 116).

(4) Yamíní, 333 sq.

(5) For an account of Naṣr's campaigns against 'Abd al-Malik and al-Muntaṣir, see Yamíní, p. 135 sqq., and Zain, p. 63.

PREFACE

Tke Author.

Abú Manṣúr 'Abd al-Malik b. Muhammad b. Ismá'íl al-Tha'álibí (born in Naishápúr in 350/961; died in 429/1038), "the Jáhiẓ of Naishápúr and the cream of years and ages"[1], was one of the most distinguished authors of the 5th century (H.), who wrote in Arabic. He dealt mainly "with the poetry of his time, but also with lexicography and rhetoric,"[2]. His Kitáb al-Mutashábih[3], which is being published now for the first time, belongs to the class of smaller treatises, out of his numerous works.

Amír Nasr to whom the K. al-Mutashábih is dedicated.

The author used to dedicate various works of his to various princes and amírs. In the preface of the Yatímat al-Dahr (I, 3[12]) he refers to its dedication to one of the viziers "as a means of approach open to men of letters to persons of high rank and station, and of making the fruits of paper (ثمار الورق) take the place of scattered silver (نثار الورق)."

---

(1) Dumyat al-Qaṣr (Halab, 1349) p. 183.

(2) The Encyclopaedia of Islám, iv, 730. The Wafayát al-A'yán (Cairo, 1310), I, 291, after enumerating some of his works adds: و شيء كثير جمع فيها اشعار الناس و رسائلهم و اخبارهم و احوالهم

(3) In the Tadhkira of al-Shaikh Khalífa (my MS. dated 1020) extracts are given from an anonymous source,one of these being a notice of al-Tha'álibí. In it the number of his works is give as 38, "including the Tatimmat al-Yatíma, or as some say Yatímat al-Yatíma and كتاب المتشابه لفظا و خطا" but, as we know, this last is not the title of the complete work, but only of its section 3. A little further the author adds: "another has given the number of his works as more than fifty." GAL S I. 499 brings the number to 51 works.

The notices referred to above must have been written betwen 824 and 1020 A. H.

ضمیمہ

اورینٹل کالج میگزین

اگست ۱۹۵۰ء

منجانب

عربک اینڈ پرشین سوسائٹی

پنجاب یونیورسٹی لاہور

چیف ایڈیٹر: محمد شفیع ایم۔ اے

★

نوٹ: یہ ضمیمہ عربک اینڈ پرشین سوسائٹی کے ارکان اور خریداران ضمیمہ میں تقسیم ہوتا ہے۔

فہرست مضامین

باہتمام۔بابو نثار علی ہیڈ کلرک اورینٹل کالج لاہور۔ پرنٹر و پبلشر ضمیمہ اورینٹل کالج میگزین پنجاب ایجوکیشنل پریس لاہور میں طبع ہوا۔

مرا سودای آن باشد که برهم برزنم زلفش
مگر بادی جهد کزهم کند ناگه پریشانش
دلم سرگشتهٔ مهراست و مست عشق از مستی
همی ترسم که بگراید سوی چاه زنخدانش
بزرگان زان خریدارند رویش را که در مجلس
فروشد قند وگوهر از لب شیرین و دندانش

ان اشعار میں معشوق کی ،، زلف ،، - چاہ ،، زنخدان،، - لب شیریں اور ،، دندان ،، کے متعلق اچھی اچھی لیکن سادہ تشبیہیں اور استعارے ملتے ھیں - اب سید حسن کے کچھ اشعار اس خارجی خوبی کے متعلق سنیے -

گہر بر زر همی یابم زیاقوت در افشانش
شدم چون ذرهٔ در سایهٔ خورشید تابانش

بہ دستان زلف را بر گوش هر ساعت کند حلقه
چو من خود حلقه در گوشم چه باید کرد دستانش
ز بند زلف پر بندش دلی ناگاه اگر پیچد
فرو افتدهم اندر حال در چاه زنخدانش
دلم خواهد که بگریزد ز بند زلف او لیکن
ز بیم آن که خون گردد نه باشد زهرهٔ آنش
چنین با عاشقان غم زده دامن بیشفاند
مگر عاشق شود روزی و غم گیرد گریبانش
دلم را درد هجرانش بخست و قصد جان دارد
کنون جان من و انصاف شاه ودرد هجرانش
خداوند جهان بهرام شاه آن خسرو عادل
که با عمر خضر داده ست حق ملك سلیمانش

جہان داری که از چرخ برین بگزشت مقدارش
شہنشاھی که از روی زمین بگزید یزدانش
اگر گنجی به دست آرد فراهم کرده چون پروین
ز بخشش چون بنات النعش گرداند پریشانش

از آن نیلوفری تیغت به هیجارنگ بیز آمد
که همچون معصفراندر شنّم بسته است دندانش

ان اشعار میں سید حسن نے پھر لطافت طبع دکھلائی ھے۔ دوسرے شعر میں ”زلف را بر گوش کند حلقه“ کی رعایت سے ”حلقه در گوشم“ استعمال کرکے بڑا لطف پیدا کیا ھے۔ مختاری نے اپنے تیسرے شعر میں کہا ھے که میرا دل کہیں عشق کی مستی کی وجه سے ”چاه زنخدانش“ میں نه گر جائے۔ ”مستی“ اچھی توجیه ھے لیکن سید حسن نے پہلے تو ”زبند زلف بر بندش“ سے رعایت لفظی پیدا کی ھے اور پھر کہا ھے که میرا دل اگر زلف کی قید میں پیچ و تاب کھاتا ھے تو ”چاه زنخدانش“ میں مقید ہو جاتا ھے۔ گویا کبھی اسیری سے رھائی نہیں ھے۔

پھر سید حسن کے قوافی ”پریشانش“ اور ”دندانش“ وغیرہ نئی نئی تشبیہات کی وجه سے مختاری سے بہت بلند ھو گئے ھیں۔ اب عثمان مختاری سے بھی بہت پہلے کے شاعر حکیم قطران کا قصیدہ اسی زمین میں (مونس الاحرار۔ ص ۵۳۶) دیکھیے۔ وہ آذر بائجان کے بادشاہ ابو منصور وهسوذان (بن ابو نصر محمد بن مسعود بن) مملان کی مدح میں ھے۔ جو ناصر خسرو کے قیام تبریز کے موقع پر یعنی ۴۳۸ھ میں زندہ تھا۔ اس قصیدے کے بعض اشعار یه ھیں جو اس زمین میں سب سے پہلے اسی کے یہاں ملتے ھیں۔

دل من دلبری دارد که نفرو شم بـه صد جـانش
هـزار آرام دارد جـان ز لولو پوش مرجـانش
مرا دین و دل است آن بت نه خوانم جز دل و دینش
مرا جان جهان است او نـه خواهم غیر جانانش
چو بکشـاید گریبان را شب تـار آن مـه روشن
بر آیـد آفتـاب و مـه شب تـاراز گریـانش

فغان از چشم پر خونش و زان مژگان پر آبش
و زان زلفین پر تـابش وزآن رخسار تـابانش
بـه دیداری که چشم من بدید آن دو رخـان او
دلم بر بود و راضی نیست جان خواهد به تاوانش
اگـر تو قطـرۀ بـاران نـه دیدی درگل خندان
بـه زیر دو لـب رنگین ببین دورشته دنـدانش
اگر تیری بیندازد ز صد فـرسنگ چشم او
همان سـاعت من اندر دل بیابم نوک پیکانش

نـه نازم جـز به دیدارش نه خندم جزبـه گفتارش
نـه تـالم جزبـه کـردارش نه پویم جزبـه فرمانش
بروی او چنـان شـادم که درویشی که بنوازد
سر شـاهـان ابـو منصور وهسوذان مملانش

اس قصیدے میں بھی عثمان مختاری کی طرح معشوق کے خارجی اوصاف کا بیان ہے اور بغیر کسی بلند تخیل کے اس عاشقانہ تمہید کو سادہ لیکن دلکش انداز بیان میں پیش کیا ہے۔ اس لئے ظاہر ہے کہ عثمان مختاری نے بھی قطران کی تقلید کی ہوگی۔ اور اسی اثر کے تحت سید حسن نے

بھی خارجی اوصاف کو مختلف تشبیہات و استعارات کے ساتھ بیان کیا ھے۔ اور یہ بات سید حسن کے دوسرے ہم عصر ادیب صابر کے یہاں نہیں ھے بلکہ مؤرخ الذکر کے یہاں ایسے قصیدے میں اکثر ایک ھی وصف یعنی ‘‘زلف’’ کے متعلق نئے نئے مضامین ملتے ھیں جو اس کی جدت طبع کی دلیل ھیں - کچھ اشعار اس کے بھی سنیے اور لطف اٹھائیے۔

دلم عاشق شدن فرمود و من بر حسب فرمانش
در افتادم در آن دردی که پیدا نیست درمانش
پریشان زلف دل بندی دلم بربود هر ساعت
که در زلفش همی دیدم نشان عهد و پیمانش
به پیرایش گر اندر زلف او ره یافت نقصانی
جمال او ز عشق من زیادت شد ز نقصانش
به قصد گوی با چوگان به میدان دیدمش روزی
ز زلف او و پشت من حسد می برد چوگانش
خم چوگان او با گوی هر ساعت به میدان در
همان کردی که روز باد زلفش با زنخدانش
ز رشك گرد تا با زلف مشکینش نیامیزد
به آب دیده بیفشاندم سراسر گرد میدانش
دلم را در خم زلفش به زندان کرد عشق او
چو مداح خدا وند سست نگذارد به زندانش
رئیس شرق مجد الدین ابوالقاسم علی کایزد ۱۴۹
مزین کرد عالم را به عدل و علم و احسانش

۱۴۹- اسی قصیدے میں ادیب صابر کا ایک شعر ھے :—
گر این طرز سخن در شاعری مسعود را بودی
بجان صد آفرین کردی روان سعد سلمانش
بقیه صفحه بر ص ۱۷۱

غرضکہ یہ زمین ایسی مقبول ہوئی کہ عثمان مختاری ، حکیم قطران ، سید حسن غزنوی اور ادیب صابر کے علاوہ متعدد دوسرے اکابر نے بھی اسے قبول کیا ۔ مثلاً شمالی دھستانی نے (مونس الاحرار ص ۵۴۴) :

بتی دارم که یك ساعت برون نایم ز فرمانش
چو ایمان دارم اندر دل به خوبی عهد و پیمانش

لباب الالباب (ج ۱ ۔ ص ۹۸) میں خسرو ملك غزنوی (حکومت تا ۵۸۶ھ = ۱۱۸۶ء) کے درباری شاعر یوسف بن نصر الکاتب کا بھی ایك قصیدہ ہے ۔

زماه آن رخش لعلی ست در سیب زنخدانش
زجام آن لبش مستی است در زلف پریشانش

لیکن آصفیہ (حیدر آباد) کے مخطوطہ ۹۳۶ کے صفحہ ۱۵ میں یوں ہے :—

بدین حسن و طراوت شعر گر مسعود را بودی
هزاران آفرین کردی روان سعد سلمانش

اس شعر سے خیال ہو سکتا ہے کہ جیسا کہ حافظ محمود خان شیرانی صاحب نے بھی (اردو جنوری ۱۹۴۳ء ۔ ص ۳۷ ببعد میں) فرمایا ہے کہ زمین کا موجد مسعود سعد سلمان ہی ہوگا ۔ لیکن مجھے کسی مطبوعہ یا قلمی نسخے (مثلاً اورینٹل پبلک لائبریری ۔ آصفیہ لائبریری ۔ حیدر آباد وغیرہ) میں مسعود سعد سلمان سے منسوب اس زمین کا قصیدہ نہیں ملا ۔ اس لئے خیال کرتا ہوں کہ ادیب صابر نے صرف طرز سخن یا "طراوت" کو یاد کیا ہے ۔ اس قصیدے میں ادیب صابر کا ممدوح علی ہے ۔ اور اسی کی مدح میں اس کا ایک قصیدہ ۳۲ شعروں کا (انتخاب دواوین شعرای متقدمین نمبر ۳ ورق ۴۹۴ ب ۔ حمیدیہ لائبریری بھوپال میں) ملتا ہے جس میں اس نے معزی اور مسعود کو عزت کی نگاہ سے دیکھا ہے :—

به مدح تو شعراء را تقدمی نه نهم — بجز معزی و مسعود سعد سلمان را

روحانی غزنوی نے بھی اپنے سوگند نامے میں یاد کیا ہے :—

سزا بود که بریں.. شعر آفرین.. گوید — چراغ روضهٔ مسعود سعد بن سلمان

انوری نے بھی کہا ہے (کلیات۔ ص۔ ۲۳۴):

ببین وقت سخن گفتن لب شیرین و دندانش
که گوئی در عمان ست در لعل بدخشانش

لیکن خاقانی کا قصیدہ سب پر غالب ہے۔

دل من پیر تعلیم است و من طفل زباندانش
سواد الوجه سبق و مسکنت کنج دبستانش

دل من باغبان عشق و حیرانی گلستانش ازل دروازهٔ باغ و ابد حد خیابانش

اگر دوسرے شعراء کے دواوین ۱۵۰ دیکھے جائیں تو ممکن ہے کہ اور بھی قصیدے اس زمین میں ملیں۔ بہر حال اس کی مقبولیت میں کوئی شک نہیں ہے اور اگر حکیم قطران ہی اس کا موجد تھا تو واقعی اس کی خدا داد ذہانت میں شبہ کی گنجائش نہیں ہے۔

۱۵۰۔ جامی کا قصیدہ ہے:—

معلم کیست عشق و کنج خاموشی دبستانش
سبق نادانی و دانا دلم طفل سبق خوانش

آصفیہ حیدر آباد کے مخطوطہ نمبر ۱۶۰ "مجموعہ اشعار سی ہزار" کے ص ۳۸ میں جامی کے جواب میں سہیلی کا یہ قصیدہ ملتا ہے:—

معلم گر نہ عشق و پیر عقل آمد سبق خوانش
سر اندیشہ چینان چیست چون طفل دبستانش

اور اسی کے ص ۴۰ میں نظام استر آبادی کا یہ قصیدہ ہے:—

معلم کیست پیر عقل و دل طفل سبق خوانش
سبق وارستگی ویرانۂ عزلت دبستانش

نجم الدین نسفی (۵۳۷ھ=۱۱۴۲ء) نے بھی اسی زمین میں قصیدہ لکھا تھا۔ (معارف اپریل ۱۹۴۶ء - ص ۲۶۹)، آصفیہ کے مجموعۂ قصائد نمبر ۲۰۷ کے ق ۴۸ میں میرزا جلال اسیر کا یہ قصیدہ ہے:—

کشد موهر تن نشتر تیراز شوق پیکانش
دود چون خون در اعضا لذت بیداد مژگانش

(بقیہ بر ص ۱۷۹)

(۵) اتسز خوارزم شاہ (م-۵۵۱ھ) کی مدح میں رشید الدین وطواط (م-۵۷۸ھ) کا ایک قصیدہ (مونس الاحرار (ص ۹۱۸) ھے:

زہی فروختہ حسن تو در جہان آتش | زدہ مرا غم تو در میان جان آتش
اگر برارم از اندوہ عشق تو نفسی | بگیرد از نفس من ہمہ جہان آتش
نہ ماند از آتش دل آب چشم ترسم از انک | بجای اشک ز چشمم شود روان آتش
مجوی ہجر من ای نو بہار حسن کہ من | بہ کارت آیم ہمچون بہ مہرگان آتش
منم ہمیشہ در آتش ز اندہ تو ولیک | مرانہ دارد با مدح شہ زیان آتش
ابو المظفر خورشید خسروان اتسز | کہ از صواعق خشمش کند کران آتش
ز کف اوست بہ بخشش کہین اثر دریا | ز تیغ اوست بہ کوشش کین نشان آتش
ازان زبانۂ آتش بود بہ شکل زبان | کہ از سیاست او ہست ترجمان آتش
رود خدنگ تو سوی مخالفان ز کمال | چنان کہ سوی شیاطین ز آسمان آتش
خدای داند کز تو بہ دودمان نہ روم | وگر بر آرد دودم ز خان و مان آتش
ہمیشہ تا کہ فروزد بہ راغ و باغ و بہار | ز برگ لالہ و از شاخ ارغوان آتش

(بقیہ حاشیہ ص ۱۷۸)

دوسری بحر میں متعدد شعراء نے کہا ھے مثلاً ظہیر فاریابی :—

ز خواب خوش چو برانگیخت عزم میدانش
مہ دو ہفتہ پدید آمد از گریبانش

کمال : زہی بنا کہ بہ کیوان رسید ایوانش
شکوہ ہشت بہشت است چار ارکانش

سلمان ساوجی: صباح عید مگر بود میل میدانش
کہ مہ ز غالیہ بر دوش داشت چوگانش

غالب : زہی بتان مغان شیوہ داد خواہانش
ز دستہای حنا بستہ گل بہ دامانش

بر اهل عالم شاها خدا یگان بادی   چو بر طبایع عالم خدا یگان آتش
مخالفان ترا همچو هاویه جنت   موافقان ترا همچو ضیمران آتش

اس قصیدے میں وطواط نے عاشقانہ تمہید کے ساتھ نئے مضامین پیدا کئے ہیں۔ اور نئی نئی تشبیہات و استعارات سے اپنے کلام کو مزین کیا ہے۔ سید حسن نے بھی اسی طرح لکھا ہے۔

چه ساخت در دل تنگم چنین مکان آتش
نه یافت جای مگر در همه جهان آتش
مرا دو چشم چو ابرست و شاید ار چون برق
جهد ز آب دو چشمم زمان زمان آتش
مگر دو چشم و دلم ماهی و سمندر شد
که کرد این وطن آب آن مگر مکان آتش
شدم ز گنبد نیلوفری چو نیلوفر
که گرد من همه آب است و درمیان آتش
زهی چو یوسف در حسن و همچو ابراهیم
بر آن دو عارض تو گشته مهربان آتش
به وعدهٔ دل من خوش کن ارچه نه بود راست
به گفت آتش کی گیردت زبان آتش
گرم چو مشك دهی بی خیانتی برباد
ورم چو عود زنی درمیان جان آتش
به خوش دلی بکشم گرم و سرد تو که مرا
تو در بهار نسیمی و در خزان آتش
نموده عرصهٔ صحرا ز سبزه چون دیبا
گرفته خطهٔ بستان ز ارغوان آتش

میان سبزه گل زرد گر ببینی هیچ
گمان بری که گرفته‌ست آبدان آتش
چو شاخ گل به ده انگشت خواست کرد چراغ
ز برگ لاله به کف کرد گلستان آتش
عجب که لاله دعای حسود شاه بگفت
دعا که کرد که باداش دردهان آتش
به یمن دولت بهرام شه که اندر رزم
زبان خنجر اوراست ترجمان آتش
شود چو زهره ز خورشید محترق گر هیچ
کند زمانی با عزم او قران آتش
خدایگانا شعری ز گفتهٔ وطواط
که کرده بود ردیفش به امتحان آتش
شنیده شد که تو دیدی و فریک نظرت
حرام کرده بر آن طبع دُر فشان آتش
چنین هم اینک دُرّی ز بحر طبع آورد
که همچو یا قوت اوراد هد امان آتش
چو خاک رنگین مدحی مبادی آن باد
چو آب رایق شعری ردیف آن آتش
بسان طوطی چون طبع من شکر خاید
ز رشک گیرد وطواط را روان آتش
همیشه تاکه به رفعت بود مثل افلاک
همیشه تاکه ز پستی دهد نشان آتش
علو قدر ترا باد هم رکاب افلاک
مضای عزم ترا باد هم عنان آتش
یکی حباب ز جود تو موج زن دریا
یکی شراب ز عیش تو کامران آتش

اتنے زیادہ اشعار نقل کرنے کی ضرورت اسی لئے محسوس ہوئی۔ کہ سید حسن کی طبع کی جولانی معلوم ہو سکے۔ کہ وہ کس طرح اپنے ایك فاضل حریف یعنی وطواط کے مقابلے میں (جیساکہ آخر کے اشعار سے واضح ھے) اپنی قوت تخیّل سے نئے نئے مضامین پیدا کرتا ھے۔ اس میں کوئی شك نہیں کہ وطواط کی طبیعت بلند ھے لیکن ھمیں یہ ماننا پڑتا ھے۔ کہ سید حسن نے نئی نئی متعدد تشبیہات و استعارات (شعر ۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۹-۱۰-۱۱) کا ایك نگار خانہ سجایا ھے۔ رعایت لفظی و معنوی (۴-۹ ۱۱) اور صنعت تضاد (۲-۳-۸-۱۰) سے بڑا لطف پیدا کیا ھے۔ اور یہ بھی حقیقت ھے کہ سید حسن کا گریز وطواط سے بہتر ھے گو کہ دعائیہ اشعار میں وطواط بہت افضل ھے۔

دیوان ادیب صابر (آصفیہ ۹۳۶۔ ص ۷۷ ببعد) میں بھی اسی زمین میں ایك قصیدہ سنجر کے امیر مجد الدین ابوالقاسم علی کی مدح میں ملتا ھے:۔

چو دیدہ دید بران روی آبدار آتش — دوید بر سرم از عشق آن نگار آتش

سلالۂ نبوی، صدر شرق مجد الدین — کہ پیش همت او هست پیشکار آتش

چو صاعقه دل صافی ز رای روشن تو — همی زنند در اعدای شهریار آتش

۱۵۱

بنور فکرت تو شاه خسروان سنجر — ز آب تیغ فروزد بکارزار آتش

۱۵۱۔ مونس الاحرار (ص ۹۲۲ ببعد حبیب گنج) میں شمس الدین طبسی کا بھی ایک قصیدہ ۲۳ شعر کا ملتا ھے:۔

زهی کہ یافت ز آب رخ تو آب آتش
شدہ بہ پیش لب تو ز خجلت آب آتش

قوام عالم و خورشید دین قوام الدین
کہ ضوء خنجر او دیدہ شد ز خواب آتش

بقیہ بر صفحہ ۱۸۳

لیکن جمال الدین محمد عبدالرزاق اصفہانی (۵۸۸ھ = ۱۱۹۲ء) نے وطواط

(بقیہ حاشیہ صفحہ ۱۸۲)

اگر صرف بحر اور ردیف والا کلام (جس میں قافیہ مختلف ہو) دیکھنا ہو تو ایسی تقلید کی ایک اور مثال ملاحظہ فرمائیں۔ مسعود سعد سلمان (دیوان - ص ۴۹۳ طہران ۱۳۱۸) نے اپنے وطن لاہور کی یاد میں کہا تھا :-

ای لاہور ویحک بی من چگونهٔ　　بی آفتاب روشن روشن چگونهٔ
ای آن که باغ طبع من آراسته ترا　　بی لاله و بنفشه و سوسن چگونهٔ
تو مرغزار بودی و من شیر مرغزار　　با من چگونه بودی و بی من چگونهٔ
ناگه عزیز فرزند از تو جدا شده است　　با درد او به نوحهٔ و شیون چگونهٔ

سید حسن اپنے معشوق کی یاد میں پر درد لہجے میں کہتا ہے :-

ای آرزوے دیدهٔ بینا چگونهٔ　　وی یار و مونس دل تنها چگونهٔ
از ناز و نازکی اگر این جاینا مدی　　با من یکی بگوی که آن جا چگونهٔ
از وصل تو که نیست دریغا در آتشم　　در هجر من که هست[و] مبادا چگونهٔ
ای نور چشم مهر و گل بوستان حسن　　ما بی تو در غمیم تو بی ما چگونهٔ

لیکن بیٹے کا ماتم زیادہ درد ناک لہجے میں فیضی کی زبان سے سنیئے جس میں مسعود سعد سلمان کا قافیہ بھی ہے :-

ای روشنی دیدهٔ روشن چگونهٔ　　من بی تو تیره روز تو بی من چگونهٔ
ماتم سراست خانهٔ دل در فراق تو　　تو زیر خاک ساخته مسکن چگونهٔ
بر خار و خس که بستر و بالین خواب تست　　ای یاسمین عذار سمن تن چگونهٔ

نظیری نے بھی ایک بند میں یہی ردیف اختیار کی ہے - اس کا مطلع یہ ہے :-

ای شاه مصر دور ز کنعان چگونهٔ　　ای یوسف از جدائی اخوان چگونهٔ

غالب کو ایک مصرع میں سید حسن سے توارد ہو گیا :-

ای ره نورد عالم بالا چگونهٔ　　ما بی تو در همیم تو بے ما چگونهٔ
از سایه در غم تو سیه پوش شد هما　　ای خفته در نشیمن عنقا چگونهٔ
زان پس که با تو آب و هوای جهان نه ساخت
در روضهٔ جنان به تماشا چگونهٔ

اور سید حسن ہی کی تقلید میں یہ قصیدہ ۵۷ شعروں کا (مخطوطہ ۱۲۳۷ آصفیہ) لکھا تھا:-

در آمد از درم آن شمع و بر رخان آتش
مرا فتاد چو پروانه در روان آتش

نشست پیشم سرمست و جام در دستش
می که شعلۀ او زدبه قیروان آتش

بدان صفت که بود در بکوه لعل مذاب
بدان صفت که بود آب رامیان آتش

چو لعلِ دلبر نوشین چو عیش ایشان تلخ
چو آب صاف و سرخیش همچنان آتش

نگاه کردم و دیدم قدی چو سرو بلند
دو زلف مشك و دولب شکّر و رخان آتش

گرفتمش به کنار اندر وهمی گفتم
که ای قرار تو اندر میان جان آتش

به خاك پای تو گر جز بباد انگارم
وگر چو آپ ببارد ز آسمان آتش

مرا چه باك که گویم مدیح صدر جهان
وگر نه گیرد ازین پس همه جهان آتش

ستوده ثمرۀ آفاق رکن دین مسعود
که هست از شرفش کمترین نشان آتش

بزرگوارا صدرا قصیدهٔ گفتم
که خواستند ردیفش به امتحان آتش

بدان نهاد که گفتند اشرف و وطواط
ازین نمط دو قصیده ردیف شان آتش

آخر کے اشعار سے معلوم ہوتا ہے کہ جمال الدین نے یہ قصیدہ اشرف یعنی سید اشرف حسن غزنوی اور رشید الدین وطواط کے مقابلے پر لکھا ہے۔ اور چونکہ اس کے پیش نظر کم از کم ان دو شاعروں کے قصیدے موجود تھے اس لئے اسکی تشبیب زیادہ لطیف اور رنگین ہے گو کہ وطواط کی بلندی اور سید حسن کا تخیل اسکے یہاں کم ہے۔

سید حسن کی تقلید

اب ہم کچھ ایسے شعراء تذکرہ کرنا چاہتے ہیں۔ جنہوں نے سید حسن کی تقلید کی ہے۔ اور اس سلسلے میں ہم سب سے پہلے سید حسن کے اس قصیدے کی طرف متوجہ ہوتے ہیں۔ جس کے اتباع میں متعدد اکابرین نے اپنے قصیدے لکھے ہیں۔

(۱) اسی قصیدے کے متعلق دولتشاہ (بتصحیح براؤن۔ ص۱۰۴) کا خیال ہے۔ کہ سید حسن ہی سے فخریہ قصیدے کی ابتدا[۱۵۲] ہوئی۔ اور محمد عوفی (لباب ۲: ۱۰۵) نے دعوت تامل اسی طرح دی ہے۔ کہ ''او (سید حسن) رایک قصیدۂ مفاخرت با چندان معانی بکر و بنات فکر تمام است و عاقل باید که این قصیده را به تامل بخواند و در معانی او تفکر بلیغ کند تا بر کمال تبرزاو دزین شیوه واقف گردد'' چونکہ ہم اس قصیدے کے کافی اشعار اوپر نقل کر آئے ہیں۔ اس لئے یہاں صرف چند پیش کئے جاتے ہیں۔ دیکھیے اس قصیدۂ ''صفیر الضمیر'' کا زور کیا ہے:۔

---

۱۵۲ لباب الالباب (ج ۱ - ص ۸۶ - ۹۱) میں کمالی بخارائی کا بھی ایک قصیدہ ملتا ہے جو اگر سید حسن کے بعد نہیں تو اسی کے عہد میں لکھا گیا ہوگا۔ کیوں کہ لباب (ج ۱ ص ۹۰) میں ہے کہ کمالی سنجر کا ایک ندیم تھا۔

زلف نگار گفت که از قیر چنبرم — شب صورت و شبه صفت و مشک پیکرم
ترکیبم از شب است وز روز ست مرکبم — بالینم از گلست و ز لاله است بسترم
پا درمیان ماه بود سال ومه تنم — یا بر کران روز بود روز و شب سرم
جنبان تراز هوایم و لرزان ترم ز آب — تیره ترم ز خاک و همیشه بر آذرم

لیکن یہ قصیدہ زلف کی زبان سے ہے اسی لئے دولت شاہ کا دعوی صحیح ہوسکتا ہے کہ سید حسن ہی نے (ذاتی) فخر والے قصیدے کی ابتداء کی۔

دانـد جهـان که قـرّهٔ عین پیمبرم شـایسته میوهٔ دل زهراء و حیدرم

دریا چو ابرِ بارِ دگر آب شد زشرم چون گشت روشنش که چه پاکیزه گوهرم

دُرّی پر ازعجائب دریا شود ز حکم هر قطرهٔ که در صدف جان بپرورم

طبعم چو آتش تر و هردم خلیل وار هر خوش گلے دگرد از آتش ترم...

اس قصیدے سید حسن نے عموماً اپنے نسب اور شـاعری پر فخر کیا ھے اور اس کے لئیے بھی یہ بات کیا کم باعث فخر ھے کہ متعدد اکابر شعراء نے اس کی تقلید کی ھے۔

(الف) جمال الدین محمد عبد الرزاق (م۔۵۸۸ھ = ۱۱۹۲ء) نے جس طرح ,, آتش،، کی ردیف میں سید حسن کی تقلید کی ھے۔ اسی طرح اس قصیدے پر بھی قصیدہ لکھا ھے :-

ای طالـع نکوز توتاکَی قفـا خورم وی مرغ نیلگون ز تو تاکَی فرو پرم

روزی به خشم بشکنم این مُهرِ مهر تو وابن پردهٔ کبود تو بریك دگـر درم

از دور توچه باك چو من قطب ثابتم و ز نحس توچه وهم چو من سعد اکبرم

چون عود بهر بوی نشانی بر آتشم آتش جه حاجت است که خود مشك اذفرم...

اس قصیدے میں سید حسن کی طرح نسب اور شاعری پر نہیں بلکہ عموماً اپنی ذات پر فخر کیا گیا ھے اور لطیف استعارات سے حسن پیدا کیا گیا ھے۔

(ب) مجیر بیلقانی (م۔۵۹۴ھ = ۱۱۹۸ء) نے بھی اپنی قوت متخیلہ سے (منتخب اشعـار متقدمین از صائب ورق ٦۴ الف حیدر آبـاد) بڑے پر زور اشعار پیدا کیے ھیں۔ کچھ یہ ھیں :-

هر شب که سر به جیب تفکّر فرو برم ستر فلك بدرّم و از سدره بگذرم
غافل نیم ز عالم جان در بسیط خاك مانند آفتاب همان جا هم ایدرم
بس پُر بهاست عمر و لیکن شکسته به آن جام گوهری که از و خونِ خود خورم

(ج) اسی طرح کمال اسمعیل (م-۶۲۸ھ=۱۲۳۱ء) نے بھی ۲۷ شعر کا قصیدہ (دیوان ۲۴۶ ورق ۷۹-۸۱ آصفیہ) لکھا ھے۔ کچھ اشعار یہ ھیں :-

روزی و طای کلی شب در برآورم
بگریزم از جهان که جهان نیست در خورم

پیوند عمر بایدم از دَور روزگار
تا سطری از معایب ایّام بشمرم

از ساحری عصای کلیمم ولی چه سود
چون هر بکجا که هست گلیمست ره برم

از دل که راست خانه چو تیرم چه حاصل است
پشت مقوس است چو ابروی دلبرم

طبعم خوش است و خلق خوش آری ازین قبیل
دست خوش زمانه چو گوی معنبرم

زان غیرتی که سر نه کنم راست بر فلك
چون چنگ زخمهای پیاپی همی خورم

پیچیده‌ام ز خویش بر انگشت تا چرا
نالنده از کشایش رگها چو مزهرم

———

سالم ز بیست گرچه فزون هست می شود
گردون پیر از پس سی و دو چاکرم[۱۵۳]
اینها همه بگفتم و دانم علی الحقیق
کار باب عقل بیچ نه دارند باورم
اجزای جوهرم شده مشتق ز عقل کل
کز صلب آن یگانۀ ماضی ست مصدرم
افسوس کآفتاب هنر رفت و من به عجز
افتاده همچو سایه برین صحن اغبرم

ان شعار سے کمال کی اعلی قابلیت اور کمال فن کا اندازہ ہوتا ہے۔ اور اس کے دوسرے اشعار جو طوالت کے خیال سے محذوف کر دیئے گئے ہیں اس کی وسعت نظر اور پرواز فکر کے آئینہ دار ہیں۔

(د) قاضی نور اللہ کی مجالس المومنین (ق ۲۵۹ - ۲۶۰ بانکی پور) میں شیخ آذری (م ۸۶۶ھ = ۱۴۶۱ء) کے قصیدے میں ۶۴ شعر ہیں۔[۱۵۴] ان میں سے کچھ یہ ہیں:—

سنت خدای راکه مطیع پیمبرم فرمان بر قضای خداوند اکبرم
حمد و سپاس کعبۀ ذرات راکه من از تابعان صاحب محراب و منبرم
تا مسند شریعت غراست مسکنم تقوی است زینت من و زهدست زیورم

---

۱۵۳. یہ شعر مطبوعہ کلیات کمال (ص ۸۹ بمبئی) میں اس طرح ہے:—

سنّم ز بیست ارچه فزون نیست می شود
گردون پیر از بن سی و دو چاکرم

۱۵۴. بیاض اشعار و نثر فارسی (۱۴ حمیدیہ - بھوپال) میں آذری کے قصیدے میں ۴۷ شعر ہیں -

هر شب که سر به جیب تفکّر فرو برم ستر فلك بدرّم و از سدره بگذرم

غافل نیم ز عالم جان در بسیط خاك مانند آفتاب همان جا هم ایدرم

بس پُر بهاست عمر و لیکن شکسته به آن جام گوهری که از و خونِ خود خورم

(ج) اسی طرح کمال اسمعیل (م-۶۲۸ھ=۱۲۳۱ء) نے بھی ۲۷ شعر کا قصیده (دیوان ۲۴۶ ورق ۷۹-۸۱ آصفیه) لکھا ھے۔ کچھ اشعار یه ھیں :-

روزی و طای کحلی شب در برآورم
بگریزم از جهان که جهان نیست در خورم

پیوند عمر بایدم از دَور روزگار
تا سطری از معایب ایّام بشمرم

از ساحری عصای کلیمم ولی چه سود
چون هر کجا که هست کلیمست ره برم

از دل که راست خانه چو تیرم چه حاصل است
پشت مقوس است چو ابروی دلبرم

طبعم خوش است و خلق خوش آری ازین قبیل
دست خوش زمانه چو گوی معنبرم

زان غیرتی که سر نه کنم راست بر فلک
چون چنگ زخمهای پیاپی همی خورم

پیچیده ام ز خویش بر انگست تا چرا
نالنده از کشایش رگ ها چو مزهرم

———

سالم ز بیست گرچه فزون هست می شود
گردون پیر از پس سی و دو چاکرم [۱۵۳]
اینها همه بگفتم و دانم علی الحقیق
کار باب عقل بہیچ نه دارند باورم
اجزای جوهرم شده مشتق ز عقل کل
کز صلب آن یگانۂ ماضی ست مصدرم
افسوس کآفتاب هنر رفت و من به عجز
افتاده همچو سایه برین صحن اغبرم

ان شعار سے کمال کی اعلی قابلیت اور کمال فن کا اندازہ ہوتا ہے۔ ور اس کے دوسرے اشعار جو طوالت کے خیال سے محذوف کر دیئے گئے ہیں اس کی وسعت نظر اور پرواز فکر کے آئینہ دار ہیں۔

(د) قاضی نور اللہ کی مجالس المومنین (ق ۲۵۹ - ۲۶۰ بانکی پور) میں شیخ آذری (م ۸۶۶ھ = ۱۴۶۱ء) کے قصیدے میں ۶۴ شعر ہیں۔ [۱۵۴] ان میں سے کچھ یہ ہیں :-

منت خدای راکه مطیع پیمبرم   فرمان بر قضای خداوند اکبرم
حمد و سپاس کعبۂ ذرات راکه من   از تابعان صاحب محراب و منبرم
تا مسند شریعت غراست مسکنم   تقوی است زینت من و زهدست زیورم

---

۱۵۳. یه شعر مطبوعه کلیات کمال (ص ۸۹ بمبئی) میں اس طرح ہے :—

سنّم ز بیست ار چه فزون نیست می شود
گردون پیر از بن سی و دو چاکرم

۱۵۴. بیاض اشعار و نثر فارسی (۱۴ حمیدیه - بھوپال) میں آذری کے قصیدے میں ۴۷ شعر ہیں -

هر شب که سر به جیب تفکّر فرو برم　ستر فلك بدرّم و از سدره بگذرم
غافل نیم ز عالم جان در بسیط خاك　مانند آفتاب همان جا همی ایدرم
بس پُر بهاست عمر و لیکن شکسته به　آن جام گوهری که از و خونِ خود خورم

(ج) اسی طرح کمال اسمعیل (م-۶۲۸ھ = ۱۲۳۱ء) نے بھی ۴۲ شعر کا قصیدہ (دیوان ۲۴۶ ورق ۷۹-۸۱ آصفیہ) لکھا ہے۔ کچھ اشعار یہ ہیں :-

روزی و طای کحلی شب در برآورم
بگریزم از جهان که جهان نیست در خورم

پیوند عمر بایدم از دَور روزگار
تا سطری از معایب ایّام بشمرم

از ساحری عصای کلیمم ولی چه سود
چون هر کجا که هست کلیم ست ره برم

از دل که راست خانه چو تیرم چه حاصل است
پشت مقوس است چو ابروی دلبرم

طبعم خوش است و خلق خوش آری ازین قبیل
دست خوش زمانه چو گوی معنبرم

زان غیرتی که سر نه کنم راست بر فلك
چون چنگ زخمهای پیاپی همی خورم

پیچیده ام ز خویش بر انگشت تا چرا
نالنده از کشایش رگ ها چو مزهرم

———

سالم ز بیست گرچه فزون هست می شود
گردون پیر از پس سی و دو چاکرم[۱۵۳]
اینها همه بگفتم و دانم علی الحقیق
کار باب عقل بیچ نه دارند باورم
اجزای جوهرم شده مشتق ز عقل کل
کز صلب آن یگانهٔ ماضی ست مصدرم
افسوس کآفتاب هنر رفت و من به عجز
افتاده همچو سایه برین صحن اغبرم

ان شعار سے کمال کی اعلی قابلیت اور کمال فن کا اندازہ ہوتا ہے۔ اور اس کے دوسرے اشعار جو طوالت کے خیال سے محذوف کر دیئے گئے ہیں اس کی وسعت نظر اور پرواز فکر کے آئینہ دار ہیں۔

(د) قاضی نور اللہ کی مجالس المومنین (ق ۲۵۹ - ۲۶۰ بانکی پور) میں[۱۵۴] شیخ آذری (م۸۶۶ھ = ۱۴۶۱ء) کے قصیدے میں ۶۴ شعر ہیں۔ ان میں سے کچھ یہ ہیں:-

منت خدای راکه مطیع پیمبرم فرمان بر قضای خداوند اکبرم
حمد و سپاس کعبهٔ ذرات راکه من از تابعان صاحب محراب و منبرم
تا مسند شریعت غراست مسکنم تقوی است زینت من و زهد است زیورم

---

۱۵۳. یہ شعر مطبوعہ کلیات کمال (ص ۸۹ بمبئی) میں اس طرح ہے:—
سنّم ز بیست ارچه فزون نیست می شود
گردون پیر از بن سی و دو چاکرم

۱۵۴. بیاض اشعار و نثر فارسی (۱۴ حمیدیه ۔ بهوپال) میں آذری کے قصیدے میں ۴۷ شعر ہیں۔

ز آنها نیم که حسن فروشم به مال و زر — قاضی القضات محکمهٔ هفت کشورم
بگذشته ام ز دائرهٔ ممکن الوجود — بر صدر کاینات به واجب مصدّرم
تا یافت جان من خبر از مبدء وجود — دانم که از قبیلهٔ اسماست مصدرم
توحید بحر و این تن من همچو کشتی است — جان نا خدای کشتی (و) عقل است لنگرم
نسبت به خاندان علی و به آل او — زان کرده ام درست که پاک است مادرم
آن راکه هست با علویان ارادتی — گر از نژاد ترک بود هست داورم
و آن راکه با ولایت او نیست نسبتی — خصم من است گر همه باشد برادرم
با حبّ خاندان چو بر آرم ز خاک سر — بر جمله خلق فخر بود روز محشرم
ساقی کوثری تو و من آذری تو — برسان به آب کوثر و برهان ز آذرم

اس قصیدے میں آذری نے اپنی ذات پر اهل بیت کے تعلق کی بناء پر فخر کیا ہے۔ گریز میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کی منقبت ہے۔ لیکن سید حسن کے قصیدے کا زور نہیں ہے۔ کیوں کہ وہ حقیقت میں "صغیر الضمیر" ہے۔ اور اپنے نسب کے بیان کرنے میں اس کی لے پست نہیں ہے۔ آذری کے یہاں کمال کا کمال فن اور اظہار علمیت بھی نہیں ہے جس کے قصیدے میں بڑی ضرورت سمجھی جاتی ہے۔ ان کے علاوہ دوسرے شعراء نے بھی اسی زمین میں فخریہ قصیدے لکھے ہیں۔

---

۵۵۱. خواجہ کرمانی کا بھی ایک قصیدہ فخریہ ہے جو اس طرح شروع ہوتا ہے (اورینٹل کالج میگزین۔ فروری ۱۱۴۵ء۔ ص ۱۴۹) :—

سطریست هر دو کون ز اوراق دفترم — حرفیست کاف و نون ز حروف محرّرم

عرفی نے بھی قصیدهٔ فخریہ اسی طرح شروع کیا ہے :—

من کبستم آن سالک کونین مسیرم — کز بیختهٔ جوهر قدس ست مسیرم

عراقی (۶۸۸ھ = ۱۲۸۹ء) نے بھی مدینہ منورہ پہونچ کر (تذکرهٔ میخانہ عبدالنبی - ۶۹) ایک قصیدہ لکھا تھا جس کا مطلع ہے :—

شهبازم و چو صید جهان نیست درخورم — ناگه بود که از کف ایّام بر پرم

(ر) سید حسن کا ''سوگند نامہ''، جو اوپر ایک جگہ مذکور و منقول ہوا ہے اس طرح شروع ہوتا ہے :-

کشاد صورت دولت به شکر شاه دهان　　چو بست زیور اقبال بر عروس جهان
خدایگان سلاطین مشرق و مغرب　　علاء دینی ودین خسرو زمین و زمان
ابوالمظفر بهرام شاه بن مسعود　　که هست نامش بر نامهٔ ظفر عنوان

ز طبع تست زمان را بهار گوهر بار　　زجود تست زمین را خزان درم افشان
قوی دلت (که مباد اسبك!) در بغ که شد　　به هر دروغ به این بندهٔ ضعیف گران
بدان خدای که هر ذره بر خدا وندیش　　همی نماید چون آفتاب صد برهان

پھر رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم اور دیگر انبیاء علیہم السلام کی قسمیں ہیں۔ خلفائے راشدین کی قسموں کے بعد رستم، کیخسرو، حاتم اور نوشیروان کو نہیں چھوڑا۔ پھر بہرام شاہ کی دولت، نعمت یابی، گرز، ساغر، خنجر، کوس، چتر، تاج، تخت، نہمت، نوبت، خطبہ، خطبہ، همت، رحمت، عہد، عفو وغیرہ مختلف اوصاف کی الگ الگ قسمیں آئی ہیں۔ آخر میں عفو تقصیر اور پھر ممدوح کیلئے دعاء ہے۔

ابوبکر بن محمد بن علی روحانی نے بھی اپنا ''سوگند نامہ''، اسی بحر و قافیہ میں لکھا ہے اور بہرام شاہ کے آخری وزیر حسین بن حسن بن احمد کی مدح میں ہے۔ تاریخ بہرام شاهی میں اس کے متعلق تفصیل دی جا چکی ہے۔ یہاں صرف چند اشعار نقل کیے جاتے ہیں :-

زهی بفکرت روشن زچشمهٔ حیوان　　در آفرینش عالم دلت معما خوان
تونٔ تونی که اگر خوانمت عطارد ارض　　درین سخن نه بود خلق را مجال گمان
نجیب ملك حسین حسن برای خدا　　به تیغ دولت انصافم از جهان بستان

بعز ملک خدای و بکام عالم امر بنور جوہر عقل و بنطق گوہر جان
بہفت آیـنـۂ غیب و مبدء عـالم بچار تختۂ ترکیب و نقش بند جہان

پھر قرآن پاک کی مختلف سورتوں کی قسمیں کھائی ہیں اور حضور صلی اللہ علیہ وسلم، خلفائے راشدین، امام ابو حنفیہ اور خلیفۂ وقت کی قسموں کے بعد پھر بہرام شاہ، اس کے بیٹے، اکابر سلطنت وغیرہ یاد کئے گئے ہیں۔ روحانی نے جیسا کہ ہم تاریخ بہرام شاہی میں لکھ چکے ہیں اپنا "سوگند نامہ" رشید الدین وطواط اور شہاب الدین ادیب صابر وغیرہ کے سوگند ناموں کو بھی دیکھ کر لکھا تھا اس لئے اس کے یہاں خصوصاً سید حسن سے زیادہ تصنع پایا جاتا ہے۔ شاید اس کی وجہ یہ بھی ہو کہ مؤخر الذکر ہی کا "سوگند نامہ" ایسا تھا جس کے قافیے پر لکھنے میں روحانی کو آسانی ہوئی ہوگی۔ اور اس نے اپنی قوت تخیل سے نئے نئے مضامین پیدا کرنے کی کوشش کی ہوگی۔ بعض اشعار ملاحظہ ہوں:۔

خـدا یـگانی کاندر ہوای انصـافش چراغ ماہ بود چون رفو کنند کتان

۱۵۶۔ ادیب صابر کا سوگند نامہ " (مجموعۂ قصائد فارسی۔ ص ۱۴۸ حبیب گنج) اس طرح شروع ہوتا ہے:۔

دلم بہ مہر اسیر است و تن بہ عشق فدای
ہمی بہ گوش من آید ز لفظ عشق ندای

سیدہ بنت ناصر نے وطواط کا جواب (مجموعۂ قصائد فارسی ص ۴۰ - ۴۲ حبیب گنج) لکھا تھا:۔

زہی بقای تو در نامۂ ابد مسطور
زہی ثنـای تو از خـامۂ ازل مـذکور

دعای دولت او گوی ازانچه بی کوشش جهان به دولت او آن چنان شد آبادان
که بیغ سوسن سیمین همی کشد خنجر که شاخ گلبن زرّین همی زند پیکان

زهی که قهقهه خندد به عزت ابردژم
زهی که نقش پذیرد به امرت آب روان
چهار عنصر کژرا چنان نهادی راست
که تنگ دست چناراست و گوشه کَشته کمان...

روحانی نے ایک قصیدے میں بھی سید حسن کی تقلید کی ہے۔
سید حسن کا قصیدہ ہے:-

آرامش ورامش همگان رابه درِ ماست
بخشایش و بخشش ره جدّ وپدرِ ماست
گر در سهریم از جهت خلق سزد آن
کین خفتن فتنه ز فراوان سهرِ ماست
مارا دل اگر هست قوی نیست عجب زانک
خوش خوئی و شیرین سخنی گاشکر ماست
خورشید زند تیغ و شود منکسف از ماه
آری چه عجب، ماه به شکل سپر ماست
در خواب فرستند سلاطین زمانه
آن مال که عشر صلۀ ما حضر ماست
سیم و زر عالم همه داریم به خلقان
زان جاکه سخاهای کف بی خطر ماست
وقت است کنون گرمه و خورشید ببخشیم
کان است چوسیمِ ماوین همچو زر ماست

زان نام بزرگ ما بہرام شه آمد — کاندر کف بہرام حسامِ ظفرِ ماست
یارب به رعیت تواززانی مادار — کآسایش ایشان به مبارك نظر ماست

اسی ردیف میں (گوکہ مختلف زمین میں) روحانی نے بھی بہرام شاہ کی مدح (لباب ج ۲ - ص ۲۸۲) کی ھے اور حسن کی طرح خود بہرام شاہ کی زبان سے کہا ھے :-

منت خدای را که جہان در پناه ماست — سجده‌گه ملوکِ زمین بارگاهِ ماست
روز سپید را همه امید روشنی — در سایهٔ سعادت چتر سیاه ماست
امید هفت کشور و اقبال هشت چرخ — اندر چہار گوشهٔ ترك کلاه ماست
ماروی عالمیم و به تائید کردگار — نصرت به روز معرکه پشت سپاه ماست
اندیشه چون ز عالم علوی گذر کند — آن جا رسد که پایهٔ اوّل ز جاه ماست
ما آفتاب دولت و باران رحمتیم — صحرای ملك سبزه و دولت گیاه ماست

سید حسن قصیدے مین حسن تعلیل اور لطیف استعارات کی فراوانی ھے لیکن روحانی کے یہاں زیادہ تر مبالغہ ھی ھے اور کوئی خاص ندرت نہیں ھے۔

(۳) پروفیسر حافظ محمود خان صاحب شیرانی نے کتاب "تنقید شعر العجم" (ص ۲۳) میں لکھا ھے۔ کہ "انوری کی شاعری غالباً ۵۴۰ھ سے چند سال پہلے شروع ہوتی ھے"۔ اور اس کے لئے انہوں نے دلائل بہم پہونچائے ھیں۔ اس لئے صاف ظاھر ھے۔ کہ ھمارا شاعر سید حسن جس کی شاعری کم از کم ۵۰۰ھ = ۱۱۰۶ء سے قائم تھی اس وقت بہت کہنہ مشق ھو چکا تھا، اسی لئے وہ اس عہد کے ایک ممدوح مجد الدین ابوالحسن عمرانی (جس کا ذکر اوپر آ چکا ھے) کی مدح کیسی اچھی عاشقانہ تمہید کے ساتھ کرتا ھے:-

ای که تن را دل و دل را جانی　　از دل و جان چه نکوتر؟ آنی
بی تو دل در تن من عاریتی　　بی تو جان در دل من زندانی
گاه در دل چو جهان پیدائی　　گاه در سینه چو جان پنهانی
عاشق زار توام می بینی　　بندهٔ خاص توام می دانی
قصهٔ آتش دل من چه کنم　　خود چو تو آب فرو می خوانی
زلف پرفتنه نشانی هردم　　فتنهٔ زلف چرا ننشانی
بر دل من که تو داری مسکن　　هر چه از جور و جفا بتوانی
عذر من از تو نه خواهد روزی　　مجد دین بوالحسن عمرانی

دیکھیے اس کا مطلع کتنا زور دار ہے کلام میں کتنی ترطیب ہے۔ عاشقانہ جذبات و احساسات کا آینہ دار ہے اور الفاظ کی تکرار، الٹ پھیر اور کبھی کبھی تضاد سے بڑا لطف پیدا کیا ہے۔ اب انوری کے اشعار اسی ممدوح کے متعلق دیکھیے۔

دلم ای دوست تو داری دانی　　جان ببر نیز اگر بتوانی
به دلی صحبت تو نیست گران　　چه حدیث است بجان ارزانی
نه کرم بوسه دهی جان منی　　که کرم جان ببری هم جانی
گاهم از عشوه گری می خوانی　　گاهم از طیره گری می رانی
با فلك یار مشو در بر من　　گر بهر نیکوییی ارزانی
تا چو از حد ببری فاش کنم　　قصهٔ درد زبی درمانی
تا ترا از سر من باز کند　　مجد دین بوالحسن عمرانی

یہ دونوں مدحیں جنہیں غزلیں ہی کہنا چاہیے ایک ہی زمین میں ہیں۔ یہ تو نہیں کہا جا سکتا کہ سید حسن اور انوری میں سے

کس نے پہلے کہی ہے۔ لیکن انکار نہیں ہوسکتا کہ یہاں سید حسن ضرور انوری سے بڑھ گیا ہے یا یوں کہیے کہ اس کی کہنہ مشقی نے اسے بہت بلند کر دیا ہے۔ انوری کے یہاں عاشقانہ جذبات و احساسات کا مظاہرہ اس پُر زور لہجے میں نہیں ہے جو سید حسن کے یہاں ہے اور وہ لطافت بھی نہیں ہے جو غزل میں زیادہ مناسب معلوم ہوتی ہے۔ گو ندرت خیال (دیکھیں شعر ۲-۵-٦) ضرور ہے۔

(۴) ہم اوپر دیکھ چکے ہیں کہ ''آتش'' ردیف والے قصیدے میں خود جمال الدین محمد عبدالرزاق اصفہانی نے سید حسن کے اتباع کا اعتراف کیا ہے۔ سید حسن کے اوپر والے قصیدے (غزل) کی بھی اس نے تقلید کی ہے۔ دیکھیے اس زمین میں کس خوبی سے کہتا ہے:-

ای که از لطف جهان را جانی   فرخ آن کس که تواش جانانی

عاشقان راز طراوت روحی   صوفیان راز لطافت جانی

دور از روی تو رنجورم وسخت   رنجه شویك ره اگر بتوانی

یا تفضل کن و یك باره بکُشش   تا ازین درد سرم برهانی

---

۱۵۷. سید حسن کے ایک قصیدے میں ایک شعر یہ ہے:-

صد رجها نیان حسن احمد حسین   کش دست و دل بجود سوی بحروکان فتاد

اس شعر کے دوسرے مصرع کے الفاظ کا توارد انوری کے مشہور قصیدہ کے مطلع میں دیکھیے:-

گر دل و دست بحرو کان باشد   دل و دست خدایگان باشد

اسی طرح سید حسن کا ایک مطلع ہے:-

طلوع خسرو سیارگان به برج حمل   خجسته بادا بر خواجۀ عمید اجل

اور انوری نے کہا ہے:-

جرم خورشید چو از حوت در آید به حمل   اشهب روز کند ادهم شب را ارجل

چرخ دین را چو مه و پروینی باغ جان را چو گل و ریحانی

به حقیقت همه روح محضی نیست در تو صفت جسمانی

چرخ تاپایهٔ قدر تو بدید بونیا سود ز سر گردانی

در سخا بحر صدف پردازی در سخن ابر گہر بارانی[158]

دیکھیے سید حسن کی یہ زمین کتنی دلکش ہے کہ انوری اور جمال الدین جیسے اکابر نے بھی اختیار کی۔ جمال الدین کے یہاں بھی سید حسن کی طرح عاشقانہ جذبات پائے جاتے ہیں۔ لیکن سید حسن کا مطلع سب پر فائق ہے۔ تاہم جمال الدین کی تشبیہات و استعارات بہت لطیف ہیں گو کہ انوری والی ندرت نہیں ہے۔

روحانی کی طرح جمال الدین نے بھی سید حسن کے ''سوگند نامے'' کے بحر قافیہ میں اپنا ''سوگند نامہ'' لکھا ہے۔ جو اس طرح شروع ہوتا ہے :-

زهی ز عدل تو اقلیم شرع آبادان ز رشح کلک تو اجزای روزگار روان[159]

اسی طرح جمال الدین کا اور بھی کلام ہے جو سید حسن ہی کی تقلید میں لکھا گیا ہوگا[160]۔ ہم طوالت کے خوف سے اس پر بحث نہیں کرتے۔

(۵) سید حسن کی ایک زمین ہے :-

رخش برمه (تو؟) گلستان می نماید بر آتش آب حیوان می نماید

چو گردان دل بسی دارد و لیکن چو گردون جمله گردان می نماید

چه گردد آخر کارم نه دانم کز اول بس پریشان می نماید

دلم دانی چرا شد در دو زلفش پریشان در پریشان می نماید

نگارا هر زمان گوئی بطرّم (؟) که بس بی معینی هان می نماید

گل تو دامن از توکیست جاری　　که صد چاك از گریبان می نماید

(۱۵۸) مجموعۂ قلمی ۲۵ - ۵۳-۱۳۱ - جامعہ عثمانیہ حیدر آباد۔

خالد بن ربیع نے (لباب ۲ - ۱۴۳) بھی کہا ہے :-

دوستا بر دلم نه تاوانی　　که نکو تر ز ماه تابانی

(۱۵۹) دیوان جمال الدین (ص ۱۳۷ - ۱۴۴)۔ مطبوعه تهران۔

(۱۶۰) سید حسن کا ایك قصیدہ ہے :-

زهی رونق ملك از سر گرفته　　به یك تاختن هفت کشور گرفته

اس سے پہلے مصرع کے الفاظ پر غور فرما کر جمال الدین کا صرف مطلع ہی پڑھ لیجئے۔

زهی ملك و دین از تو رونق گرفته　　ز تیغت جهان ملّت حق گرفته

گو کہ اس میں قافیہ مختلف ہے لیکن پہلے مصرع کے الفاظ میں کچھ توارد معلوم ہوتا ہے۔ اور چونکہ جمال الدین نے کئی جگہ سید حسن کی تقلید کی ہے اس لئے خیال ہوتا ہے کہ بعض زمینیں گو کہ مختلف قافیہ کے ساتھ ہیں وہ سید حسن کے کلام کے پیش نظر ہونے کی وجہ سے اختیار کی گئی ہونگی۔ مثلا سید حسن شروع کرتا ہے :-

رخش بر مه گلستان می نماید　　بر آتش آب حیوان می نماید

اور جمال الدین کہتا ہے :-

بهار امسال خوش تر می نماید　　که از صد گونه زیور می نماید

سید حسن کا ایك قصیدہ ہے :-

طلوع خسرو سیارگان ز برج حمل　　خجسته باد بر خواجۂ عمید اجل

یگانه منتخب ملك شاه و تاج خواص　　که برگزید ز خلقش خدای عزّ و جل

اور جمال الدین کا ایك قصیدہ ہے :-

هزار منت و شکر از خدای عزّ و جل　　که سوی صدر خرامید باز صدر اجل

عقد العلی للموقف الاعلی (ص ۴۸) میں بھی گرفته والی زمین میں ایك قصیدہ ملتا ہے۔

نشان روی خوبت در دل من میان درد درمان می نماید

معلوم ہوتا ہے کہ شرف الدین محمد یا (عبد المؤمن یا فضل اللہ) شفروہ اصفہانی (وفاتش در حدود ۶۰۰ھ) نے سید حسن کی یہ زمین اختیار کی ہے (لباب۔ ج ۱۔ ص ۲۷۱):۔

رخش ماہ از گریبان نماید بنفشہ از گلستان می نماید

ز طرہ مشک و عنبر می فشاند ز چہرہ ماہ تابان می نماید

مدار چرخ آب زندگانی از آن چاہ ز نخدان می نماید

ز بلورین ز نخدان گوی دارد ز بیخ [پیچ] زلف چوگان می نماید

دہانش نقطۂ تنگ است و قد راست ز خط بر نقطہ برہان می نماید

شرف الدین کا مطلع صاف کہتا ہے۔ کہ سید حسن کے اتباع میں لکھا گیا ہوگا۔ سید حسن کی تشبیہات میں جو نازک خیالی ہے وہ شرف الدین کی سادہ اور عام تشبیہات میں نہیں ہے۔ گو کہ یہ ضرور صحیح ہے کہ مؤخر الذکر کے یہاں زیادہ برجستگی اور روانی ہے۔ اسی طرح نجیب الدین جرباد قانی کا ایک قصیدہ (مخطوطہ علی گڑھ) اسی زمین میں مختلف قافیہ کے ساتھ ملتا ہے:۔

جہان پیر برنا می نماید مثال خلد صحرا می نماید

(۶) ہم اوپر دیکھ چکے ہیں کہ مجیر بیلقانی (م۔۵۹۴ھ = ۱۱۹۸ء) نے سید حسن کی تقلید میں قصیدۂ فخریہ لکھا تھا۔ یہاں بھی اس کی تقلید دیکھیے۔ سید حسن کا ایک قصیدہ ہے:۔

۱٦۱
وقت آن است که مستان طرب از سر گیرند
طره شب زرخ روز همی بر گیرند
راویان هر نفسی تهنیتی نو گویند
مطربان هر کرتی پردهٔ دیگر گیرند

بزم را تازه تر از روضهٔ رضوان دارند
باده را چاشنی از چشمهٔ کوثر گیرند
ساقیانی خوش و گل روی و دلبر وسر مست
که مه گلگون از دام معنبر گیرند
زهره در ساغر شان رقص کند همچو حباب
گاه عشرت چو به کف گوشهٔ ساغر گیرند
بوسهٔ از لب شان گر بمثل نقل کنی
بوسه را در نمك و پستهٔ و شکر گیرند
دوستان تیر حریفانه در آیند به کار
وقت رایك دم بی مشغله در بر گیرند
رنگ در ساغر این بادهٔ احمر دارند
سنگ در شیشهٔ نه قبهٔ اخضر گیرند

۱٦۱- راحت الصدور (ص ۳۱۳) کے حاشیے پر سید حسن کا پہلا مصرع یہ ہے :—

ع ساقیا بادہ بدہ تا طرب از سر گیرند

لیکن ہمارے پاس سید حسن کے جتنے نسخے ہیں ان میں یہی متن والا مطلع ہے ۔

۱۶۳
گسوی امید زچوگان فلک بر بایند توشهٔ عمر ز دوران جهان بر گیرند

اسی کے جواب میں جیسا کہ راحت الصدور (ص ۳۱۳-۳۱۹) میں ہے - مجیر کہتا ہے —

وقت آن است که مستان طرب از سر گیرند تاج زرین مه از تارك شب بر گیرند

نیکوان پرده بر انداخته در رقص آیند مطربان هر نفسی پردهٔ دیگر گیرند

زهره را تا به سوی مجلس عشاق کشند که سر زلف و گهی گوشهٔ چادر گیرند

هندو آسا همه هنگام شکر خندهٔ صبح بالب یار کم طوطی و شکر گیرند

سنگ در ساغر نیك و بد ایام زنند و زکف سنگ دلان نصفی و ساغر گیرند

طوق گردن زسر گیسوی مشکین سازند صید گردون به خم زلف معنبر گیرند

۱۶۲- یہ تو یقین سے نہیں کہا جا سکتا کہ رضی نیشا پوری (المتوفی ۵۹۸ھ=۱۲۰۲ء) نے بھی سید حسن کی تقلید کی ہے - تاہم اُس کی ردیف اور بحر میں ضرور ایک قصیدہ شمس الدین محمد بن قیس کی المعجم (ص ۲۴۴) میں ملتا ہے - سید حسن کا قصیدہ اس طرح شروع ہوتا ہے :—

فسانہ گشت به یک بارہ داستان کرم بریدہ شد پی حاجت ز آستان کرم

اور رضی کے قصیدہ کا مطلع یہ ہے :—

کجاست نوبت احسان و روزگار کرم چه وقت می شگفد بار نو بہار کرم

اسی طرح سید حسن کا ایک قصیدہ اس طرح شروع ہوتا ہے :—

یا رب چه سوز بود که اندر جهان فتاد سود حسود صدر جهان را زیان فتاد

اور مؤلف راحت الصدور (۳۵۳) کے ایک ترکیب بند کا ایک بند اس طرح شروع ہوتا ہے :—

آه این چه محنت است که اندر جهان فتاد آه این چه واقعه ست که از ناگهان فتاد

زیر سقف گہر آگین فلک چون دم صبح   خوش بخندند و جہان در زر و گوہر گیرند

سید حسن اور مجیر کے ان اشعار میں قوافی اور بعض الفاظ مشترک ھیں۔ اس لئے آسانی کے ساتھ دونوں کا مقابلہ کیا جا سکتا ھے۔ پہلے دونوں کے مطلع دیکھیے۔ ”مستان“ کی رعایت سے سید حسن کے یہاں ”طرہ“ اور ”رخ“ کے الفاظ ضرور فطری ھیں لیکن مجیر کے یہاں ”طرب از سر گیرند“ کی رعایت سے ”تاج“ اور تارک کے الفاظ نہایت موزوں ھیں اس لئے اس کا مطلع زیادہ بلند معلوم ھوتا ھے۔ دوسرے شعر میں مجیر نے سید حسن کی بالکل نقل اتار دی ھے۔ اور خصوصاً دوسرا مصرع بالکل ایک ھی ھے۔ گو کہ مجیر نے پہلے مصرع میں بڑی دلکشی پیدا کر دی ھے۔ لیکن ھم کو یہ یاد رکھنا چاھے کہ سید حسن نے اپنا قصیدہ محمود خان کی تخت نشینی کی تہنیت پر لکھا تھا۔ اس لئے ع راویان ھر نفسی تہنیتی نو گویند سے زیادہ وہ کیا کہتا؟ چوتھے شعر میں حسن نے ”زھرہ“ کے متعلق جو تشبیہ دی ھے اور اس ”رقاصۂ فلک“ کی رعایت سے جو ”رقص کنند ھمچون حباب“ کہا ھے وہ اسی کا حصہ تھا۔ مجیر نے گو کہ بقول راحت الصدور (ص ۲۱۳) ”بہ امتحان در مجابات سید اشرف (حسن) این قصیدہ گفت“ لیکن حقیقت ھے کہ اس مجابات کے با وجود مجیر نے اپنے تیسرے شعر میں ”زھرہ“ کے متعلق اور دیگر اشعار میں کوئی خاص اضافہ سید حسن کے کلام پر نہیں کیا۔ سید حسن کا آٹھواں شعر مجیر کے چھٹے شعر سے پھر بلند ھے۔ تاھم مجیر اپنے تخیل اور ندرت مضمون کے لحاظ سے سید حسن سے کم نہیں ھے۔ اور اس کے یہاں الفاظ کا انتخاب کبھی کبھی سید حسن سے زیادہ بہتر معلوم ھوتا ھے۔

(۷) عمادی شہر یاری، المتوفی ۵۷۳ھ (؟) جورے کے ایک قریہ شہریار کا رہنے والا تھا اور جو بقول آتشکدۂ آذر، مختاری غزنوی کا لڑکا تھا ہمارے شاعر کی تقلید کرتا ہے، سید حسن نے ۵۴۵ھ میں حج کے راستے میں یہ قصیدہ لکھا تھا جیسا کہ ہم اوپر پڑھ چکے ہیں :-

جان می برد به عشرت حوران گلشنم   دل می کشد به خدمت دیوان گلخنم

اس قصیدے کا آخری شعر یہ ہے :-

از سال پانصدو چهل و پنج گو بیان   در من نگر که معجزهٔ جد خود منم

اس قصیدے کے اشعار کا انتخاب خود نہ کرکے صائب کے منتخب اشعار متقدمین (۴۴۴- ق ۶۲-آصفیہ) میں سے پیش کرتا ہوں۔

گاهی ستان چو طفلان خونی همی خورم
گاهی نگون چو پیران جانی همی کنم

تالا جرم همی زند این طاس روزگار
در سینه زخم های دمادم چو هاونم

چشمم سفید گشت چو گوی بلورمن
زین اشك لعل همچون بلور ملونم

شاد ازچه‌ام؟ ازین که درین غم کده یکی ست
درمان و درد و نیك و بد و سور و شیونم

از نفخ صورهم بنمیرد چراغ من
کز نریتها یضیء چکیده است روغنم

آن آتشی که باغ ارم گشت بر خلیل
جست از دلی چو سنگ و زبانی چو آهنم

اس قصیدے کی تقلید میں عمادی شہریاری نے ملك طغان بن ملك

مؤیدی آی ابہ (المتوفی ۵۸۱ھ) کی مدح میں ایك قصیدہ لکھا تھا جیسا که علی گڑھ کے مخطوطے کے آخر شعر سے معلوم ہوتا ھے :-

خسرو ملك طغان که ز بس لطف شاملش
از منت عطای وی آسوده شدتنم

لیکن علی گڑھ کے دیوان میں سے انتخاب پیش کرنے کی بجائے مناسب معلوم ہوتا ھے که پھر اسی مذکورہ بالا مجموعه (ایضاً۔ ق ٦٥۔الف) میں انتخاب صائب پیش کیا جائے ۔

زان گه که در تصرف این سبز گاشنم　　در کام اژدهای نیازست مسکنم
محتاج نان و آب نیم از برای آنك　　غم جای نان و آب گرفتهست در تنم
از بهر آسمان کر لعل کردمی　　گر زادۂ دو دیده براندی به دامنم
بهتر ز من چراغ نیفروخت روزگار　　خورشید رشك بر دبیالود روغنم
گفتی مگوی هرچه توان گفت زینهار　　بحرم شگفت نیست اگر موج می‌زنم

ان اشعار[۱٦۳] کا مقابله سید حسن کے اشعار سے کیا جائے تو معلوم ہوگا که دونوں نے تشبیہات و اشعارات سے کام لیا ھے لیکن عمادی نے بعد میں کہنے کے باوجود وہ جدت پیدا نہیں کی جو سید حسن کے یہاں ھے۔ اگر قوافی سے اندازہ نه لگایا جا سکے تو اس طرح بھی دیکھا جا سکتا ھے که سید حسن کا شعر تھا :-

بر پای عقل بند گران ست این سرم　　در حبس چرخ گوی روان ست این تنم

۱٦۳- علی گڑھ کے مخطوطے میں یه مصرع اس طرح ھے :—

ع گفتم بگوے ہرچه توان یافت زینهار

لباب (ج ۱ - ص ۱۸۱) میں مجد الدین بن عدنان کا ایک قطعه بھی اسی وزن پر ھے - اس کا مطلع یه ھے :—

گر بنگرد به من نظر لطف شاه شرق　　من جمله ساحران را در لعب بشکنم

اور سعد الدین اسعد بن شهاب کا قصیدہ (لباب ۱-۱۹۱) بھی اسی وزن میں ھے :—

دل دربرم ز غصه بجان آمد از تنم　　و ز دست تن بجان نخرد بازیک تنم

نومبر ۱۹۴۷ء و فروری

ضمیمہ

اورینٹل کالج میگزین

منجانب

عربک اینڈ پرشین سوسائٹی

پنجاب یونی ورسٹی لاہور

نوٹ۔ یہ ضمیمہ عربک اینڈ پرشین سوسائٹی کے ممبران میں تقسیم ہوتا ہے ؛

فہرست مضامین

گیلانی الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام مہتہ ایشرداس پرنٹر چھپا

اور بابو محمد صدیق احمد خان نے اورینٹل کالج لاہور

سے شائع کیا

[illegible]

برید

(یعنی تاریخِ اسلام میں ڈاک کا انتظام)

عہدِ ماضی میں ڈاک کے انتظام سے وہ انتظام مراد نہ تھا جو آج کل رائج ہے یعنی خطوط اور پارسلوں کی نقل و حرکت کا محکمہ عام اس سے کہ وہ خطوط سرکاری ہوں یا پرائیویٹ پچھلے زمانے میں یہ نقل و حرکت صرف سلطنت کے کاغذات یا دوسری سرکاری چیزوں تک محدود تھی پبلک کی خدمت سے اس کو کوئی واسطہ نہ تھا۔ لیکن ساتھ ہی اس کے فرائض میں بعض اور ایسی چیزیں شامل تھیں جن کو آجکل کے محکمۂ ڈاک کیساتھ کوئی تعلق نہیں۔ چنانچہ ان سب چیزوں کی تفصیل آگے آتی ہے۔

اسلام کی تاریخ میں محکمۂ ڈاک جو فرائض انجام دیتا تھا ان سب کا تصور اردو زبان میں کسی ایک لفظ کے ذریعے سے نہیں دلایا جا سکتا۔ عربی میں اس کیلئے لفظ برید ہے جس کا مترادف نہ فارسی میں ہے نہ اردو میں۔ محکمۂ ڈاک کو "دیوان البرید" کہا جاتا تھا۔ علاوہ اور فرائض کے جن کا ذکر میں آگے چل کر کروں گا اس محکمہ کا سب سے اہم کام سلطنت کے ہر گوشے کے حالات اور واقعات کو (خواہ وہ ظاہر ہوں یا پوشیدہ) بادشاہ تک پہنچانا تھا۔ عمالِ سلطنت کی کارگزاریاں، اُن کی خفیہ سازشیں، جرائم، مظالم، رشوت ستانی اور ناانصافی کی وارداتیں یا اس کے برعکس خیراندیشی اور حُسنِ عمل کی مثالیں "دیوان البرید" کے ذریعے سے بیدار مغز بادشاہوں کے علم میں آتی رہتی تھیں۔ اگر کوئی ایسی اصطلاح بنائی جاسکے جس کے اندر آجکل کے (Intelligence Deptt.) (C.I.D.) اور سالانہ سرکاری رپورٹوں کا تصور بھی شامل ہو سکے تو وہ البتہ "دیوان البرید" کے کم از کم اس پہلو کی ہم معنی ہو سکتی ہے۔ فارسی

ی آی ا

میں انت

زان کہ کہ در

محتاج زن و آب

از بہر آسمان

بہتر ز من

کفتی مد و

ان ا

کہ دونوں

میں کہنے

ہے۔ اگ

جا سکتا

برپای

م

ا

ورں

گر بندد

میں

دل د

سلمانوں نے محکمۂ خبر رسانی کا نظام اور اس کی
بھی - دوسرے لفظوں میں یہ کہئے کہ یہ محکمہ شام اور مصر
تھا - اس کی سب سے بڑی دلیل خود لفظ بریدہ ہے - جو
خوذ ہے - جس کے معنی اول ڈاک کی سواری (- کے ہوتے
تھے - پھر ڈاک کے ہرکارے کے لئے بھی یہی لفظ استعمال
درمیانی فاصلے کو بھی اسی لفظ سے تعبیر کرتے تھے - عربی
کیا ہے ۔
مرزوق کا یہ شعر سند کے طور پر لکھا ہے - جو اس نے عرابۃ

ی عراب الیوم امی رحالتی
تتی الناجی الیک بریدھا

اس بات کو دیکھتے ہوئے ہمیں یہ ماننا پڑیگا کہ ہمارے
ے دئے ہیں وہ غلط ہیں - کسی نے اس کو فارسی لفظ بریدہ
دوجہ یہ بتائی ہے کہ ڈاک کے گھوڑوں کی دم کترنے کا
عربی مادہ ب رد سے مشتق بتایا ہے - بَرَدَ معنی ثَبَتَ وغیرہ
میر معاویہ نے سب سے پہلے محکمہ ڈاک کی باقاعدہ
لئے ایران اور روم کے اہلکار طلب کئے - دو أمر
الفرس وأهل أعمال الروم فوضعوا له البريد
تحکم کیا - اس کے بیٹے ولید نے جس کی وسیع سلطنت
سپین کا اضافہ ہوا ضرورۃً برید کو زیادہ موثر بنایا -
مران ہے جس نے خبر رسانی کے علاوہ برید کے ذریعے

میں اس کے لئے پرچہ نویسی، اخبار نویسی اور خبر رسانی کی اصطلاحیں ہیں۔ لیکن ان میں سے کسی میں بھی وہ جامعیت نہیں جو لفظ بَرِید میں ہے۔

ایشیائی ملکوں میں (چین کا حال مجھے معلوم نہیں) محکمۂ خبر رسانی کو سب سے پہلے ایران میں شاہ دارَیوش بزرگ نے جاری کیا۔ جس کا عہدِ سلطنت ۵۲۱ - ۴۸۵ قبل مسیح ہے ایران میں سب سے پہلے سڑکیں بنوانے کا کام بھی اسی باعظمت بادشاہ کی طرف منسوب ہے۔ اس کی سلطنت دریائے سندھ سے صحرائے لیبیا تک پھیلی ہوئی تھی۔ اور یہ ایک ایسی وسیع سلطنت تھی جو اس سے پہلے دُنیا میں کسی بادشاہ کو نصیب نہیں ہوئی تھی۔ اس سلطنت کی حدود کے اندر ایسی قومیں آباد تھیں جن کا تمدن اور جن کی تہذیب بہت پُرانے زمانے سے مشہور اور مسلم چلی آتی تھی۔ یہ قومیں بہت ترقی یافتہ تھیں اور اپنے علم و فضل پر بجا طور پر نازاں تھیں۔ یونانی، مصری، بابلی، یہودی، کلدانی، ارمنی اور باختری سب کے سب شہنشاہ ایران کی رعایا تھے۔ لیکن چونکہ خود ایرانی ابھی ترقی کی ابتدائی منزل پر تھے اس لئے یہ سب قومیں اُن کی رعایا ہونے میں اپنی ذلت سمجھتی تھیں اور اس بنا پر ہمیشہ بغاوت پر آمادہ رہتی تھیں۔ چنانچہ تاریخ ہمیں بتاتی ہے کہ جب شاہ داریوش بزرگ ۵۲۱ ق۔م میں تخت پر بیٹھا تو سلطنت میں بیک وقت نو مختلف ملکوں میں بغاوتیں برپا ہوئیں جن کو اسے فرو کرنا پڑا۔ قیاس یہ ہے کہ داریوش کو شاید ان ہی بغاوتوں سے یہ خیال سُوجھا ہوگا۔ کہ کوئی ایسا انتظام ہونا چاہئے کہ سلطنت کے ہر گوشے کی اطلاعات نہایت سُرعت کے ساتھ پایۂ تخت میں پہنچتی رہیں۔ ایسے انتظام کو عمل میں لانے کے لئے ضروری ہوا کہ سب سے پہلے بڑے بڑے شہروں کے درمیان عُمدہ سڑکیں تیار کی جائیں تاکہ آمد و رفت تیزی کیساتھ ہو سکے۔ مؤرخ ہیروڈوٹس نے داریوش کے اس نئے انتظام کی کیفیت اپنی تاریخ میں لکھی ہے۔ اور ہم دیکھتے ہیں کہ اس کی جو تشکیل اس وقت اس کے ہاتھوں عمل میں آئی آئندہ ہر زمانے میں بعینہٖ اسی صورت میں جاری رہی

اور یہ بات اس بیدار دل بادشاہ کے حسنِ تدبیر کی دلیل ہے۔ ہیروڈوٹس لکھتا ہے۔ کہ داریوش نے سلطنت کے تمام بڑے بڑے شہروں کے درمیان سڑکیں بنوائیں۔ ان میں سے سب سے لمبی سڑک وہ تھی جو پایۂ تخت سوسا (شوستر) کو ایشیائے کوچک کے مغربی کنارے پر شہر سارڈس سے ملاتی تھی۔ اور یہ ۱۷۰۰ میل لمبی تھی۔ اس سڑک کے ساتھ ساتھ اُس نے ہر منزل پر (جس سے ۱۴ میل کا فاصلہ مراد ہے) ایک ایک ڈاک گھر اور اسی کے ساتھ ساتھ ایک ایک کاروان سرائے۔ ان ڈاک گھروں میں گھوڑے اور اُن کے خدمتگار رکھے۔ اور جملہ سامانِ آمد و رفت کا مہیا کیا۔ جہاں جہاں راستوں میں دریا اور ندی نالے پڑتے تھے وہاں یا تو پُل بنوائے یا عبور کرنے کے لئے کشتیاں رکھوائیں۔ راستوں کی حفاظت کے لئے جگہ جگہ پہرہ داروں کی چوکیاں بنوائیں۔ تاکہ چوروں اور ڈاکوؤں سے رہ نوردوں کی حفاظت ہو سکے۔ آج کل بھی ایران میں یہ انتظام جاری ہے اور سڑکوں کی حفاظت کے لئے خاص پولیس ہے جس کو امنیہ کہتے ہیں۔ یہ انتظام دُوسری سڑکوں پر بھی بعینہٖ اسی طرح پر تھا۔ خبر رسانی کی صورت یہ تھی۔ کہ جب کسی شہر سے کسی واقعہ کی اطلاع بادشاہ کو پہنچانی مقصود ہوتی تھی۔ تو انبیا۔ نویس کاغذ لکھ کر بند کر کے ایک سوار کو دیتا تھا۔ جو ڈاک کے گھوڑے پر سوار ہو کر پوری رفتار کیساتھ ایک منزل یعنی ۱۴ میل کا فاصلہ طے کرتا تھا۔ وہاں سے پھر دُوسرا سوار نئے گھوڑے پر سوار ہو کر اسی رفتار کے ساتھ اگلی منزل تک جاتا تھا۔ اسی طرح منزل بہ منزل آخر تک لے جاتے تھے اور سواروں کی دوڑ رات کو بھی جاری رہتی تھی۔ سارڈس سے سُوسا تک ۱۱۱ منزلیں یعنی چوکیاں تھیں۔ اور اس طور پر ڈاک کے ذریعے سے دس دن میں خط پہنچ جاتا تھا حالانکہ ویسے یہ لمبا سفر تقریباً پانچ مہینے میں طے ہوتا تھا۔ قافلوں کے مسافر بھی ڈاک کے ان راستوں کے پُر امن ہونے کی وجہ سے بہت آرام سے سفر کر سکتے تھے۔ ہر منزل پر جو کاروان سرائیں بنی ہوئی تھیں وہ گویا اس زمانے کے ڈاک بنگلے تھے۔

خاندان ہخامنشی کے باقی زمانے میں بھی داریوش کا یہ انتظام جاری رہا۔ تا آنکہ سکندر نے سلطنت ایران کو فتح کیا۔ اُس کے مختصر عہدِ حکومت کے بعد اُس کی سلطنت چار بڑے حصّوں میں بٹ گئی۔ لیکن اس انتظام میں کوئی خلل واقع نہ ہُوا بلکہ مصر میں بطالسہ نے اسکو اَور زیادہ مضبوط بنیاد پر قائم کیا۔ اور ایران میں بھی عہد بعہد ساسانیوں کے زمانے تک جاری رہا ۔

شاہانِ ساسانی نے جن کے عدل و انصاف کی داستانیں آج تک زبان زدِ عام ہیں خبر رسانی کے محکمہ کو زیادہ مفید کاموں کے لئے استعمال کرنا شروع کیا۔ سابق میں بادشاہ محض اپنی سلطنت کے استحکام کی خاطر خبریں منگاتے تھے۔ تاکہ صوبائی گورنروں کی سازشوں اور فتنہ پردازیوں کا حال معلوم ہوتا رہے اور اس کا بر وقت سدِّباب کیا جاسکے۔ لیکن ساسانیوں نے اپنے عمّال کی بے عنوانیوں سے بھی باخبر رہنا چاہا۔ تاکہ وہ رعایا پر کسی قسم کی زیادتی نہ کرنے پائیں۔ نوشیروان کے متعلق بے شمار ایسی حکایتیں موجود ہیں۔ کہ کس طرح اُس نے اپنے خفیہ ایجنٹوں کے ذریعے سے اپنے افسروں کی ناجائز کارروائیوں کی اطلاعیں حاصل کیں اور ان کو مناسب سزائیں دیں ۔

میں نے ابھی کہا۔ کہ مصر میں بطالسہ کے عہد میں محکمۂ خبر رسانی کو خوب ترقی ہوئی وہاں سے یہ نظام رومن ایمپائر میں پہنچا۔ اور سات سو سال کے طویل عرصہ تک وہاں اس کا وجود باقی رہا۔ یہاں تک کہ اسلام کا زمانہ آیا ۔

عہدِ اسلام کی ابتدا صحیح معنوں میں حضرتِ فاروقِ اعظم کے مبارک زمانے سے سمجھی جانی چاہیئے۔ کیونکہ نظامِ حکومت کی پوری تشکیل ان ہی کے عہدِ خلافت میں عمل میں آئی۔ لکھا ہے کہ اُنہوں نے ہر صیغے کے عمّال پر پرچہ نویس مقرر کیئے تھے۔ تاکہ ان کی کارروائیوں کا پورا علم انہیں ہوتا رہے۔ بعد میں آنیوالے خلفا بھی اسی مسلک پر کاربند رہے۔ اور خبر رسانی کے صیغے کو اُنہوں نے رعایا کی بہبودی کا ذریعہ بنایا ۔

ایسا معلوم ہوتا ہے کہ ابتدا میں مسلمانوں نے محکمۂ خبر رسانی کا نظام اور اس کی ترکیب قیاصرۂ روم کی حکومت سے سیکھی۔ دوسرے لفظوں میں یہ کہئے کہ یہ محکمہ شام اور مصر کی طرف سے سلطنتِ اسلام میں آیا۔ اس کی سب سے بڑی دلیل خود لفظ بَرِید ہے۔ جو لاطینی لفظ (veredus) سے ماخوذ ہے۔ جس کے معنی اول ڈاک کی سواری (a-Post-animal, horse) کے تھے۔ پھر ڈاک کے ہرکارے کے لئے بھی یہی لفظ استعمال ہونے لگا۔ اور دو چوکیوں کے درمیانی فاصلے کو بھی اسی لفظ سے تعبیر کرتے تھے۔ عربی میں بھی لفظ بَرِید ان معنوں میں آیا ہے۔

علامہ قلقشندی نے مُزرِّد کا یہ شعر سند کے طور پر لکھا ہے۔ جو اس نے عرابۃ الاوسی کی مدح میں کہا ہے۔

فدتك عراب اليوم امي وخالتي
وناقتي الناجي اليك بريدها

بریدُ سیرِها فی البرید۔ اس بات کو دیکھتے ہوئے ہمیں یہ ماننا پڑیگا کہ ہمارے لغویوں نے جو فرضی اشتقاقات دئے ہیں وہ غلط ہیں۔ کسی نے اس کو فارسی لفظ بریدہ دم سے مأخوذ قرار دیا ہے۔ اور وجہ یہ بتائی ہے کہ ڈاک کے گھوڑوں کی دم کترنے کا دستور تھا۔ اور بعض نے اس کو عربی مادہ ب ر د سے مشتق بتایا ہے۔ بَرَدَ بمعنی ثَبَتَ وغیرہ۔

خلفائے راشدہ کے بعد امیر معاویہ نے سب سے پہلے محکمۂ ڈاک کی باقاعدہ تشکیل کی۔ اور اس کام کے لئے دہاقین ایران اور روم کے اہلکار طلب کئے۔ ووأمر باحضار رجال من دهاقين الفرس وأهل أعمال الروم فوضعوا له البريد۔ عبدالملک نے محکمۂ برید کو اور زیادہ منظم کیا۔ اس کے بیٹے ولید نے جس کی وسیع سلطنت میں ایک طرف سندھ اور دوسری طرف سپین کا اضافہ ہوا ضرورۃً برید کو زیادہ مؤثر بنایا۔ تاریخ اسلام میں ولید شاید پہلا حکمران ہے جس نے خبر رسانی کے علاوہ برید کے ذریعے

دوسری وزنی چیزوں کے اٹھانے لیجانے کا انتظام کیا۔ چنانچہ دمشق اور حرمین میں جو مسجدیں اُس نے بنوائیں اُن کے لئے قسطنطنیہ سے کاشی کاری کی تختیاں (یعنی ملمع) برید ہی کے ذریعے سے منگوائیں۔ اس سے ہم قیاس کر سکتے ہیں کہ اس کے زمانے میں علاوہ تیز رفتار گھوڑوں کے بار برداری کے جانور مثلاً اونٹ اور خچر بھی بڑی تعداد میں ڈاک کی چوکیوں پر مامور کئے گئے ہوں گے۔ جو اسی طرح منزل بہ منزل یہ سامان لے جاتے ہونگے۔ حضرت عمر بن عبد العزیز نے ڈاک کی چوکیوں کے ساتھ (دار پوش کی طرح) سرائیں بنوائیں جن کو خان کہا جاتا تھا۔

عباسیوں کے عہد کے آغاز میں کچھ عرصے کے لئے بریدؔ کا سلسلہ منقطع ہوگیا تھا۔ لیکن جب خلیفہ مہدی نے اپنے بیٹے ہارون کو روم کی مہم پر بھیجا۔ تو خبر رسانی کی خاطر بریدؔ کو دوبارہ جاری کیا۔ تاکہ لڑائی کی خبریں اسے پہنچتی رہیں۔ ہارون اور مامون کے زمانے میں جبکہ ہر چیز کو غیر معمولی ترقی ہوئی محکمہ برید بھی از سر نو مرتب ہوا۔ اور پوری مستعدی کیساتھ اپنے فرائض انجام دینے لگا۔

بنو بویہ کے زمانۂ اقتدار میں اس کو اَور ترقی ہوئی۔ عضد الدولہ جو اس خاندان کا سب سے بڑا فرماں روا تھا اخبار نویسوں کے توسط سے اپنی سلطنت کے حالات سے بہت باخبر رہتا تھا۔ سیاست نامۂ نظام الملک میں اس کے عدل و انصاف کی بعض حکایتیں لکھی ہیں کہ کس طرح اُس نے خفیہ طور پر اپنے قاضیوں اور عاملوں کے مظالم پر اطلاعیں حاصل کیں اور ان کو عبرتناک سزائیں دیں۔

لیکن نظام برید کے جہاں بے شمار فائدے تھے وہاں ضرر کے بھی بعض پہلو تھے۔ اخبار نویس اگرچہ بہت باوفا اور آزمودہ لوگ ہوتے تھے۔ لیکن بعض اوقات بادشاہ کے دشمن یا بدنیت عمال اُن کو رشوت کے ذریعے سے خرید لیتے تھے۔ اور پھر یا تو بعض ضروری اور اہم خبروں کو روک لیتے تھے۔ یا غلط شکل میں پہنچاتے تھے

اور بادشاہ کی نظروں میں دشمن کو دوست اور دوست کو دشمن کر دکھاتے تھے۔ اسی مُضر پہلو کو مدِنظر رکھتے ہوئے سلجوق سلطان الپ ارسلان نے محکمہ برید کو معطل کر دیا۔ جس کی وجہ سے حکومت کو بڑا بھاری صدمہ اس بات سے پہنچا کہ اسماعیلیوں نے اپنا پروپیگنڈا بے محابا شروع کر دیا۔ اور اپنی حرب وضرب کی کارروائیاں نڈر ہو کر کرنے لگے۔

لیکن زنگیوں اور ایوبیوں کے زمانے میں جب کہ صلیبی لڑائیوں کا دور دورہ تھا ضرورت نے پھر مجبور کیا کہ ڈاک کا خاطر خواہ انتظام کیا جائے تاکہ یورپ کے صلیبی لشکروں کی نقل و حرکت کی خبریں پہنچتی رہیں۔ نورالدین زنگی نے علاوہ معمولی برید کے کبوتروں کی ڈاک بھی جاری کی۔ جس کا ذکر میں آگے چل کر کروں گا۔

صلیبی لڑائیوں کا سلسلہ ختم ہوا تو مشرق کی طرف سے تاتاریوں کا طوفان اٹھا ماوراء النہر اور ایران کا جو حشر ان کے حملے سے ہوا اس کو دنیا جانتی ہے۔ مؤرخ ہمیں بتاتے ہیں۔ کہ سلجوقیوں نے خبر رسانی کا جو سلسلہ منقطع کر دیا یہ اسی کا خمیازہ تھا۔ کسی حد تک یہ قیاس شاید درست ہے۔ شام اور مصر جو ان کے حملے سے محفوظ رہے اس کی ایک وجہ شاید یہ تھی۔ کہ انہوں نے تاتاری لشکروں کی نقل و حرکت کی پوری خبر رکھی اور پہلے سے ہر طرح کا انتظام اپنے بچاؤ کا کر لیا۔ خبر رسانی کے دوسرے وسائل کے علاوہ شام و مصر میں ایک نئی ایجاد جو اس زمانے میں دیکھنے میں آتی ہے۔ وہ آگ کے ذریعے اطلاع پہنچانے کی ترکیب تھی۔ دور دور تین تین میل کے فاصلوں پر بلند مقامات پر مینار بنائے گئے تھے۔ جن کے اوپر آگ جلا کر آنے والے خطرے کا اشارہ کیا جاتا تھا۔ جس کو آج کل کی اصطلاح میں Signalling کہتے ہیں۔ ایک مینار سے دوسرے مینار تک چلتے چلتے بہت جلد اطلاع منزلِ مقصود تک پہنچ جاتی تھی۔ اور دشمن کی آمد کے لئے لوگ تیار رہتے تھے۔

ڈاک کی مختلف قسموں کا بیان ضمناً میں نے کر دیا ہے۔ ہرکاروں کا ذکر ہر زمانے

کی تاریخ میں آتا ہے جو خط لیکر منزل بہ منزل چوکی بہ چوکی پیدل دوڑتے تھے۔ یہ چوکیاں عموماً ڈھائی ڈھائی تین تین میل کے فاصلوں پر ہوتی تھیں۔ اور ظاہر ہے کہ ایسا انتظام صرف اُن علاقوں میں ممکن تھا جو بہت آباد تھے۔ اور جہاں پانی اور سایہ بافراط ملتا تھا۔ غیر آباد یا صحرائی علاقوں میں جہاں منزلیں دُور دُور ہوتی تھیں اونٹ یا سانڈنیاں کام دیتی تھیں یا پھر گھوڑے اور خچر۔ اس دوسری صورت میں چوکیوں کا درمیانی فاصلہ کم و بیش چودہ پندرہ میل یا اس سے زیادہ کا ہوتا تھا۔ ان کے علاوہ ایک صورت کہاروں کی ڈاک کی بھی تھی۔ اور اس کا استعمال وہاں ہوتا تھا جہاں کسی مقتدر عُہدہ دار کو بادشاہ کسی ضروری کام کے لیئے فوری طور پر طلب کرتا تھا۔ اس کو ڈولی یا پالکی میں بٹھا کر کہار منزل بہ منزل لے جاتے تھے۔ تاریخ میں اس کی ایک مثال قطب الدین مبارک خلجی کے عہد میں ملتی ہے۔ کہ جب اس نے اپنے محبوب خسرو خاں کو دولت آباد سے دہلی بلایا۔ تو پالکی میں کہار اُسے ایک ہفتے میں دہلی لے آئے تھے۔ اور یہ آٹھ سَو میل کا فاصلہ تھا۔ یا جیسا کہ ابن بطوطہ نے اپنے سفرنامے میں لکھا ہے کہ محمد شاہ تغلق کے عہد میں سنگین مجرموں کو چارپائی کے ساتھ باندھ کر ڈاک کے ذریعے سے دہلی پہنچایا جاتا تھا۔ یہاں بھی کہاروں کی ڈاک مراد ہے ؁

کبوتروں کی ڈاک کی طرف میں نے اوپر اشارہ کیا ہے۔ اس کو نورالدین زنگی نے اوّل رائج کیا۔ اور مصر اور شام اور عراق میں اس کو بہت مقبولیت حاصل ہوئی۔ کبوتروں کی ڈاک کے لیئے بجائے ڈاکخانوں یا چوکیوں کے باقاعدہ فاصلوں پر بُرجیاں بنائی گئی تھیں جن کو عربی کتابوں میں "ابراج الحمام" لکھا ہے۔ اور کبوتروں کے لیئے ترتیب منازل کا نام "تدریج الحمام" رکھا ہے ؁

نامہ بر کبوتروں کی خاص نسل تھی اور اب بھی ہے چنانچہ یورپ کی پہلی جنگ عظیم میں جرمنوں نے ایسے کبوتروں سے خبر رسانی کا خوب کام لیا۔ عربی میں ان کو "الحمام الرسائل" کہتے

ہیں۔ نورالدین زنگی کے زمانے کے بعد نامہ بر کبوتروں کو پالنے اور رکھنے کا فیشن (خصوصاً امراء اور بادشاہوں میں) ایسا عام ہوگیا۔ اور ان کبوتروں کی اتنی مانگ بڑھی۔ کہ ایک ایک کبوتر کی قیمت سات سات سَو اور آٹھ آٹھ سَو دینار تک پہنچ گئی، علامہ قلقشندی نے لکھا ہے کہ ایک کبوتر جو قسطنطنیہ سے بصرہ تک خط لے آیا تھا ایک ہزار دینار کو بکا۔ ایک انڈے کی قیمت بیس دینار تک تھی۔ عمدہ نسل کے کبوتروں کے نسب نامے لکھے جاتے تھے جو سرکاری دفاتر میں محفوظ رہتے تھے۔ اور انساب الحمام کہلاتے تھے۔ اِس مضمون پر بہت سی کتابیں بھی لکھی گئیں۔ قاضی محی الدین بن عبدالظاہر کی کتاب تمائم الحمائم کا ذکر اکثر مؤرخوں نے کیا ہے۔ شاعر مشہور نامہ بر کبوتروں کی تعریف میں نظمیں بھی لکھتے تھے۔ تیمور نے جب شام کو فتح کرکے تباہی مچائی۔ تو اس نواح میں برید کا انتظام درہم برہم ہوگیا۔ قلقشندی نے لکھا ہے کہ میرے زمانے میں (یعنی نویں صدی ہجری میں) کبوتروں کی ڈاک کا رواج ختم ہوچکا ہے۔ لیکن اس سے پہلے مصر اور شام میں علاوہ سرکاری معاملات کے کبوتروں کے ذریعے سے عوام کو ضروری واقعات کی اطلاعیں بھی بہم پہنچائی جاتی تھیں ....

..... فخرالدین عراقی (شاعر) نے جب قاہرہ سے دمشق کا سفر کیا۔ تو مملوک سلطان دبیبرس اول نے راستے کے سب شہروں کو کبوتروں کے ذریعے سے اس کی آمد کی اطلاع بھجوادی تھی۔ تاکہ لوگ اس کے استقبال کی تیاری کرسکیں ٭

۔ دیوان البرید یعنی محکمۂ ڈاک کا سٹاف بہت کثیر تعداد میں رکھا جاتا تھا۔ ہرکارے اور سوار اور سائیس اور فراش اور کلرک سینکڑوں کی تعداد میں ملازم تھے۔ کلرکوں کا کام سواری کے جانوروں کی فہرستیں اور ان کی خرید و فروخت کا حساب رکھنا۔ چارے اور خوراک اور بیطاری کے رجسٹر مرتب کرنا، چوکیوں کے نام اور فاصلوں کی فہرستیں تیار کرنا جن کی نقلیں ہر ڈاک گھر میں رکھی جاتی تھی۔ سواروں کو ڈاک سپرد کرنا ...

مناسب ہدایات دینا اور ہر وارد و صادر کا نام پتہ اور مقام اور منزلِ مقصود رجسٹروں میں درج کرنا جیسے آجکل بھی ہوٹلوں میں مسافروں کے رجسٹر رکھے جاتے ہیں۔ اس سارے عملے پر بے اندازہ خرچ اُٹھتا تھا۔ عہدِ اموی میں صرف صوبۂ عراق میں ڈاک کے محکمہ کا خرچ ایک لاکھ چوّن ہزار دینار سالانہ تھا۔ یعنی تقریباً ۱۵ لاکھ روپے۔ اس سے باقی تمام سلطنت کے خرچ کا اندازہ کیا جا سکتا ہے۔

مصر میں محکمۂ ڈاک کے اس بے قیاس خرچ کو کم کرنے کے لئے (ساتویں صدی میں) یہ انتظام کیا گیا تھا کہ ڈاک کی ہر چوکی پر (جن کو مراکز البرید کہتے تھے) گھوڑے یا خچروں کی فراہمی علاقے کے بڑے بڑے جاگیرداروں کے ذمے لگا دی گئی تھی۔ ہر جاگیردار گھوڑوں یا خچروں کی ایک خاص تعداد مہیا کرتا تھا جو صرف ایک مہینہ رکھے جاتے تھے۔ اور پھر واپس کر دئیے جاتے تھے۔ ان کو خیل الشہارہ کہتے تھے۔ یعنی وہ گھوڑے جو ماہ بماہ بدلتے رہیں۔ ہر مہینے باری باری سے جاگیردار اپنے اپنے گھوڑے بھجواتے رہتے تھے۔

دیوان البرید کا افسرِ اعلیٰ "صاحب البرید" کہلاتا تھا۔ جو آج کل کے پوسٹ ماسٹر جنرل کا مترادف ہے۔ لیکن اس کا دائرۂ عمل اور اختیارات پوسٹ ماسٹر جنرل کے اختیارات سے بہت زیادہ وسیع اور ہمہ گیر تھے۔ علاوہ ڈاک کو وصول کرنے اور ارسال کرنے کے (الابراد والاصدار) اس کے فرائض میں رپورٹ نویسی بھی تھی۔ سڑکوں کی حفاظت کا کنٹرول بھی اسی کے ہاتھ میں تھا۔ ملک کی عام حالت، زراعت کی کیفیت، آبپاشی کے انتظام کی پوری رپورٹ اسے بادشاہ کو دینی پڑتی تھی۔ اس کے علاوہ وہ دارالضرب یعنی ٹکسال کا انسپکٹر بھی ہوتا تھا۔ اور مضروب سکّوں کی پڑتال کرنا بھی اسی کا کام تھا۔ فوج کے جائزے اور تقسیم تنخواہ کے وقت اس کا موجود رہنا ضروری ہوتا تھا۔ اس سے قیاس کیا جا سکتا ہے کہ بادشاہ کے بڑے عہدے داروں میں اس کی کتنی بڑی اہمیت ہوگی۔ صوبوں کے گورنر بھی اس کے سامنے جھکتے تھے اور اس

سے ڈرتے تھے۔ کیونکہ ان کے نامۂ اعمال کا دفتر وہی لکھتا تھا۔ اور دربار میں بھیجتا تھا۔ اس کی ان ذمہ داریوں کو دیکھتے ہوئے ہم اندازہ کر سکتے ہیں۔ کہ بادشاہ اس کو انتخاب کرنے میں کتنے محتاط ہوتے ہونگے۔ صاحب البرید بالعموم بڑے زبردست کیرکٹر کے لوگ ہوتے تھے جن پر خوشامد یا لالچ کا کچھ اثر نہیں ہوتا تھا۔ اگر ان میں سے کوئی ذرا سا بھی معیارِ اخلاق سے گرا ہوا ہو تو ساری سلطنت کے انتظام کو درہم برہم کر سکتا تھا۔ عالمگیر کے عہد میں اخبار نویس بڑے متقی اور بلند پایہ کے لوگ ہوتے تھے۔ جن کے پاس لوگ خود فیضانِ تلقین حاصل کرنے کے لئے چل کر آتے تھے۔ اِس لئے اُن کو اپنے ہی گھر میں بیٹھے بیٹھے سارے شہر کی خبریں پہنچتی رہتی تھیں۔

صاحب البرید کی تنخواہ بیش قرار ہوتی تھی۔ تاکہ وہ اپنا وقار قائم رکھ سکے اور طمع میں مبتلا نہ ہو۔

مصر اور شام میں دستور تھا۔ کہ دیوان البرید میں چاندی کی تختیاں رکھی رہتی تھیں۔ جن کے ایک طرف کلمۂ طیبہ اور آیت ارسلہ بالہدیٰ ودین الحق الخ کندہ کی ہوئی تھی۔ اور دُوسری طرف سلطانِ وقت کا نام اور القاب بطور ذیل:

عزّ لمولانا السلطان الملک الفلانی، فلانِ الدنیا والدین، سلطان الاسلام والمسلمین، فلان بن مولانا السلطان الشہید الملک الفلانی......

خلّد اللہ ملکہٗ (قلقشندی)

یہ تختیاں جس شخص کے پاس میں رہتی تھیں اس کو کاتب السر کہتے تھے۔ ان میں زرد ریشم کا ڈورا پڑا رہتا تھا۔ سوار یا ہرکارہ چلتے وقت ایک تختی گلے میں ڈال لیتا تھا۔ تاکہ ہر ہر چوکی پر اس کو دکھا کر سواری لے سکے۔ واپسی پر وہ تختی پھر دیوان البرید میں رکھ دی جاتی تھی۔

اُن چیزوں کی فہرست لامتناہی ہے جو ڈاک کے ذریعے سے ایک جگہ سے دُوسری

جگہ منتقل کی جاتی تھیں۔ سرکاری افسر جن کی تبدیلی ایک صوبے سے دُوسرے صوبے میں ہوتی تھی۔ یا بعض وقت فوج کے چھوٹے چھوٹے دستے جو کسی بلوے یا بغاوت کو فرو کرنے کے لئے فوری طور پر بھیجے جاتے تھے ڈاک ہی کے ذریعے سے جاتے تھے۔ سرکاری فرنیچر، خیمے ڈیرے بھی ڈاک کے توسط سے منتقل ہوتے تھے۔ لیکن ہمیں حیرت ہوتی ہے جب ہم تاریخ میں یہ پڑھتے ہیں کہ ملوک سلاطین کے شراب خانے کے لئے شام کے پہاڑوں سے برف ڈاک کے ذریعے لائی جاتی تھی۔ یا ابن بطوطہ کے سفرنامہ سے یہ معلوم کرتے ہیں۔ کہ خراسان کے تازہ میوے بادشاہ کے لئے دہلی پہنچائے جاتے تھے۔ اس سے ڈاک کی سُرعتِ رفتار اور حسنِ انتظام کا اندازہ ہو سکتا ہے ؎

ابن بطوطہ نے اپنے سفرنامے میں ڈاک کے انتظام پر جو چند سطریں لکھی ہیں وُہ اس قدر دلچسپ ہیں کہ میں ان کو یہاں دُہرائے بغیر نہیں رہ سکتا۔ پیرزادہ محمد حسین کے اُردو ترجمے سے بحذف و اختصار ان کو لکھتا ہوں ؛۔

"سیوستان سے ملتان تک دس دن کا راستہ ہے۔ اور ملتان سے دارالخلافہ دہلی تک ۵۰ دن کا۔ جو خبر اخبار نویس بادشاہ کو لکھتے ہیں وُہ اُس کے پاس ڈاک کے ذریعے سے پانچ دن میں پہنچ جاتی ہے۔ ڈاک دو قسم کی ہوتی ہے۔ ایک گھوڑے کی دُوسری پیادوں کی، .... ہر چار کوس کے بعد گھوڑا بدلتا ہے۔ یہ گھوڑے بادشاہ کی طرف سے رہتے ہیں۔ پیدلوں کی ڈاک کا یہ انتظام ہے کہ ایک میل میں جن کو وہ کروہ کہتے ہیں تین چوکیاں ہرکاروں کی ہوتی ہیں۔ اس چوکی کو داوہ کہتے ہیں۔ ہر ایک تہائی میل کے فاصلہ پر ایک گاؤں آباد ہوتا ہے۔ گاؤں کے باہر ہرکاروں کے لئے بُرجیاں بنی ہوئی ہوتی ہیں۔ اور ہر ایک بُرجی میں ہرکارے کمر کسے بیٹھے رہتے ہیں۔ ہر ایک ہرکارے کے پاس ایک چھڑی دو گز لمبی ہوتی ہے

جس کے سرے پر تانبے کے گھنگرو بندھے ہوئے ہوتے ہیں۔ جب شہر سے ڈاک چلتی ہے۔ تو وہ ایک ہاتھ پر لفافہ رکھ لیتا ہے۔ اور دوسرے ہاتھ میں چھڑی۔ اور تمام طاقت خرچ کر کے دوڑتا ہے۔ دوسرا ہرکارہ اس کے گھنگروؤں کی آواز سن کر تیار ہو بیٹھتا ہے۔ اور لفافہ لے کر فوراً دوڑنے لگ جاتا ہے۔ اس طرح جہاں کہیں خط پہنچانا ہوتا ہے پہنچا دیتے ہیں۔ یہ ڈاک گھوڑوں کی ڈاک سے بھی جلدی جاتی ہے۔ اور کبھی کبھی اس ڈاک کے ذریعے سے خراسان کے تازہ میوے بھی بادشاہ کے لئے تھالیوں میں پہنچائے جاتے ہیں۔ اور کبھی کبھی کسی سنگین مجرم کو بھی چارپائی پر اٹھا کر اسی طرح چوکی بہ چوکی ہرکارے پہنچا دیتے ہیں۔ جب میں دولت آباد میں تھا۔ تو بادشاہ کے لیے دریائے گنگ کا پانی جو ہندوؤں کے حج یعنی جاترا کی جگہ ہے ڈاک میں لے جایا کرتے تھے دولت آباد دریائے گنگ سے چالیس دن کے فاصلے پر ہے۔ اخبار نویس ہر مسافر کا حال تفصیل وار لکھتے ہیں۔ کہ اس کی صورت ایسی ہے۔ لباس ایسا ہے۔ خادم اور ہمراہی اور جانور اس کے ساتھ اس قدر ہیں۔ اس کے حرکات اور سکنات اس قسم کے ہیں۔ الغرض کوئی بات نہیں چھوڑتے"۔[1]

ابن بطوطہ کے اس بیان کی مطابقت تاریخ بدایونی اور تاریخ فرشتہ سے بھی ہوتی ہے۔ یعنی جو کیفیت ابن بطوطہ نے بیان کی ہے بعینہٖ وہی کیفیت اور وہی انتظام اکبر کے عہد میں بھی تھا۔ مسالک الابصار کے مصنف شہاب الدین دمشقی نے جو محمد تغلق کے عہد کے حالات لکھے ہیں۔ اس میں وہ یہ بیان کرتا ہے کہ ڈاک کی ہر چوکی پر مسجد اور تالاب اور دکانیں بھی ہوتی تھیں۔ بڑے بڑے شہروں کے دروازوں کے کھلنے اور بند ہونے کے وقت کا اعلان نقاروں کے ذریعے سے منزل بہ منزل پایۂ تخت تک پہنچا دیا جاتا تھا۔ اور میناروں پر آگ جلا کر خطرے

---

[1] حاشیہ: سفرنامہ ابن بطوطہ؛

کے اعلان کرنے کا دستور بھی ہندوستان ہی سے لیا گیا تھا (منادر النار مأخوذة عن ملوك الهند - قلقشندی)

محمد اقبال

چون صیدِ او شدم منِ مجروحِ خسته را | در بحرِ خون فگند و جنیبت[۱] دوانده رفت
جانم چو رو بخیمهٔ روحانیان نهاد | تن را درین خطیرهٔ[۲] سفلی بماند و رفت
خونِ جگر چو در دلِ من جای تنگ یافت[۳] | گلگون [illegible] راهِ دیده بصحرا دواند و رفت
چون بنده را سعادتِ قربت[۴] نداد دست | بوسید آستانه[۵] و خدمت رسانه و رفت
گل در حجاب بود که مرغِ سحرگهی | آمد بباغ و آن همه فریاد خواند و رفت

بر خاکِ آستانِ تو خواجو ز دردِ عشق
دامن برین سراچهٔ خاکی فشاند و رفت

صفحه ۱۷۳ الف
سحرگه ماهِ عقرب زلفِ من مست | درآمد [illegible] شمعی شمع در دست[۶]
دو پیکرِ عقربش را زهره در برج | کمانکش جادوش را تیر در شست
شبش مه منزل و ماهش قصب پوش | سهی سروش بلند و سنبلش پست
بلالش خازنِ فردوسش[۷] جاوید | هلالش صاحبِ خورشید پیوست
نقابِ عنبری از چهره بگشود | طنابِ چنبری بر مشتری بست
۱۷۳ ب
بفندق ضیمران را تاب در داد | بعشوه گوشهٔ بادام بشکست
سرشک از آرزوی خاک بوسش | روان از منظرِ چشمم فرو جست[۸]
بلا به گفتمش بنشین که خواجو | زمانی از تو خالی نیست تا هست

فغان از جمع چون بنشست برخاست
چراغ صبح چون برخاست بنشست

صفحه ۱۷۴ الف
بهای روی تو بازارِ مشتری بشکست | فریبِ چشمِ تو ناموسِ سامری بشکست

---

[۱] ب - جنت، ج - بنیت (کذا)، [۲] ب - خطیر، [۳] ب - دید، [۴] ب - قوت،
[۵] ب - آستانه خدمت، [۶] نسخه ب این غزل ندارد، [۷] ج - فردوش،
[۸] ج - برون جست؛

رُخِ تو پردۀ دیبای[1] ششتری بدرید | لبِ تو نامزدِ قندِ عسکری بشکست
قدِ[2] تو هوشِ جهانی بجا بکی بر بود | خطِ تو توبۀ خلقی بدلبری بشکست
چو حسنِ روی تو آوازه در جهان افگند | دلِ فرشته و هنگامۀ پری بشکست
چو شامِ زلفِ تو مشّاطه از قمر برداشت | رُخِ تو رونقِ خورشیدِ خاوری بشکست
بساکه هندوی زلفِ تو قلبِ جانبازان | چو بر کشود[3] کمین از دلاوری بشکست
دلم به بتکده می رفت پیش ازین لیکن | خلیلِ ما[4] همه بتهای آزری بشکست
چو برگِ نسترن از شاخِ ضیمران بنمود | بعشوه گوشۀ بادامِ عبهری بشکست
ببرد گوی زمه طلعتانِ دورِ قمر | چو بر قمر سرِ چوگانِ عنبری بشکست
بنوکِ ناوکِ آهِ سحرگهی خواجو | طلسمِ گنبدِ نه طاقِ چنبری بشکست

زبسکه میکند از دیده سیم پالائی[5]
بچهره قیمتِ بازارِ زرگری بشکست

۱۷۵ و عنبرست آن دامِ دل یا زلفِ عنبرسای دوست | شکرست آن کامِ جان یا لعلِ شکرخای دوست
پرتوِ مهرست یا مهرِ رخِ زیبای یار | قامتِ سروست یا سروِ قدِ رعنای دوست
آیتِ حسنست یا توقیعِ ملکِ دلبری | یا بخونِ ما خطی یا خطِ مشک آسای دوست
عکسِ پروین ست یا قندیلِ مه یا شمعِ مهر | یا چراغِ زُهره یا روی جهان آرای دوست
مارِ ضحاکست یا شب یا طنابِ چنبری | یا نقابِ عنبری یا جعدِ مه فرسای دوست
چشمۀ نوشست یا کانِ نمک یا جامِ مے | یا زلالِ خضر یا مرجانِ جان افزای دوست
آهوی مستست یا جزعِ یمن یا صینِ سحر | یا فریبِ عقل و دین یا نرگسِ شهلای دوست

---

[1] ج- زیبای، [2] ل- قد تو تا هوش جهانی بجا بکی بر بود (کذا)، [3] و- بکشود،
[4] ج- با، [5] ل- بالائی، [6] ج- مشتری، [7] ج- مارلف،
[8] ج- از نسخه ب این غزل ندارد،

شاخِ شمشادست یا سروِ سهی یا ناردن | یا صنوبر یا بلای خلق یا بالای دوست
قامتِ خواجوست یا قوسِ قزح یا برجِ قوس | یا هلالِ عید یا ابروی (چون) طغرای دوست

بزمِ دستورست یا بُت خانهٔ چین یا چمن
یا ارم یا جنّتِ فردوس یا مادای دوست

ای پیکِ صبا حالِ پری چهرهٔ ما چیست | وی مرغِ سلیمان خبر آخر ز سبا[1] چیست[2] صفحه ۱۷۹ و
در سلسلهٔ زلفِ سراسیمهٔ لیلی | حالِ دلِ مجنونِ پراگندهٔ ما چیست
بر خاکِ رهت سر بنهادیم ولیکن | سلطان خبرش نیست که احوالِ گدا چیست
با آنکه طبیبِ دلِ ریش است بگوئید | کز درد بمردیم بفرما که دوا چیست
گر زانکه نرنجیدهٔ از ما بخطای | چین در خمِ ابروی تو ای ترکِ خطا چیست
چون دل زپیت رفت خطا کرد سزا یافت | دزدی[3] اگر دیده ترا دید جزا[4] چیست
گر تیغ زنی ور بنوازی بمرادست | داریم رضا تا پس ازین حکمِ قضا چیست
در حضرتِ سلطانِ چمن چون همه بادست | چندین همه آمد شدنِ پیکِ صبا چیست

وی[6] نرگست از عربده میگفت که خواجو
کامِ دلِ یکتای تو زان زلفِ دوتا چیست

جانم[7] از غم بلب رسیدهٔ تست | دلم از دیده خون چکیدهٔ تست[8] صفحه ۱۸۲ ب
راستی راقدِ خمیدهٔ من | نقشی از[9] ابروی خمیدهٔ تست
طوطیِ جانم از پی شکرت | ز آشیانِ بدن پریدهٔ تست
با لبِ لعلِ روح پرورِ تو | جوهرِ روح پروریدهٔ تست

---

[1] ج - صبا، [2] نسخهٔ ب این غزل ندارد، [3] ج - در دیده، [4] ا - جرا (کذا)،

[5] ا - جرا (کذا)، [6] ج - در؛

[9] اصل - ز؛

شاید ار سر نهند سرداران　　　پیشِ تیغت که برکشیدهٔ تست

دلِ شوریدگانِ بی آرام　　　در سرِ زلفت[1] آرمیدهٔ تست

دیده نا دیده می کنی و مرا　　　دیده پیوسته درد دیدهٔ تست

بنده را گر برزکنند بها　　　بی بها بنده زرخریدهٔ تست

دلِ خواجو بجان رسید و مرا

جانِ غمگین بلب رسیدهٔ تست

صفحه ۱۸۴ الف　تراکه موی[2] میان هم وجود و هم عدمست　　　دو گیسوافعیِ ضحاک و چهره جامِ جم است[مه]

بتیرگی شده آشفته بر حقیقتِ شرع　　　سوادِ زلفِ تو گوئی که رای بو الحکم است

ز پیرِ[3] چرخ شبی این سوال می کردم　　　که از زمانه مرا خود نصیب جمله غم است

بطیره گفت نه بینی سپهرِ[4] کاسه مثال　　　ز بهرِ خوردنِ خونِ تو جمله تن شکم است

گر آب روی نه در خاکِ کوش می طلبند　　　چو زلفِ یار قدِ عاشقان چرا بخم است

۱۸۴ ب　دلم بغمزه و ابروی او بمکتبِ عشق　　　امیدوار چو طفلان بنون والقلم است

ز شامِ زلفِ سیه چون نمود طلعتِ صبح　　　زمانه گفت که ای عاشقان سپیده دم است

مجالِ نطق ندارم چرا که بیش از پیش　　　میانِ لاغرِ او در کنار کم ز کم است

ز لعلِ او شکری التماس می کردم　　　که مدتیست که جانم مقیدِ الم است

جواب داد که بر هیچ دلِ منه خواجو

که چون میان دهنم را وجود در عدم است

صفحه ۱۸۵ ب　این چنین صورت که[5] از آب و گل است　　　چون بمعنی بنگری جان و دل است

---

۱ ج - زلف، ۲ ج - موی و میان، مه نسخهٔ ب این غزل ندارد،

۳ ج - ز دور چرخ، ۴ ج - که چرخِ کاسه مثال،

۵ د - کز،

رگسش خونخوارهٔ بس دلرباست سنبلش شوریدهٔ بس پُر دل است[1]
ندی زلفش سیه کاری قویست زنگیِ خالش سیاهی مقبل است
هرچه گفتم جز ثنایش ضائع است هرچه جُستم جز رضایش باطل است
نا برفت از چشمِ من بیرون نرفت زانکه بر آبِ روانش منزل است
اطرم با یار و دل با[2] کاروان دیده بر راه و نظر بر محمل است
ل کجا آرام گیرد در برم چون مرا آرامِ دل مستعجل است
ی روم افتان و خیزان در پیش گرچه زآبِ دیده پایم در گل است
ن میانِ بحرِ بی پایان غریق دانکه[3] بیمم می کند بر ساحل است

دوستان گویند خواجو صبر کن ۱۸۶ ل
چون کنم کز جان صبوری مشکل است

رُخش یا[4] آب و آتش در نقاب است لبش یا آتش اندر عینِ آبست صفحه ۱۸۶ ل
شکنجِ طرّه اش بر چهره گوئی که از شب سایه بان بر آفتابست
لبِ شیرینِ او یا جانِ شیرین خطِ مشکینِ او تا مشکِ نابست
عقیقش کآتشِ او آبِ لعل است عذارش کابِ او آتش نقابست
شکر در اهتمامِ پرّ طوطیست قمر در سایهٔ پرّ غرابست
زچشمش فتنه بیدار[5] است و چشمش چو بختم روز و شب در عینِ خوابست
عقیقینِ اشکِ من در جامِ یاقوت شرابِ لعل یا لعلِ مذابست
سرانگشتِ نگارینت نگارا بخونِ جانِ مشتاقان خضابست

---

[1] از نسخهٔ ل افتاده است، [2] ل- در کاروان،
[3] ج- آنکه، [4] ل- با + نسخهٔ ب این غزل ندارد،
[5] پندارست؛

اگر شورم کنی در تلخ گوئی   چو طوطی شکرت شیرین جوابست

تن خواجو نگر در مهر رویت

که چون تارِ قصب بر ماهتابست

صفحه ۱۸۶ اب گرهِ زلف بهم برزده کین مشکِ تتارست   رقم از غالیه بر گل زده کین خطِ[1] غبارست

رشتهٔ[2] بر قمر انداخته کین مارِ سیاهیست   نقطهٔ بر شکر افگنده که این مهرهٔ مارست

مشک بر برگِ سمن بیخته[3] کین شبِ قدرست   زلفِ شبرنگ بهم برزده یعنی شبِ تارست

لولو از پسته فرو ریخته کین چیست حدیثست   لاله در مشک نهان کرده که این چیست عذارست

نرگسش خفته و آوازه در افگنده که مستست   واندرو باده اثر کرده که در عینِ خمارست

باد بویش بچمن برده که این نکهتِ مشکست   وز چمن نکهتی آورده که این نفحهٔ یارست

مرغ بر طرفِ چمن شیفته کین کوی حبیبست   باد بر برگِ سمن فتنه که این روی نگارست

۱۸۷ ا سر موی بصبا داده که این[4] نافهٔ چینست   بوی از طره فرستاده که این بادِ بهارست

نرگسش خونِ دلم خورده که این جامِ صبوحیست   غمزه اش قصد روان کرده که هنگامِ شکارست

تهمتی بر شکر افگنده که این گفتهٔ خواجوست

برقعی بر قمر انداخته کین لیل و نهارست

صفحه ۱۸۷ اب ای که از دفترِ حسنت مه تابان بابیست   آتشِ روی تو در عینِ لطافت آبیست[1]

نیست در دورِ خطت دورِ تسلسل باطل   که خطِ سبزِ تو در دورِ تسلسل بابیست

تا شد ابروی کثرت فتنهٔ هر گوشه نشین   ای بسا فتنه که در گوشهٔ هر محرابیست

زلفِ هندوی توام دوش بخواب آمده بود   بس پریشانم ازین زانکه پریشان خوابیست

---

[1] نسخهٔ ب این غزل ندارد،

[2] د - رسته، [3] ج - ریخته،

[4] ج - آن نافهٔ مشک است؛

پرتو روی چو ماهِ تو دران زلفِ سیاه — راستی را چه شب تیره و خوش مهتابیست
آنکه گویند که عناب نشاند خون را — بی تو هر قطرهٔ از خونِ دلم عنابیست
آفتابیست که از برجِ[1] شرف می تابد — یا بتِ ماست که در هر خمِ زلفش تابیست
من ازین در نروم زانکه بهر باب که هست
پیشِ خواجو درش از روضهٔ رضوان بابیست

شکنج زلف سیاهِ تو بر سمن چه خوش است — دمیده سنبلت از برگِ نسترن چه خوش است صفحه ۱۸۹ ا
گرم[2] ز زلفِ درازِ تو دست کوتاه است — دراز دستیِ آن زلفِ پر شکن چه خوش است
نمی رود سخنی بر زبانِ من هیهات — مگر حدیثِ تو یارب که این سخن چه خوش است
سپیده دم که گل از غنچه می نماید رخ — نوای بلبلِ شوریده در چمن چه خوش است ۱۸۹ ب
ز جامِ بادهٔ دوشینه مست و لایعقل — فتاده بر طرفِ سرو و نارون چه خوش است
چه جای چشمه که بر جویبار دیدهٔ[3] من — خیالِ قامتِ آن سرو سیمتن چه خوش است
چه گویمت که بهنگامِ آشتی کردن — میانِ لاغرِ او در کنارِ من چه خوش است
مپرس کز هوسِ روی دوست خواجو را
دلِ شکسته دران زلفِ پر شکن چه خوش است

ای که زلفِ سیهت بر گلِ روی آشفتست — ز آتشِ روی تو آب گلِ سوری رفتست صفحه ۱۸۹ ب[4]
در دهانت سخنست[5] ارچه بشیرینی سخنی — لب شکر شکنت عذر دهانت گفتست
همچو خورشید رخ اندر پسِ دیوار مپوش — زانکه کس چشمهٔ خورشید بگل نه نهفتست
دلِ گم گشته که بر خاکِ رهت می جستم — گوئیا زلفِ تو دارد که بسی آشفتست
چون توانم که ز کویت بملامت بردم — کاب چشم آمده و دامنِ من بگرفتست

---

[1] ا- اوج ، [2] ج- گره ز زلف سیاه تو دست کوتاه است ،
[3] از نسخهٔ ج افتاده است ، [4] نسخهٔ ب این غزل ندارد ، [5] ا- سخنت ؛

از سر زلف درازت نکنم کوته دست — گر بهر تار سر زلف تو ماری خفتست

احتیاجت بچمن نیست که بر سرو قدت — گل دمیدست و همه ساله بهار اشگفتست[1]

بسکه خواجو همه شب خاک سر کوی ترا

بدو چشم آب فشاندست بمژگان رفتست

صفحه ۱۹۰ الف — چو از برگ گلش سنبل دمیدست — ز حسرت در چمن گل پژمریدست[2]

بعشوه توبهٔ شهری شکست است — بغمزه پردهٔ خلقی دریدست

ز روبه بازی چشم چو آهوش[3] — دلم چون آهوی وحشی[4] رمیدست

چه روییست آنکه در اوصاف حسنش — کمال قدرت بیچون پدیدست

چو نقاش ازل نقش تو می بست — ز کلکش نقطهٔ بر گل چکیدست

تو گوئی در کنارت مادر دهر — بشیر[5] بی وفائی پروریدست

ز گلزار[6] جنان رضوان بصد سال — گلی چون عارض خوبت نچیدست

پریشانست زلفت همچو حالم — مگر حال پریشانم شنیدست

مسلمانان چه زلفست آنکه خواجو

بدان هندوی کافر بگرویدست

صفحه ۱۹۱ ب — ای من ز دو چشم نیم مستت مست[1] — وز دست تو رفته عقل و دین از دست

بنشین که نسیم صبحدم برخاست — برخیز که نوبت سحر بنشست

بار دی تو رونق قمر کم شد[2] — وز لعل تو قیمت شکر بشکست

---

[1] ج - اشفتست - نسخهٔ ج شعر ذیل هم دارد :-

گر کسی گفت که لفظش گهر ناسفتست — چه زند گوهر ناسفته که گوهر سفتست (کذا)

[2] نسخهٔ ب این غزل ندارد، [3] ا - آهو، [4] ج - وحشی، [5] ج - بشیرینی وفای، [6] ج - گلزاری،

[2] ا - با - تو رونق کمر کم شد - کذا ؛

گوئی در فتنه و بلا بگشود   نقاش ازل که نقش رویت بست
برداشت دل شکسته از من دل   واندر سر زلف دلکشت پیوست
از لعل تو یکزمان شکیبم نیست   بی باده کجا قرار گیرد مست
در عشق تو ز آب دیده خواجو را
آخر به هر کس آبروی هست

آن زمان مهر تو حجت[1] است که پیمان می بست   جان من با گره زلف تو در عهد الست صفحه ۱۹۱ ب
تا چه نقشی تو که صورت گر بیچون[2] ازل   صورتی مثل تو صورت نتوان بست که بست
نوعروسان چمن را که جهان آرایند   با گل روی تو بازار لطافت بشکست
دلم از زلف کژت جان نبرد زانکه درو   هندوانند همه کافر[3] خورشید پرست
چشم مخمور تو گر زانکه به بیند درخواب   هیچ هشیار دگر عیب نگیرد بر مست ۱۹۲ ا
خسروانند گدایان لب شیرینت   خسرو آنست که او را چو تو شیرینی[4] هست
دلم از روی تو چون می نشکیبد زان روی   ببریدا از من و در حلقه زلفت پیوست
دوش گفتم بنشین زانکه قیامت برخاست   فتنه برخاست چو آن سرو خرامان بنشست
زادهٔ خاطر خواجو که بمعنی بکرست
حیف باشد که برندش بجهان دست بدست

اهل دل را از لب شیرین جانان چاره نیست   طوطی خوش نغمه را از شکرستان چاره نیست[5] صفحه ۱۹۲ ا
گر دلم نشکیبد از دیدار مه رویان رواست   ذره را از طلعت خورشید رخشان چاره نیست
صبحدم چون گل بشکر خنده بگشاید سخن   از خروش و نالهٔ مرغ سحرخوان چاره نیست

---

[1] ا - بست که پیمان می بست، ج - جبت که پیمان می بست، [2] نسخه ب این غزل ندارد،
[2] بیچون در ازل، [3] کافر خورشید پرست، [4] ا - فرهادی،
[5] نسخه ب هیچ این غزل ندارد،

تا تو در چشمی مرا از گریه خالی نیست چشم ماه چون در برجِ آبی شد ز باران چاره نیست
رشتهٔ[1] دندانت از چشمم نمی گردد جدا لولوءِ شهوار را از بحرِ عمان چاره نیست
از دلِ تنگم کجا بیرون توانی رفت از آنک گنجِ لطفی[2]، گنج را از کنجِ ویران چاره نیست
دور گردون چون مخالف می شود عشاق را در عراق ار راست گوئی از سپاهان چاره نیست
مُردم از اندوه و از کرمان نمی یابم خلاص ای عزیزان هر که مُرد او را ز کرمان چاره نیست
خواجو گر در ظلمتِ شب باده نوشد گو بنوش
خضر را در تیرگی از آبِ حیوان چاره نیست

۱۹۶ [مه] بتی که طرهٔ او مجمعِ پریشانیست لبِ شکر شکنش گوهرِ بدخشانیست
بعکسِ روی چو(مه) قبلهٔ مسیحائیست بکفرِ زلفِ سیه فتنهٔ مسلمانیست
مرا که ناوکِ مژگانش از جگر بگذشت عجب مدار گر اشکم چو لعلِ پیکانیست
خطی که مردمِ چشمم نوشته است جواب محقق است که او ابنِ مقلهٔ ثانیست
دلِ شکسته که مجذوبِ سالکش خوانند ز کفرِ زلفِ بتان در حجابِ ظلمانیست
نظر بعینِ طبیعت مکن که از خوبان مرادِ اهلِ نظر اتصالِ روحانیست
پری رخا چکنم گر نخوانمت شب و روز چرا که چارهٔ دیوانگان پری خوانیست
بیا که جانِ عزیزم فدای لعلِ لبت که با لبِ تو دلم را محبتِ جانیست
تو شاهِ کشورِ حسنی و حاجبت ابرو ولی خموش که بس حاجبی به پیشانیست
چنین که میکند از قامتِ تو آزادی کمینه بندهٔ قدِّ تو سروِ بستانیست[3]
مپوش چهره که از طلعتِ تو خواجو را
غرض[4] مطالعهٔ سرِّ صنعِ یزدانیست

---

[1] اصل - رسته ، [2] اصل - گنج لطفی کنج را .... الخ ، [مه] نسخهٔ ب ج این غزل ندارد ،
[3] اصل - پوستانیست ، [4] اصل - عرض ؛

هیچ روی نیست کز چرخِ سیه رُو زرد نیست — کار هیچ آزادهٔ زین پیرِ (همچون) گرد نیست[1] صفحه ۱۹۸ ب
در جهان مردی نمی بینم که از دردی جداست — یک طربناک است بر گردون و آن هم مرد نیست
گر نه بوی دوستان آرد نسیمِ بوستان — باد پندارش که آخر گنج بادآورد نیست
سرد باشد هر که او بی مهر ردی دم زند — چون دمِ مهر از دلِ گرمست از آن رو سرد نیست
دردِ دل را گفتم از وصلش دوا سازم ولیک — دردمندانِ محبت را دوا جز درد نیست
بی فروغِ طلعتش گو مه ز مشرق بر میا — کاشمع پروانه‌ای[3] آن تنها روِ شب گرد نیست
چون غبارِ هستیم بنشست گفتم رو شنست — کز منِ خاکی کنون بر هیچ خاطر گرد نیست
ای گمان بُرده که هر چند از جهان خون میخورم — در جهان کس نیست کو خونِ منش در خورد نیست

تا نه پنداری که خواجو با رُخِ زرد است و بس
هیچ روی نیست کز چرخِ سیه رو زرد نیست

مرا یاقوتِ او قوتِ روانست — ولی اشکم چو یاقوتِ روانست[1] صفحه ۱۹۹ ب
رُخش ماه است یا خورشیدِ شب پوش — خطش طوطیست یا هندوستانست ۲۰۰ ر
صبا از طُرّه اش عنبر نسیم است — نسیم از سنبلش عنبر فشانست
میانش یکسر مو در میان نیست — ولیکن یکسر مویش دهانست
شنیدم کان صنم با ما چنان نیست — ولیکن چون نظر کردم چنانست
ز چشمش چشم پرسش چون توان داشت — که یکچندست کو هم ناتوانست
بیار آن آبِ آتش رنگ درده — که گر خود آتش است آتش نشانست[4]
بدان ماند که خونش می دواند — بدینسان کز پیت اشکم دوانست

---

[1] نسخهٔ وح این غزل ندارد،
[2] اصل پندارندش، [3] اصل بدای،
[4] اصل آتش فشانست،

چه مرغی زیرک آمد جانِ خواجو
که او را دامِ زلفت آشیانست

صفحه ۲۰۰ و
دلم با مردمِ چشمم چنانست — که پنداری که خونش درمیانست[1]
خطت سرنامۂ عنوانِ حسن است — رخت گلدستۂ بستانِ جانست
شبت مه پوش و ماهت شب نقابست — گلت خودروی و رویت گلستانست
گلستانِ رخت دردلستانی — بهشتی بر سرِ سروِ روانست
چرا خورشید روز افروزِ رویت — نهان در چینِ شبگون سایه بانست
کمانداران چشمِ دلکشت را — خدنگِ غمزه دائم درکمانست
بساز آخر زمانی باضعیفان — که حسنت فتنۂ آخر زمانست
چرا خفتست چشمِ نیم مستت — ز مخموری تو گوئی ناتوانست
ز زلفت مو بمو خواجو نشان داد
از ان انفاسِ او عنبر فشانست

صفحه ۲۰۵ ب
بامنت کینه و با جمله صفاست — این هم از طالعِ شوریدۂ ماست[1]
راستی را صنمابی قدِ تو — کارِ ما هیچ بَر[2] نیاید راست
هر گیاهی که بروید پس ازین — از سرِ تربتِ ما مهر گیاست
گرچه در پرورشِ نطفۂ خاک — بوی زلفت مددِ بادِ صباست
۲۰۶ ر
خیز کز نکهت انفاسِ نسیم — هر سحر پیرهنِ غنچه قباست
نه[3] چو خواجوست که دُور از رخِ تست
زلفِ هندوی تو آشفته چراست

---

[1] نسخۂ ب وچ این غزل ندارد؛ [2] اصل - بر نمی آید؛
[3] اصل - کرنه چو خواجوست که دوراز رخِ تست!

گر از جور خوبان نسالی رواست　　　که دردی که از دوست باشد دواست[۱] صفحه ۲۰۶ا

چه بوئیست کارام دل می برد　　　مگر بوی زلف دلآرام ماست

عجب دارم از جعد مشکین او　　　چو با اوست دائم پریشان چراست

نه تنها بدامش منم پای بند　　　بهر تاره مویش دلی مبتلاست

تو گوئی که صد فتنه بیدار شد　　　چو جادویش از خواب مستی بخاست

بتا بیش ازین قصد آزار من　　　مکن زانکه هر نیک و بد را جزاست

گدای چو خواجو چه قدرش بود

که در خیل خوبان سلیمان گداست

سپیده دم که جهان بوی نوبهار گرفت　　　صبا نسیم سر زلف آن نگار گرفت[۱] صفحه ۲۰۶ب

بگاه بام دلم در نوای زیر آمد　　　چو بلبل سحری ناله های زار گرفت

چو آن نگار جفا پیشه دست من نگرفت　　　بسا که چهره ام از خون دل نگار گرفت

سرشک بود که او روی ما نگه می داشت　　　چه اوفتاد که او هم ز ما کنار گرفت

مگیر زلف سیاهش ببوی دانهٔ خال　　　که بهر مهره نشاید میان مار گرفت

دلم چو بی رخ زیبای او قرار نداشت　　　قرار در خم آن زلف بی قرار گرفت

ز روزگار نه بس بود جور و غصه مرا　　　که چشم شوخ تو هم خوی روزگار گرفت

شکنج زلف تو آورده ماه را در دام　　　کمند زلف تو خورشید را شکار گرفت ۲۰۷ا

بخواب نرگس مست تو ناتوان دیدم　　　ز جام بادهٔ سحرش مگر خمار گرفت

درون حضرت خواجو حریم حضرت تست

بجز تو کس نتواند درو قرار گرفت

آن ترک پری چهره مگر لعبت چین است　　　یا ماه شب چارده بر روی زمین است[۱] صفحه ۲۰۷ا

---

۱ نسخهٔ ب و ج این غزل ندارد.

در ابرِ سیه شعشعهٔ بدرِ منیر است — یا در شکنِ کاکلِ او نورِ جبین است

آن ماهِ تمامست که در گوشهٔ بامست — یا شاهِ سپهر است که بر چرخِ برین است

گویند که زیباست بغایت مهِ نخشب — لیکن نتوان گفت که زیباتر ازین است

ان لعلِ گهرپوش مگر چشمهٔ نوش است — یا دُرجِ عقیق است که پُر دُرِّ ثمین است

هرچند نمک چون شکرت شورِ جهانیست — لیکن لبِ لعلت نمکی بس شکرین است

این نکهتِ مشکین نفسِ بادبهارست — یا چینِ سرِ زلفِ تو یا نافهٔ چین است

بالای بلندت که از و کارِ تو بالاست — بالاش نگویم که بلای دل و دین است

خواجو اگرش تیغ زنی روی نه پیچد
زیرا که تو سلطانی و او ملکِ یمین است

غـ ۲۰۷ ب

ای که لبت آبِ شکر ریخته است — بر سمنت مشکِ سیه بیخته است [1]

نقش ترا خامهٔ نقاشِ صنع — بر ورقِ جانِ من انگیخته است

ساقی ازان آبِ چو آتش چو بیار — کاتشِ دل آبِ رخم ریخته است

با تو محال است برآمیختن — گرچه غمت با گلم آمیخته است

در سرِ زلفِ تو ز آشفتگی — باز بموی دلم آویخته است

خانهٔ دل عشق بتاراج داد — عقل ازین واقعه بگریخته است

خونِ دل از دیدهٔ خواجو مگر
عقدِ ثریاست که بگسیخته است

غـ ۲۰۸ ب

ابروی تو طاقست که پیوسته هلال است — زان رو که هلال ار نشود بدر محال است [2]

بر روی تو خالِ حبشی هرکه به بیند — گوید که مگر خازنِ [3] فردوس بلال است

---

[1] نسخهٔ ب و ج این غزل ندارد،

[2] نسخهٔ ب این غزل ندارد - ج - زان کونه هلال ار نشود بدر محال است - [3] ج - خادم،

یوسته هلال است ترا حاجب خورشید — وین طرفه که چشم سیهت ابن هلال است ۲۰۹ ﻟ

ن دل که سفر کرد بچین سر زلفت — یا رب که دران شام غریبان بچه حال است

هندو بچهٔ خال سیاه تو بصد وجه — هندوبچهٔ بستان جمال است نه خال است

نتم که خیال تو کند مرهم ریشم — لیکن چو نظر می کنم آن نیز خیال است

ستسقی[1] سرچشمهٔ نوش تو در آتش — می سوزد و چشمش همه در آب زلال است

گردن بکش ای شمع گرت[2] در قدم افتد — پروانهٔ دل سوخته چون سوخته بال است

روز که مرغان چمن در طیرانند — مرغ دل من آری[3] بی پر و بالست و بال است

ن شد قد همچون الفم بی تو ولیکن — بر حال[4] پریشانی من زلف تو دال است

از دیدهٔ خواجو بزدود گلشن رویت
زان رو که جمالت گل[5] بستان کمال است

گل بستان خرد لفظ دلارای من است — بلبل باغ سخن[6] منطق گویای من است صفحه ۲۰۹ ب

نم آن طوطی خوش نغمه که هنگام سخن — طوطیان را شکر از لفظ شکرخای من است

بل آوای گلستان فلک را همه شب — گوش بر زمزمه و نغمهٔ[7] آوای من است

یش طبعم که ازو لولوء لالا خیزد — نام لولو نتوان برد که لالای من است

خنم زادهٔ جانست و گهرزادهٔ کان — بلکه دریا خجل از طبع گهرزای[8] من است

گر بشیدائی و هندی سمرم در عالم — عقل کل گاه سخن واله و شیدائی من است

لف قامتم ارزانکه بصورت نون است — کاف و نون نکتهٔ از حرف معمای من است

---

[1] ﻟ. مستسقی چشمهٔ نوش تو در آتش. ج. مستسقی چشمهٔ نوش تو بر آتش، [2] ج. اگر در قدم؛

[3] بی پر و بالست و وبالست، [4] ج. عین، [5] ﻟ. گل ستان؛

[6] ﻟ. سحر. نسخهٔ ب این غزل ندارد، [7] ج. نغمه و آوای؛

[8] ج. گهرزای؛

سخنم سحرِ حلال است ولی گاهِ سخن / خجلت بابلبلان[1] از یدِ بیضای من است

گرچه در عالمِ خاکست مقامم لیکن / برتر از چرخِ برین منزل دماوای من است[2]

چشمهٔ آبِ حیاتی که خضر تشنهٔ اوست / کمترین قطرهٔ از طبع چو دریای من است[2]

گرچه آن ترکِ خطا هندوی خویشم خواند / ترک مه روی فلک هندوی گیرای[3] من است

دولتِ صدرِ جهان باد که از دولتِ او / برترا ز صدر نشینانِ جهان جای من است[4]

۲۱۰ و چکنم ساغرِ صهبا که چو خواجو بصبوح

قدحِ دیدهٔ من ساغرِ صهبای من است

صفحه ۲۱۰ و زلفِ لیلی صفتت دامِ دلِ مجنونست / عقل بر دانهٔ خالِ سیهت مفتونست[5]

تا خیالِ لب و دندانِ تو در چشمِ من است / مردمِ چشمِ من از لعل و گهر قارونست

پیشِ لولوءِ سرشکم ز حیا آب شود / دُرِ ناسفته که در جوفِ صدف مکنونست

عقل آنست که منکر نشود مجنون را / کانکه نظّارهٔ لیلی نکند مجنونست[6]

خون[7] شد از رشکِ خطت نافهٔ آهوی خطا / گرچه در اصل طبیعت چو بهبینی خونست[6]

عقل را کُنهِ جمالت متصور نشود / زانکه حسنِ تو ز ادراکِ خرد بیرونست

می پرستان اگر از[8] جامِ صبوحی مستند / مستئ ما همه زان چشمِ خوشِ میگونست

تا جدا مانده ام از روی تو هرگز گفتی / کان جگر خسته[9] دل سوخته حالش چونست

رحمتی کن که ز شورِ شکرت خواجو را

سینه آتشکده و دیده ز غم جیحونست

---

[1] د - بابلبان ؛ [2] این شعر نسخهٔ د ندارد ؛ [3] د - ج - گرای ؛ [4] این مصرع از نسخهٔ ج افتاده است ؛

[5] نسخهٔ ب این غزل ندارد ؛ [6] نسخهٔ ج این شعر ندارد ؛

[7] اصل - چون ؛ [8] د - اگر زجام ؛

[9] اصل - کان جگر خسته سوخته حالش چونست ؛

دی شب درآمد از درم آن ماه چهره مست | مانندِ دستهٔ گل و گلدستهٔ بدست صفحه ۲۱۲ ا
لعلش نبات و پستهٔ شکر شکن شکر | سروش بلند و سنبلِ پرپیچ[1] و تاب پست
زلفِ سیاهِ سرکش هندوش کرده[2] عرض | در چین هزار کافر زنگی بت پرست
ز دیده محو کرد مرا هر چه هست و نیست | سودای آن عقیق گهرپوش نیست هست
در بست راهِ عقل چو آن بت قبا گشود | بگشود کارِ حسن چو آن مه کمر به بست
در مشک می فگند بفندق شکنج و تاب | وز ناز و عشوه گوشهٔ بادام می شکست
پُر کرد جامی از مے گلگون و در کشید | وانگه به بست بندِ بغلطاق و برنشست
گفتم زکوة لعلِ دُرافشان نمی دهی | یاقوتِ روح پرورِ شیرین بدُرّ[3] بخست ۲۱۲ ب
گفتم ز پیشِ تیرِ تو خواجو کجا جهد
گفتا ز نوکِ ناوکِ ما هیچ کس نرست[4]

بوقتِ صبح[5] می روشن آفتابِ من است | بتیره شب درِ میخانه جای خوابِ من است صفحه ۲۱۷ ا
اگر شراب نباشد چه غم که وقت صبوح | دو چشمِ اشک فشان ساغرِ شرابِ من است
وگر کباب بیابم تفاوتے نکند | بحکمِ آن که دلِ خونچکان کبابِ من است
براهِ بادیه ای ساربان چه جوئی آب | که منزلت همه بر دیدهٔ پر آبِ من است
مرا مگوی که برگرد و ترکِ ترکان گیر | که گرچه راه خطا می روم صوابِ من است
چگونه در تو رسم تا ز خود برون نروم | چرا که هستی من در میان حجابِ من است ۲۱۷ ب
بیا که بی تو ملولم ز زندگانیِ خویش | که در فراقِ رخت زندگی عذابِ من است

---

[1] ا - بر تاب و پیچ - نسخهٔ ب این غزل ندارد؛

[2] ا - داده عرض؛

[3] ا - بدر بخست - ج - بدر بخپست؛ [4] ج - نجست؛

[5] اصل - صبح - نسخهٔ ب و ج این غزل ندارد؛

تو گنجِ[۱] لطفی و دانم گزین بتنگ آئی — که روز و شب وطنت در دلِ خراب منست

خروش و نالهٔ خواجو و بانگِ بلبلِ مست
نوای باربد و نغمهٔ ربابِ منست

ء ۲۱۸ب از سرِ جان درگذر گر وصلِ جانان بایدت — بر درِ دل خیمه زن گر عالمِ جان بایدت[۲]
داروی دردِ محبت ترکِ درمان کردنست — دُردیِ دردش بنوش ارزانکه درمان بایدت
دادهٔ خاتم بدستِ دیو و شادُروان بباد — وانگه[۳] از دیوانگی ملکِ سلیمان بایدت
راهِ تاریکی نشاید قطع کردن بی طریق — خضر را رهبر گزین[۴] گر آبِ حیوان بایدت
از سرِ یکدانه گندم در نمی یاری گذشت — وز برای نزهتِ دل باغِ رضوان بایدت
راهِ دریا گیر اگر لولوء عمانت هواست — دستِ دربان بوس اگر تشریفِ سلطان بایدت
حکمِ یونان یابد آنکش حکمتِ یونان بود — حکمتِ یونان طلب گر حکمِ یونان بایدت
دل بناکامی بنه گر کامِ جانت آرزوست — ترکِ مستوری بده گر عیشِ مستان بایدت

بی سر و سامان درآ خواجو اگر داری سری
وز سرِ سر درگذر گر زانکه سامان بایدت

[۲] ۲۱۸ب بیش ازین بی همدمی درخانه نتوانم نشست — بر امیدِ گنج[۵] در ویرانه نتوانم نشست
در ازل چون باده و پیمانه پیمان بسته ایم — تا ابد بی باده و پیمانه نتوانم نشست
۲۱۹ ا ای که افسونم دمی کز مارِ زلفش سد پیچ — بر سرِ آتش بدین افسانه نتوانم نشست
مرغِ جان را تا نسوزد زآتشِ دل بال و پر — پیشِ روی شمع بی پروانه نتوانم نشست
در چنین دامی که نتوان داشتت امیدِ خلاص — روز و شب در آرزوی دانه نتوانم نشست
من که در زنجیرم از سودای زلفِ دلبران — بی پری روی چنین دیوانه نتوانم نشست

---

[۱] اصل - کنج ؛ [۲] نسخه ب.ج این غزل ندارد ؛ [۳] اصل - وانگه ؛
[۴] اصل - گزین ؛ [۵] اصل - کنج ؛

ن عشقش دلم را زدم می دارد چو شمع　　ورنه زینسان مرده دل درخانه نتوانم نشست

نس بی اشک می خواهم که بنشینم ولیک　　درمیان بحر بی دُردانه نتوانم نشست

اهلِ دل گویند خواجو از سر جان برمخیز

چون نخیزم زانکه بی جانانه نتوانم نشست

دی زمین زخونِ دلم نم گرفته است　　پشتِ فلک زبارِ غمم خم گرفته است[1] صفحه ۲۰

لکم چه دیده است که مانندِ خونیان　　پیوسته دامنِ منِ پرغم گرفته است

سکین دلم که حلقهٔ آن زلفِ تابدار　　بگرفت و غافل است که ارقم گرفته است

نفاسِ روح می دمد از بادِ صبحدم　　گوئی که بوی عیسیِ مریم گرفته است

ون جامِ مے گرفت نگارم زمانه گفت　　خورشید بین که ماهِ محرم گرفته است

مدم بجز صراحی و جامِ شراب نیست　　خرم کسی که دامنِ همدم گرفته است

هر کو ز دستِ یار گرفتست جامِ مے　　روشن بدان که ملکتِ جم گرفته است

ملکِ دلم گرفت و بجورش خراب کرد　　آری غریب نیست مگر کم گرفته است

خواجو ز پا در آمد و هیچش بدست نیست　　جز دامنِ امید که محکم گرفته است

ازوی مثاب روی که مانندِ آفتاب

تیغِ زبان کشیده و عالم گرفته است

اگرچه بلبلِ طبعم هزار دستانست　　حدیثِ من گل صد برگِ گلشنِ جانست[1] صفحه ۲۰

زبیم چنگلِ شاهینِ جان شکارِ فراق　　دلم چو مرغِ چمن روز و شب در افغانست

چو تابِ زلفِ عروسانِ حجله خانهٔ طبع　　روانِ خسته ام از دستِ دلِ پریشانست

چو از سرِ قلمم برگذشت آبِ سیاه　　سفینه ساز و میندیش ازین که طوفانست

کسی که ملکتِ جم پیشِ همتش بادست　　اگر نظر بحقیقت کنی سلیمانست ۲۲۰ ر

---

[1] نسخهٔ ب ج این غزل ندارد،

دلِ خرابِ من از عشق کے شود خالی　　　چرا کہ جایگہِ گنجِ گنج ویرانست
چو چشمۂ خضر از شعرِ من روان افزاست　　　عجب مدار کہ آن عینِ آبِ حیوانست
ورش بمصر چو یوسف عزیز می دارند　　　غریب نیست کہ او رشکِ ماہِ کنعانست
نہ ہر کہ تیغِ زبان می کشد جہانگیرست　　　نہ ہر کہ لافِ سخن می زند سخندانست

اگر ز عالمِ صورت گذشتۂ خواجو
بگیر ملکتِ معنی کہ مملکت آنست

صفحہ ۲۲۰ ب　چو بر قمر ز شبِ عنبری نقاب انداخت　　　دلِ شکستۂ ما را در اضطراب انداخت[۱]
بخون دیدۂ ما تشنہ شد جہان ورواست　　　کہ دیدہ بود کہ ما را درین عذاب انداخت
کباب شد دلم از سوزِ سینہ در آتشِ عشق　　　ببرد آبم و خون در دلِ کباب انداخت
چہ دید دیدۂ خونبارِ من کہ یکبارہ　　　بقصدِ خونم ازین سان سپر در آب انداخت
دل ار بحلقۂ شوریدگان کشد چہ عجب　　　مرا کہ زلفِ تو (در) حلقِ جان طناب انداخت
بیا کہ ساقیِ چشمم بیادِ لعلِ لبت　　　ز اشک در قدحِ آبگون شراب انداخت
عروسِ مہوشِ ساغر نگر کہ وقتِ صبوح　　　نمود طلعت و آتش در آفتاب انداخت
گذشت نغمۂ مطرب ز ابر و غلغلِ ما　　　خروش در دلِ نالندۂ رباب انداخت

چو زہرہ دید رخِ زرد و اشکِ خواجو گفت
کہ مہر در قدحِ زر شرابِ ناب انداخت

صفحہ ۲۲۱ و　روزِ رخسارِ تو ماہی روشن است　　　خالِ ہندویت سیاہی روشن است[۱]
منظرِ چشمم کہ خلوت گاہِ تست　　　راستی را جایگاہی روشن است
گر برویت کردہ ام تشبیہِ ماہ　　　شرمسارم کین گناہی روشن است
مہ برخسارت پناہ آرد از آنک　　　بر دیِ تو پشت و پناہی روشن است

۱؎ نسخۂ ب ج م غزل ندارد؛

بت پرستان را رُخِ زیبای تو | روزِ محشر عذر خواهی روشن است
موی و رویت روز و شب در چشمِ ماست | زانکه گه[1] تاریک و گاهی روشن است
گر کنم دعوی که اشکم گوهر است | چشمِ من بر این گواهی روشن است
می برد سودای دربانیِ تو | خسروِ انجم که شاهی روشن است
یوسفِ مصرِ مرا چاهِ زنخ | گرچه دلگیر است چاهی روشن است

ذرۀ خواجو قدم بیرون منه
از رهِ مهرش که راهی روشن است

لعلِ شیرینِ تو وصفش بر شکر باید نوشت | مهرِ رخسارِ تو شرحش بر قمر باید[2] نوشت صفحه ۲۲۳ ر
ماجرای اشکم از روی تناسب یک بیک | مردمِ دریانشین را بر گهر باید نوشت
هرچه در بابِ درِ میخانه چشمم نظم داد | گو مغان بر دیر بنویسید اگر باید نوشت
ای که وصفِ روی زردم در قلم می آوری | سیم اگر بی وجه می باشد بزر باید نوشت
خون بهای جانِ شیرینِ منِ شوریده حال | بر لبِ یاقوتِ آن شیرین پسر باید نوشت
از میانش چون سر موی نه بینم در وجود | هیچ اگر خواهی نوشتن مختصر باید نوشت
هرکه گردد کشتۀ دردِ فراق این داستان | بر سرِ خاکش بخونابِ جگر باید نوشت
وآنچه فرهاد از فراقِ طلعتِ شیرین کشید | تا بروزِ حشر بر کوه و کمر باید نوشت

شرحِ خمریاتِ خواجو جز در دُردی فروش
تا نه پنداری که بر جای دگر باید نوشت

تُرکِ من ترکِ من بی سر و پا کرد و برفت | جگرم را هدفِ تیرِ بلا کرد و برفت صفحه ۲۲۳ ب
چون سرِ زلفِ پریشانِ منِ سودائی را | داد بر باد و فرو هشت و رها کرد و برفت
طلعتِ وصل چو بر قامتِ من راست ندید | بر تنم پیرهنِ صبر قبا کرد و برفت

---

[1] اصل: که تاریک گاهی؛ [2] نسخۀ ب ج این غزل ندارد؛

عهد می کرد که از کوی عنایت نروم | عاقبت قصدِ دلِ خستهٔ ما کرد و برفت

هدهدِ ما دگر امروز نه بر جای خودست | باز گوئی مگر آهنگ سبا کرد و برفت

ما نه آنیم که از کوی وفایش برویم | گرچه آن تُرکِ خطا ترکِ وفا کرد و برفت

می زدم در طلبش دادِ تمامی لیکن | مُهرهٔ مهر بر افشاند و دغا کرد و برفت

۲۳۲ و چون مرا دید که بگداختم از آتشِ مهر | همچو ماهِ نوم انگشت نما کرد و برفت

آن خطائی بچه چون از برِ خواجو برمید
همچو آهوی ختن عزمِ خطا کرد و برفت

غ ۲۲۵ ب دلا جان در رهِ جانان حجابست | غمِ دل در جهانِ جان حجابست[1]

اگر داری سری بگذر ز سامان | که در این ره سر و سامان حجابست

ز هستی هر چه در چشمِ تو آید | قلم در نقشِ آن کش کان حجابست

زلال از مشربِ جان نوش چون خضر | که آبِ چشمهٔ حیوان حجابست

عصا بفگن که موسیٰ را درین راه | چو نیکو بنگری ثعبان حجابست

بحاجت کی توان محجوب گشتن | که حاجت بر درِ سلطان حجابست

بحکمت مُلکِ یونان کی توان یافت | که حکمت در رهِ یونان حجابست

با یمان کفر باشد باز ماندن | ز ایمان در گذر کایمان[2] حجابست

ترا ای بلبلِ خوش نغمه با گل | گر از من بشنوی دستان حجابست

میانِ عندلیب و برگِ نسرین | هوای گلشن و بُستان حجابست

ز درمان بگذر و با درد می ساز | که صاحب درد را درمان حجابست

حدیثِ جان مکن خواجو که در عشق
نه جان اندیشهٔ جانان حجابست

---

۱ نسخه ب ج این غزل ندارد، ۲ اصل - کین مان ؟

بوقتِ صبح چو آن سروِ انجمن بنشست | ز رشکِ طلعتِ او شمعِ انجمن بنشست[1] صفحه ۲۲۶
فشاند سنبل و چون گل زغنچه رُخ بنمود | کشیده قامت و چون سرو در چمن بنشست
زبرگِ لالهٔ سیرابِ شاخِ شمشادش | بریخت آبِ گل و بادِ نارون بنشست
نشست و مشعله از جانِ بیدلان برخاست | برفت و مشغلهٔ مرد و زن بنشست
بگوئی کانِ مگسِ عنبرینِ مثالِ نبات | چرا بران لبِ لعلِ شکرشکن بنشست
چه خیزد ار بنشینی که تا تو خاسته‌ای[2] | کسی ندید که یکدم خروشِ من بنشست
مگر[3] بروی تو بینم کنون جهان که مرا | چراغِ این دلِ تاریکِ ممتحن بنشست
خبر برید بخسرو که در رهِ شیرین | غبارِ هستیِ فرهادِ کوهکن بنشست

زخانه هیچ نخیزد - سفر گزین خواجو ۲۲۶ ب
که شمعِ دل بنشاند آنکه در وطن بنشست

آن دل که او بدامِ غمت پای بند نیست | صیدی بدست کن که سرش در کمند نیست[1] صفحه ۲۲۷ ب
با دلبرِ ستمگرِ سرکش فتاده ام | کورا خبر زحالِ منِ مستمند نیست
پر می زند زشوقِ لبش مرغِ جانِ من | عیبِ مگس مکن که شکیبش ز قند نیست
گویند[4] صبر در مرضِ عشق نافع است | باری درین هوا که منم سودمند نیست
گر[5] پند می دهی و گرم بند می نهی | هستم سزای بند ولی جای پند نیست
هرکس که سرو گفت قدت را براستی | او را معین است که همت بلند نیست
تا بسته شد زعشقِ تو بر دل طریقِ عقل | در شهر کو کسی که کنون شهربند نیست
گر رد کنی مرا نکند هیچکس قبول | زیرا که ناپسندِ تو کس را پسند نیست

---

۱ نسخهٔ ب ج این غزل ندارد،
۲ اصل: بکوئی، ۳ اصل - مکر، ۴ اصل - کویند که صبر؛
۵ اصل - کر پندم می دهی وگرم بند می نهی؛

خواجو مگر بزخم فراقت شود قتیل
ورنی زضرب تیغ تو اورا گزند نیست

غـ۲۲۸ و غرّهٔ ماه چو آن عارض شهرآرا نیست شاخ شمشاد چو آن قامت سرو آسا نیست[1]
روح بخش است نسیم نفس باد بهار لیک چون نکهت انفاس تو روح افزا نیست
باغ و صحرا اگر از روضهٔ رضوان بابتست بی تو مارا هوس باغ و سر صحرا نیست
در چمن سرو سرافراز که کارش بالاست سرفراز است ولی چون تو سهی بالا نیست
گرچه دانم که تو داری دل ریشم یارا با تو چون فاش بگویم که مرا یارا نیست
به وجودم بخیال سر زلف سیهت نیست موی که درو حلقهٔ از سودا نیست
امشب از دست من وقت تو زفردا مگذر که شب تیرهٔ سودا زده را فردا نیست
چند گوئی که زگیسوی بتان دست بدار که ترا قصه دراز است و مرا پروا نیست
مدّتی شد که ز دل نام و نشان نشنیدم زانکه عمریست کزو نام و نشان پیدا نیست
زشت خوئی نه پسنداست زارباب جمال کانکه زیباست ازو عادت بد زیبا نیست

تا شدی حلقه بگوش لب لعلش خواجو
کیست کو لولوی الفاظ ترا لالا نیست

۲۳۲ و صبح کز چشم فلک اشک ثریّا می ریخت مهر دل آب رخم زآتش سودا می ریخت[1]
آن سهی سرو خرامان زسر زلف سیاه دل شوریده دلان می شد و در پا می ریخت
چین گیسوی دوتا را چو پریشان میکرد مشک در دامن یکتائی والا می ریخت
شعر شیرین مرا ماه مغنّی می خواند وآب شکر بلب لعل شکرخا می ریخت
در قدمهای خیال تو بدامن هردم چشم دریا دل من لولوء لالا می ریخت
قدح از لعل تو هر لحظه حدیثی می راند وز لب روح فزا راح مصفّا می ریخت

---

[1] نسخهٔ ب - ج این غزل ندارد،

چون صبا شرحِ گلستانِ جمالت می داد — از هوا دامنِ گل بر سرِ صحرا می ریخت
اشک ازان روی زما رفت و کناری بگرفت — کاب او دمبدم از رهگذرِ ما می ریخت
موجِ خونِ دلِ فرهاد چو می زد بر کوه — ای بسا لعل که در دامنِ خارا می ریخت
عجب ار مملکتِ مصر نمی رفت برود — زان همه سیل که از چشمِ زلیخا می ریخت
مردمِ دیدهٔ خواجو چو قدح می پیمود
خونِ دل بود که در ساغرِ صهبا می ریخت

ای که از باغِ رسالت چو تو شمشاد نخاست[1] — کارِ اسلام ز بالای بلندت بر پاست — صفحه ۳ب
شکلِ گیسوی و دهانِ تو بصورت حم[2] — حرفِ منشورِ جلالِ تو بمعنی طه[3] ست
شب که داغِ رخِ هندوی تو دارد چو هلال — دلش از طرهٔ عنبرشکنت پر سوداست
زمزم از خجلتِ الفاظِ تو غرقِ عرقست — مروه از پرتوِ انوارِ تو در عینِ[4] صفاست
هر[5] که او مشتریت گشت زهی طالعِ سعد — وانکه در مهرِ تو چون ماه نیفزود بکاست[6]
پیشِ آن سنبلِ مشکینِ عبیر[7] افشانت — سخن نافهٔ تاتار نگویم که خطاست
در شبِ قدر خرد با سرِ گیسویت گفت — ای که از هر سرِ موی تو[8] همه دل درواست
از تو موی بجهانی نتوان دادن ازانکه — یکسرِ موی ترا هر دو جهان نیم بهاست
قطرهٔ بخش ز دریای سعادت ما را — کاب سرچشمهٔ مهرت سخنِ دلکشِ ماست
با تو بستیم بیک موی دل اندر دو جهان — که بیک موی تو کارِ[9] دو جهان گردد راست
مکن از خاکِ درِ خویش جدا خواجو را
که بود خاکِ رهِ آنکس که ز کوی تو جداست

---

[1] نسخهٔ ا - ج این غزل ندارد؛ [2] اصل حسم؛ [3] اصل - طاها؛ [4] اصل - در صفاست؛
[5] اصل - مه که او مشتریت گشت زهر طالعِ سعد (کذا)؛ [6] اصل - وانکه در مهرِ تو جون ماه نیفزود عین سکا (کذا)
[7] اصل عبیر؛ [8] اصل - تو دل اندرواست درواو اندروا بمعنی حیران و سرگشته؛ [9] اصل - کا دو جهان؛

حسنت[2] به نهایت جمال است — لطفت[3] تو بغایت کمال است ۷ ب
با زلف (تو) هر کرا سری هست[4] — سر در قدم تو پایمال است
بی روی تو زندگی حرام است — وز دست تو جام مے حلال است
باز آی که بے رخ تو ما را — از صحبت خویشتن ملال است ۸ ر
جانم که تذرو باغ عشق است — زان روی[5] شکسته پر و بال است
مرغ دل[6] من هوا نگیرد — زان رو که چنین شکسته بال است
این[7] نفخهٔ روضهٔ بهشت است — یا[8] نکهت گلشن وصال است
این خود چه شمامهٔ شمیم است — وین خود چه شمایل شمال است

خواجو بلب تو آرزومند
چون تشنه بشربت زلال است

بشکست دل تنگ[9] من خسته کزین دست — مشاطه سر زلف پریشان تو بشکست ۱ ب
دارم ز میان تو تمنای کناری — خود را چو کمر گرچه بزر بر نتوان بست
عمری و به افسوس ز دستت نتوان داد — عمر ار چه به افسوس برون می رود از دست
از دیده بیفتاد سرشکم که بشوخی — بر گوشهٔ[10] چشم آمد و بر جای تو بنشست
تا[11] حاجب ابروت چه در گوش تو گوید — کارد همه سر سوی بنا گوش تو پیوست
ای دانهٔ مشکین تو دام دل عشاق — از دام سر زلف تو آسان[12] نتوان جست
معذورم[13] اگر نیستم از وصل تو آگاه — کان را خبرست از تو کش از خود خبری[14] هست

---

[1] نسخهٔ د این غزل ندارد۔ ج۔ حسن تو نهایت؛ [2] ب۔ لعل تو؛ [3] ج هوائیست؛ [4] ج۔ کونه؛ [5] ب مرغ دل هوا نگیرد؛ [6] ب۔ این نفخهٔ روضهٔ ـــ ، (کذا)؛ [7] ب۔ تا؛ [8] نسخهٔ د این غزل ندارد؛ [9] ب۔ ریش؛ [10] ب ـــ چشم آمد و بر جای تو بنشست؛ [11] ب۔ تا حاجت ابروت چو در گوش تو گوید۔ (کذا)؛ [12] ب۔ تا آسان؛ [13] ب۔ معدوم (کذا)، ج۔ معدورم (کذا)؛ [14] اصل۔ خبر هست؛

گویند که خواجو برو از عشق بپرهیز
پرهیز کجا چشم توان داشتن از مست

رُخِ دلفروز تو ماهی خوش است — خطِ عنبرینت سیاهی خوش است[1] صفحه ۱۴ ا
شب گیسویت هست سالی دراز — ولی روزِ روی تو ماهی خوش است
ازان چینِ زلفِ تو شد جای دل — که هندوستان جایگاهی[2] خوش است ۱۴ ب
اگر نیست ضعفی دران چشم مست — چراگاهِ بیمار و گاهی خوش است
ازان رو بردی تو آرم پناه — که رو[3]ی تو پشت و پناهی خوش است
صبوحی گناه است در پای گل — ولی راستی را گناهی خوش است
گرت اسپ بر سر دواند رواست — به پیش رُخِ[4] او که شاهی خوش است

بچشم کرم سوی خواجو نگر[5]
که در چشم مستت سیاهی خوش است

چو آن[6] فتنه از خواب سر بر گرفت — صراحی طلب کرد و ساغر گرفت صفحه ۲۰ ا
سمن قرطهٔ فستقی چاک[7] زد — چو او پرنیان[8] در صنوبر گرفت
بنفشه ببرگِ سمن بر شگفت[9] — جهان[10] نافهٔ مشکِ اذفر گرفت
به[11] آتش فگند از خمِ طرّه عود — نسیمِ صبا بوی عنبر گرفت
بوسید لعلش لبِ جام را — می راوقی طعمِ شکر گرفت

---

[1] نسخهٔ د - ج این غزل ندارد؛ [2] اصل - بکاهی؛ [3] اصل - روری؛ [4] اصل - پیش او رُخ؛
[5] اصل - نکرد؛ [6] ب - جوان - نسخهٔ د این غزل ندارد؛ [7] ج - چاک کرد؛ [8] اصل - برنیان؛
[9] ب - درشکست؛
[10] ب - جان نافهٔ مشک ابوفر گرفت - کذا، ج - جهان نافهٔ مشک اوفر گرفت - کذا؛
[11] ب - بدانش - ج - بر آتش؛

چو شد سرگران از شرابِ گران دگر نرگسش مستی از سر گرفت
چو مرغِ صراحی نوا ساز کرد مهِ چنگ زن چنگ در بر گرفت
بسی اشکِ ما طعنه بر سیم زد بسی رنگِ من خُرده بر زر گرفت
چو خواجو چراغِ دلش مرده بُود
بزد آه و شمعِ فلک در گرفت

۲۱ و بستهٔ بندِ تو در هر دو جهان آزاد ست وانکه دل در تو نه بستاست دلش نگشاداست
عارضت در شکنِ طرّه بـ[2]ـاان سے ماند کافتابیست که در عقدهٔ راس افتاداست
زلفِ هندو صفتت لیلی و عقلم مجنون لبِ جان بخش تو شیرین و دلم فرهاد است
سرو را گرچه ببالای تو مانندی هست بندهٔ[3] قدِ تو از سروِ سهی آزاد است
هیچکس نیست که با هیچ کسش میلی نیست بد نهاد است که سر بر قدمی نه نهاد است
هرگز از چرخِ بد اختر نشدم[4] روزی شاد مادرِ دهر مرا خود بچه طالع زاد است
دلِ من بی تو جهانیست پر از فتنه و شور بده آن بادهٔ نوشین که جهان بر باد است
در غمت هم نفسی نیست بجز فریادم چه توان کرد که فریاد رسم فریاد است
بیش ازین ناوکِ بیداد مزن بر خواجو
گرچه بیدادِ تو از روی حقیقت داد است

[7] ۲۲ و آن جوهرِ جانست که در گوهرِ کانست یا قوتِ روان در لبِ یاقوتیِ جانست
یا سے که درو خاصیتِ جوهرِ جانست یا چشمِ قدح چشمهٔ یاقوتِ روانست

له نسخهٔ و این غزل ندارد؛ ته ب - ازان سے - (کذا)؛
ته بنده با قدِ تو؛ ته ب - شدم. ج - نشوم؛
ه ب - چو؛ ته ب - با می؛
ته نسخهٔ و این غزل ندارد؛ ته ب - جان باخت؛

زین بس من و میخانه که در مذهب عشاق — خاک در خمخانه به[1] از خانهٔ خانست

در جام عقیقی[2] فگن ای لعبت ساقی — لعلی که از خون جگر در دل کانست[3]

یک شربت ازان لعل مفرح بمن آور — کز فرط حرارت دل من در خفقانست

ما[4] غافل و آن عمر گرامی شده از دست — افسوس ز عمری[4] که بغفلت گذرانست

هر کش[5] غم آن نادرهٔ دور زمان کشت — او را چه غم از حادثهٔ دور زمانست

در روی تو بیرون ز نکوئی صفتی هست — کانست که دلها همه سرگشتهٔ آنست[6] ۲۴ ب

خواجو سخن یار چگوئی بر اغیار
خاموش که شمع آفت جانش ز زبانست

جان هر زنده دلی زنده بجانی دگرست — سخن اهل حقیقت ز زبانی دگرست[7] صفحه ۲۵ ر

خیمه از دائرهٔ کون و مکان بیرون زن — زانکه بالاتر ازین هر دو مکانی دگرست

گرچه از خانهٔ ترکان همه ترکان خیزند[8] — ترک مه روی من از خانهٔ خانی[9] دگرست

در چمن هست بسی لاله سیراب ولی[10] — لالهٔ روی تو از لاله ستانی دگرست

راستی را ز لطافت چو روان میگردی[11] — گوئیا سرو روان تو روانی دگرست

معنی آیت[12] عشق تو نیاید در شرح — کایت عشق ترا شرح[13] و بیانی دگرست

عاشقان را نبود نام[14] و نشانی پیدا — زانکه این طائفه را نام و نشانی دگرست

یک زمانم بخدا بخش و ملامت کم گو — کین جگر سوخته موقوف زمانی دگرست

---

[1] در نسخه ب در اینجا بیاض است؛ [2] ج ـ عقیقین؛ [3] ج ـ من؛ [4] ب ـ ز عمر که ...... الخ
[5] ب ـ مرکش (کذا)؛ [6] از نسخه ج افتاده است؛ [7] ج ـ کون و مکانی؛ [8] ج ـ خانان؛
[9] ب ـ جانی؛ [10] ج ـ ولیک، [11] ب ـ کردی؛
[12] ب ـ رایت؛ [13] ب ـ لفظ؛ [14] ب ـ نام نشانی
[15] نسخهٔ ل این غزل ندارد؛

تو نه مرد قدح[1] و[2] دُرد مغانی خواجو
خونِ دل نوش که[3] آن لعل زکانی دگرست

ل ۱۲۵ ب این همه مستیِ ما مستیِ دگرست — وین همه هستیِ ما هستیِ هستی دگرست[4]
خیز و بیرون ز دو عالم وطنی حاصل کن — که برون از دو جهان جای نشستی دگرست
گفتم از دست تو سرگشتهٔ عالم گشتم — گفت این سر سبک امروز زدستی دگرست[5]
تا صبا قلب سرِ زلفِ تو در چین بشکست — هر زمان بر منِ[6] دل خسته شکستی دگرست
کس چو من مست نیفتاد ز خمخانهٔ عشق — گرچه در هر طرف از چشم تو مستی دگرست
تا برآمد ز[7] بناگوشِ تو خورشیدِ جمال — هر سرِ زلفِ تو خورشید پرستی دگرست
چون سپر نفگند[8] از غمزهٔ خوبان خواجو
زانکه آن ناوکِ دلدوز ز شستی[9] دگرست

ل ۱۳۱ ب ای لبت میگون و جانم می پرست — ما خراب افتاده و چشم تو مست[10]
همچو نقشت خامهٔ نقاشِ صنع — صورتی صورت نمی[9] بندد که بست
دین[10] و دنیا گر نباشد گو مباش — چون تو هستی هر چه مقصود است هست
در سرِ شاخ تو ای سروِ بلند — کی رسد دستم بدین بالای پست[11]
تا نگوئی کین زمی گشته خراب — می نبود آنگه که بودم مے پرست[12] ۱۳۲ و
مستِ عشق آندم[13] که بر خیزد سماع — یکنفس خاموش نتواند[14] نشست

---

[1] ب- تو نه مرد قدح درد مغانی خواجو (کذا)؛ [2] ب- کن این؛ [3] نسخهٔ د این غزل ندارد- نسخهٔ ب در ردیف دیگرست دارد؛ [4] از نسخهٔ ب افتاده است؛ [5] ب- بر دلِ من خسته؛ [6] ب- چو بناگوش؛ [7] ب- بفگند؛ [8] ب- بستی؛ [8] نسخهٔ د این غزل ندارد؛ [9] ب- نمی بندم که هست، [10] ب- دنیا و دین؛ [11] از نسخهٔ ب افتاده است؛ [12] ب- می آنگه که بودم می پرست؛ [13] ج- آنکه (آنگه؟)؛ [14] ج- نتوانم؛

آنکه از دستش ز پا افتاده ام — کی بدست آید چو من رفتم ز دست

دل درو بستیم و از ما برگشت[1] — عهد نشکستیم و از ما برشکست

باز ناید تا ابد خواجو بهوش

چونکه سرمست آمد از عهدِ[2] الست

نشانِ بی نشانان بی نشانیست — زبانِ بی زبانان بی زبانیست[3] صفحه ۳۲ ا

دوای دردمندان دردمندیست — سزای مهربانان مهربانیست

ورای پاسبانی پادشاهیست — بجای پادشاهی پاسبانیست

چو جانان[4] سرگران باشد بپایش — سبک جان بر نیفشاندن[5] گرانیست ۳۲ ب

خوش آن آهوی شیرافگن که دایم — توانائی او در ناتوانیست

مگر فیروزهٔ خطِ تو[6] خضرست — که لعلت عینِ آبِ زندگانیست

بلی[7] صورت بود عنوانِ معنی — نه این صورت که سرتاسر معانیست

سحر فریادِ شب خیزان درین ره — تو پنداری درای کاروانیست

خطِ زنگاریت بر صفحهٔ ماه — سوادی از مثالِ آسمانیست

مغانِ زنده دل را خوان که در دیر — مرادِ[8] زنده خوانان زنده خوانیست

چو خواجو آستین بر عالم افشان

که شرطِ رهروان دامن فشانیست

بجزاز کمر ندیدم سرموی از میانت — بجزاز سخن نشانی نشنیدم از دهانت[9] ۳۲ ب

---

[1] ج- گذشت؛ [2] ج- کوی الست؛ [3] نسخهٔ د این غزل ندارد؛ [4] ب- جان؛ [5] ب- برنیفشاند زبانیست (کذا)؛ [6] ب- و سفرست- (کذا)؛

[7] ب- یکی صورت بود سعران (کفران ؟) معنی؛

[8] ب- مراد دیده خوانی زنده خوانیست، ج- مرادِ زنده خوانان ... الخ؛

تو کدام شاهبازی که ندانمت نشیمن — چکنم که مرغ فکرت نرسد بآشیانت
تو چه معنئ که هرگز نرسیده ام بکنهت[1] — تو چه آیتی که هرگز نشنیده ام بیانت
اگرم هزار جان هست به فدای خاکپایت[2] — که اگر دلت نخواهم ندهد دلت بجانت
چه بود اگر بپرسش قدمی نهی ولیکن[3] — تو که ناتوان نبودی چه خبر زناتوانت
چو کسی نمی تواند که ببوسد آستینت — برویم و رخت هستی ببریم از آستانت
چه گلی که بلبلی را نبود مجال با تو — که[4] دمی برآرد از دل زنهیب باغبانت
چه شود که بی نوای که زند دم از هوایت — دل خسته زنده دارد به نسیم بوستانت

بچه رو کنار گیری ز میان او که خواجو[5]
چو کمر شدست راضی بکناری از میانت[6]

صفحه ۴۳ ب

کار از دست دل فرو بستست — عقلم از جام عشق سرمستست[7]
زلف او در تکبر است ولیک — دل شوریده حال من خستست
با دلم کس نمی کند پیوند — بجز از حاجبش که پیوستست
هر کجا در زمانه دلبندیست — دل در آن زلف دلگسل بستست
یارب این حوری از کدام بهشت — همچو سرو از چمن برون جستست
با منش هر که دید می گوید — فتنه بنگر که با که بنشستست

[8] ....

....

---

1 ب. تو چه معنی که ـــــ ؛ 2 ب. خاک ؛ 3 ب. بپرسش ؛ 4 ج. که برآرد از دل افغان ز نهیب باغبانت. 5 ج. بچه [illegible] گیری ز میان او که خواجه. 6 این مصرع از نسخه ج محو شده است ب. چو کمر شدست ...... ربع. 7 [illegible] این غزل ندارد.

8 [illegible]

گر حرص زیر دست و طمع زیر پای تست | سلطانِ وقت خویشی و سلطان گدای تست[1] ۳۸ ب
ای صاحب اجل چه روی در قفای دل | رخشِ امل مران که اجل در قفای تست
گر نفس راه میزندت کین طریق نیست | از ره مرو که پیر خرد رهنمای تست
زین تو به خانه رخت برون نه که کائنات | یک غرفه بر در کرم کبریای تست
جای وقوف نیست برین دامگاه دیو | چون تخت گاه عالم جان متکای تست
ای یار آشنا که دم از خویش مے زنی | بیگانه شو ز خویش که یار آشنای تست

خواجو اگر بقا طلبی از فنا مترس
چو بنگری فنای تو عین بقای تست

گر سر در آورد سرم آنجا که پای اوست | در سر کشد بتیغ دلم در قضای[2] اوست ۱۲۹ ر
گر می برد به بندگی ار می کشد نه بند | آنست رای اهل مودت که رای اوست
هر چند دورم از رخ او، همچو چشم بد | پیوسته حرز بازوی[3] جانم دعای اوست
هیچم بدست نیست که در پاش افگنم | الّا سری که پیش کش خاک پای اوست
هر عاشقی که کشتهٔ شهد شهادت است | دعوی چه حاجت است که شاهد گوای اوست
از هر چه بر صحائف عالم مصور است | حیرت دران شمائل حیرت فزای اوست
تا دیده دیده است رخ دلربای اوست | دل در بلای دیده و جان در بلای اوست
از هر زبان که می شنوم گفت و گوی ماست | در هر طرف که می نگرم ماجرای اوست

خواجو کسیکه مالکِ ملکِ قناعت است
شاهِ جهان به عالمِ معنی گدای اوست

---

[1] نسخهٔ ا ـ ج این غزل ندارد؛

[2] اصل ـ وز سر کشد تنعم من در جفای اوست؛ نسخهٔ و ـ ج این غزل ندارد؛

[3] اصل ـ روبی (کذا)؛

۴۳ ب ای لبت بادهٔ فروش[1] و دلِ ما باده پرست — جانم از جامِ میِ عشقِ تو[2] شوریده و مست
تنم از مهرِ رُخت موی و از موی کم — صد گره در خمِ هر مویت و هر موی شست
هر که چون ماهِ تو انگشت نما شد در شهر — همچو ابروی تو در باده پرستان پیوست
تا ابد مست بیفتد چو من از ساغرِ عشق — می پرستی که بُوَد[3] بی‌خبر از جامِ الست
تو مپندار که از خود خبرم هست که نیست — با دلم بستهٔ بندِ کمرت نیست که هست
همه را کار شراب است و مرا کارِ خراب — همه را باده بدست است و مرا باد بدست
آنچنان در دلِ تنگم زدهٔ خیمهٔ انس — که کسی را نبود جز تو درو جای نشست
چون بدیدم که سرِ زلفِ کژت بشکستند — راستی را دلِ من بهر نقابت[4] بشکست

کارِ یاقوتِ تو تا باده فروشی باشد
نتوان گفت بخواجو که مشو باده پرست

صفحه ۴۳ ب تا کی ندهی دادِ من ای داد ز دستت — رحم آر که خون در دلم افتاد ز دستت[5]
تا دور شدی از برم ای طرفهٔ بغداد — شد دامنِ من دجلهٔ بغداد ز دستت
از دستِ تو فردا بروم داد بخواهم — تا چند کشم محنت و بیداد ز دستت
بی شکرِ شیرینِ تو بر درگهِ خسرو — بر سینه زنم سنگ چو فرهاد ز دستت
۴۴ ا گر زانکه بپای علمم راه نباشد — از دورِ من و خاکِ رهِ داد ز دستت
تا چند کنم ناله و فریاد که در شهر — فریاد رسی نیست که فریاد ز دستت
هر چند که سر در سرِ دستانِ تو کردم — با این همه دستان نتوان داد ز دستت
از خاکِ سرِ کوی تو چون دور فتادیم — دادیم دلِ سوخته بر باد ز دستت

---

[1] اصل - باده خروش (کذا) ؛ [2] نسخهٔ اج این غزل ندارد ؛
[3] اصل - برد ؛
[4] اصل - سرنعاب (کذا) ؛ [5] اصل - من ؛

زین سان که بغم خوردنِ خواجو شدهٔ شاد
شک نیست که هرگز نشود شاد ز دستت

صفحه ۴۶ ر [1]

خنک آن باد که باشد گذرش بر کویت   روشن آن دیده که افتد نظرش بر رویت[1]
صید آن مُرغ شوم کو[2] گذرد بر بامت   خاک آنِ باد شوم کو بمن آرد بُویت
زلف هندوی تو باید که پریشان نبود   زانکه پیوسته بود همره و همزانویت
سحر اگر زانکه چنین است که من می بینم   روی آن آب که زنجیر شود چون مویت
عین سحراست که هر لحظه بردبه بازی   تیز گیری کند آن صیدِ[3] پلنگ آهویت
روزِ محشر گهی[4] از خاکِ لحد بر دارند   هر کسی روی بسوی کند[5] و من سویت
مرغِ دل صیدِ کمان مهرهٔ ابروی توشد   چه کمانست که پیوسته کشد[6] ابرویت
بر سر کوی تو خواجو زسگی[7] کمتر نیست
گاه گاهی چه بود گر گذرد در کویت

صفحه ۴۷ ر

بر سر کوی عشق بازاریست   که رخی همچو زر به دیناریست[1]
دلِ پُر خُون بسی بدست آید   زانکه قصاب گرچه دلداریست
نخرد هیچ کس دلے بجوی   بنگر اے خواجه کین چه بازاریست
بر سرِ چارسوی خطّهٔ عشق   رو بهر سو که آوری داریست
سر که هست از برای پا انداز   بر سرِ دوش عاشقان باریست
یوسفِ مصر را بجان عزیز   بر سرِ هر رهی خریداریست
زلف را گر سرت نهد بر پای   برمکش زانکه او سیه کاریست

---

[1] نسخهٔ و۔ جز این غزل ندارد؛ [2] اصل۔ کر گذرت؛ [3] اصل۔ صد؛ [4] اصل۔ که۔ گه؛
[5] اصل۔ سرو من سوت (کذا)؛ [6] اصل۔ کشید؛
[7] اصل۔ کمر؛

غمزه را پند ده که غمازیست　　طره را بند کن که طراریست

آنکه خواجو ازو پریشان است

زلفِ آشفته کارِ عیاریست

صفحه ۱۴۸ ب　گرت نه مورچه گرد شکر برآمده است　　تو خوش برآی که با جان نز برآمده[1] است

بپوش لعلِ روان چون زمرّدِ سبزت　　نگینِ خاتمِ یاقوتِ احمر آمده است

بگرد چشمهٔ نوشِ تو سبزه گر بدمید　　ترش مشو که نبات از شکر برآمده است

۱۴۹ ا　زخطِ سبزِ تو نسخم خوش آمدی اکنون　　خطِ غبار تو خود زان نکوتر آمده است

تو خوش برآ و مشو در خط از منِ مسکین　　که خط بگردِ عذار تو خوش تر[2] آمده است

زسهم ناوکِ ترکان[3] غمزه ات گوئی　　که هندوئیست که نزد زره گر آمده[2] است

کند به سنبلِ گردنکشت زمانه خطاب　　که خادمِ تو در شان[4] عنبر آمده است

میان مشک و خطت فرق نیست یکسرِ مو　　ولیک موی تو از رشک برسر آمده است

گمان مبر که برفت آبِ لعلت از خطِ سبز　　که لعل را خطِ فیروزه زیور آمده است

بیا بدیدهٔ خواجو نگر که خطِ سیاه

بگردِ روی چو ماهت چه درخور آمده است

صفحه ۱۴۹ ا　دی شب دلم زملکِ دو عالم خبر نداشت　　جانم زغم برآمد و از غم خبر نداشت[1]

آن را که بود عالمِ معنی مسخّرش　　دیدم بصورتی که ز عالم خبر نداشت

دلِ خسته که کشتهٔ پیمانِ عشق شد　　زخمش بجان رسید و زمرهم خبر نداشت

مستسقیٔ[5] که تشنهٔ دریای وصل بود　　بگذشت آبش از سر و از نم خبر نداشت

---

[1] نسخهٔ ا-ج این غزل ندارد؛ [2] مابین این دو اشعار در اصل شعر ذیل هم درج است ـ

شه حبش که بسرحد روم بیرون راند　　کنون نباخشش کل خادر آمده است (کذا)

[3] اصل - ترکمان؛ [4] اصل - درسنان (کذا)؛ [5] اصل بستغنی؛

دل صید عشق او شد و آگه بنود عقل | بفتاد جام و خرد شد و جم[1] خبر نداشت
جم چونکه گشت بی خبر از جام ملکت | خاتم ز دست رفت ز خاتم خبر نداشت
عیسی که دم ز روی زدی گو ببین که من | دارم دمی که او هم از ان دم خبر نداشت

خواجو که گشت هندوی خال سیاه دوست
دل[2] را بهره داد و ز ارقم خبر نداشت

۵۰ ب مسیح روح را مریم حجاب است | بهشت وصل را آدم حجابست[3]
دلا در عاشقی محرم چه جویی | که پیش عاشقان محرم حجابست
برو خود همدم خود باش اگرچه | بر صاحبدلان همدم حجابست
مکش جعدش که پیش روی جانان | سلیح طرهٔ پرچم[4] حجابست
ز هستی در گذر زیرا که در عشق | بهستی شور و مستی هم حجابست
اگر دم در کشی عیسی وقتی | که در راه مسیحا دم حجابست
بخون در کعبه باید غسل کردن | که آب چشمهٔ زمزم حجابست
بخاتم ملک جم نتوان گرفتن | که پیش اهل دل خاتم[5] حجابست
اگر مرد رهی بگذر ز عالم | که نزد رهروان عالم حجابست

برو خواجو که پیش روی بلقیس
اگر نیکو ببینی جم حجابست

۴ ب پیش صاحب نظران ملک سلیمان بادست | بلکه آنست سلیمان که ز ملک آزادست[6]
آنکه گویند که بر آب نهادست جهان | مشنو ای خواجه که چون درنگری بر بادست

---

[1] اصل. خم ؛ [2] اصل - دل را بهره داد و ارقم خبر نداشت ، (کذا) ؛ [3] نسخهٔ و - ج این غزل ندارد ؛
[4] اصل - بر جم ؛ [5] اصل - حاتم ؛
[6] نسخهٔ ا این غزل ندارد ؛

هر نفس مهر فلک با دگری می افتد — چه توان کرد چو این غله چنین افتادست

[illegible] زین عشوه گر دهر مبند — کین عروسیست که در عقد بسی داماد است

[illegible] سخن از من که پس از من گوئی — یاد باد آنکه مرا این سخن از وی یاد است

[illegible] — [illegible] ۱۳۸

[illegible] — ورنه آن شاخ روان [illegible]

بپوشر

بگو

[illegible] — [illegible]

گر چه از لاله سیراب [illegible] — چند روی چو گل [illegible] ۱۳۹

چون نرگس بگشا چشم و ببین کاندر خاک — که اساسش همه بی موقع [illegible]

خیمهٔ انس مزن بر در این کهنه رباط

حاصلی نیست بجز غم ز جهان خواجو را

شادی جان کسی کو ز جهان آزاد است

ماییم آن گدای که سلطان گدای ماست — ما زیر دست مهر و فلک زیر پای ما — صفحه ۷۷ ب

تا بر در سرای شما سر نهاده ایم — اقبال بندهٔ در دولت سرای ما

بودی بسیط خاک پر از باد و هوی ما — واکنون جهان ز گریه پر از [illegible] ما

زین سان که در قفای تو از غم بسوختیم — گوئی که دود خسته دلی در قفای ما

تا کی زنند تیغ جفا بر شکستگان — مهلت اگر بقای شما در فنای ما — صفحه

گر بر کشی و ور بکشی رای رای تست — برخیزکان نه رای تو باشد نه رای ما

آن کاشنای تست غریب است در جهان — وانکو غریب گشت ز خویش آشنای ما

ما را اگر تو مشتری این سعادتست — بنمای رخ که دیدن رویت سزای ما

---

۱ ب.که؛ تصحیح - از که پس از من گوئی، (کذا)؛

۲ ب - چو؛

۳ نسخهٔ ب این غزل ندارد؛

خواجو که خاک پای گدایان کوی تست
شاهی کند گرش تو بگوئی گدای ماست

…بی که منش می طلبم با جم نیست　　وآن مسیحی که منش دیده ام از مریم نیست[۱]
…ک درش آدم خاکی گرد نیست　　ظاهر آنست که از نسل بنی آدم نیست
…غمخوار ندارم لیکن　　شاد از آنم که مرا جز غم عشقش[۲] غم نیست
…ه مرا مغ بچگان[۳]　　چون سگ از پیش برانند که این محرم نیست
…گر دست دهد صحبت دوست　　مهره گر زانکه بدست است غم از ارقم نیست
…ت که دیوان همه دیوان دارند　　کی دهد ملک جمت دست گرت خاتم نیست[۴] ۱۶۷
…بک از زانکه ز دریا ترسی　　لیک آن دُر که توئی طالب آن در یم نیست
…ت و غنیمت شمر این یکدم را　　که جهان یکدم[۵] و آندم بجز این یکدم نیست
کشش[۶] مرو تا چو کمان پی نکنندت خواجو
روش تیر از آنست که در وی خم نیست

…آتش گیسوی جانان تافت است　　سنبلش در[۷] پیچ و ما را رشتهٔ جان تافتست[۸] صفحه ۱۸۱
…نعل سیاه مهره بازش از چه روی　　همچو ثعبان بر کف موسی عمران تافتست
…دم فریب او چو خوابم بسته است　　زلف هندویش چرا نعلم بدینسان تافتست
…خواهد که ما را رشتهٔ جان بگسلد　　آن طناب چنبری بهر چه چندان تافتست
…ر تو در جان من شوریده دل　　همچو ماه چارده در کنج ویران تافتست

…این غزل ندارد ؛ [۲] ج - دارم غم ؛ [۳] ب - عشق ؛ [۴] ب - خون بچگان ؛
…ا دهد ملکت جم دست گرش خاتم نیست ؛ [۵] ب - آن جز بجهان یکدم نیست ؛
…پی نکشندت خواجو ؛ [۶] ب - دور من آنست که در وی خم نیست ؛
…ح ، ج - دیبج ؛ [۸] ج - ابروی ؛

هر نفس مهرِ فلک بادگری می‌افتد — چه توان کرد چو این شعله چنین افتادست
دل درین پیره زنِ عشوه گر دهر مبند — کین عروسیست که در عقدِ بسی داماداست
۶۶و یاد دار این سخن از[1] من که پس از من گوئی — یاد باد آنکه مرا این سخن از وی یاداست
آنکه شداد درِ ایوان ززر افگندی خشت — خشتِ ایوانِ شه اکنون ز سرِ شداداست
خاکِ بغداد بمرگِ خلفا مے گرید — ورنه آن شط روان چیست که در بغداداست
گر پُر از لالهٔ سیراب بود دامنِ کوه — مرو آن راه که آن خونِ[2] دلِ فرهاداست
همچو نرگس بگشا چشم و ببین کاندر خاک — چند روی چو گل و قامتِ چون شمشاداست
خیمهٔ انس مزن بر درِ این کهنه رباط — که اساسش همه بی موقع و بی بنیاداست

حاصلی نیست بجز غم ز جهان خواجو را
شادیِ جانِ کسی کو ز جهان آزاداست

صفحه ۶۷ب ماییم آن گدای که سلطان گدای ماست — ما زیرِ دستِ مهر و فلک زیرِ پای ماست[3]
تا بر درِ سرای شما سر نهاده ایم — اقبال بندهٔ درِ دولت سرای ماست
بودی بسیطِ خاک پُر از باد و هوی ما — واکنون جهان ز گریه پُر از هایهای ماست
زین سان که در قفای تو از غم بسوختیم — گوئی که دودِ خسته دلی در قفای ماست
تا کی زنند تیغ جفا بر شکستگان — سهلست اگر بقای شما در فنای ماست
گر برکشی و ور بکُشی رای رای تست — برخیز کان نه رای تو باشد نه رای ماست
آن کاشنای تست غریب است در جهان — وانکو غریب گشت ز خویش آشنای ماست
ما را اگر تو مشتری این سعادتست — بنمای رُخ که دیدنِ رویت سزای ماست

---

[1] ب. که؛ تصحیح. از که پس از من گوئی، (کذا)؛

[2] ب. چو؛

[3] نسخهٔ ب این غزل ندارد!

خواجو که خاک پای گدایان کوی تست
شاهی کند گرش تو بگوئی گدای ماست

ن نگینی که منش می طلبم با جم نیست | وآن مسیحی که منش دیده ام از مریم نیست[1]
لد از خاکِ درش آدم خاکی گردیست | ظاهر آنست که از نسلِ بنی آدم نیست
رچه غم دارم[2] و غمخوار ندارم لیکن | شاد از آنم که مرا جز غم عشقش[3] غم نیست
ش رفتم بدرِ دیر مرا مُغ بچگان[4] | چون سگ از پیش براندند که این محرم نیست
غم از دشمن اگر دست دهد صحبت دوست | مُهره گر زانکه بدستست غم از ارقم نیست
۱۹۷ و .چنین وقت که دیوان همه دیوان دارند | کی[5] دهد ملکِ جمت دست گرت خاتم نیست
.نیاری بکف ارزانکه ز دریا ترسی | لیک آن دُر که توئی طالب آن در یم نیست
ه از دست و غنیمت شمر این یکدم را | که جهان یکدم و[6] آندم بجز این یکدم نیست

کُژ[7] مرو تا چو کمان پی نکنندت خواجو
روشِ تیر از آنست که در وی خم نیست[8]

صفحه ۱۸۱ و ن ما بر آتشِ گیسوی جانان تافت است | سنبلش در[9] پیچ و ما را رشتهٔ جان تافتست[10]
ن دو افعی[11] سیاهِ مهره بازش از چه روی | همچو ثعبان برکف موسیٰ عمران تافتست
دوی مردم فریب او چو خوابم بسته است | زلفِ هندویش چرا نعلم بدینسان تافتست
رنمی خواهد که ما را رشتهٔ جان بگسلد | آن طنابِ عنبری بهر چه چندان تافت است
ر رخسارِ تو در جانِ منِ شوریده دل | همچو ماهِ چارده در کنج ویران تافتست

---

[1] نسخهٔ ا این غزل ندارد ؛ [2] ج - دارم غم ؛ [3] ب - عشق ؛ [4] ب - خون بچگان ؛
[5] ج - کی دهد ملکتِ جم دست گرش خاتم نیست ؛ [6] ب - آن جز بجهان یکدم نیست ؛
[7] ب - ــــــ پی نکشندت خواجو ؛ [8] ب - دور من آنست که در دی خم نیست ؛
[9] ب - درج ، ج - دیخ ؛ [11] ج - ابردی ؛

آن بناگوشِ دل افروز است یا مه یا چراغ — کز شبِ زلف[1] تو چون شمعِ شبستان تافت است
باده پیش آور که از عکسِ می و مهرِ رخت — در دلم گوئی که صد خورشیدِ تابان تافته است
بنده تا دستِ طلب در دامنِ عشق تو زد — هرگزت یکدم بغفلت[2] سر ز فرمان تافت است
همچو زلفت[3] کارِ خواجو روز و شب آشفته باد
با تو گر یک روز روی[4] از مهر و پیمان تافت است

۸۲ب حذر کن زیاری که یاریش نیست — بشو دست از انکو نگاریش[5] نیست
۸۳ر چه خوش[6] بود بلبل ار در چمن — گلی دارد و گل عذاریش نیست
خرد راستی را نهالی خوش است — ولیکن بجز صبر باریش نیست
مُبَر[7] نامِ مستی که شرب مدام — بود کار آنکس که کاریش نیست
مده دل[8] بدنیا که در باغِ عُمر — گلی کس نیابد که خاریش نیست
نیابی بجز بادهٔ[9] نیستی — شرابی[10] که رنجِ خماریش نیست
مرا رحمت آید بر انکو چو من — غمی دارد و غمگساریش نیست
ببازار او نقد قلبم درست — روانست لیکن عیاریش نیست
بدینسان که کافور او در خط است — عجب گر ز عنبر غباریش نیست
کجا اُفتم[11] از این میان بر کنار — که بحرِ مودت کناریش نیست
اگر زانکه خواجو بری شد ز خویش
چه شد حسرتِ خویش باریش نیست

---

۱ این لفظ از نسخهٔ ب افتاده است ؛ ۲ ج ـ یکدم بغفلت ، ب ـ از اینجا تا پایان مصرع متن محو شده است
۳ ب ـ زلف ؛ ۴ ب ـ سر از حکم و فرمان تافت است ؛ ۵ ب ـ نگار خویش نسخهٔ ل این غزل ندارد
۶ ب ـ زوقی ؛ ۷ ب ـ بهر ؛ ۸ ب ـ که ؛ ۹ ب ـ باده ما ؛ ۱۰ ب ـ شراب که رنجی و خماریش
(کذا) ؛ ۱۱ ب ـ رفتم ازین میان در کنار ؛

ای بر عذارِ مهوشت آن زلف پرشکست — چون زنگئی گرفته بشب مشعلی بدست صفحه ۱۴
دی طاقِ آسمانی محراب ابرویت — پیوسته گشته خوابگهِ جادوانِ مست
همچو بلال بر لبِ کوثر نشسته است — خالِ لب تو گرچه سیاهست و بت پرست
بنشستی و فغان ز دلِ ریشِ من بخاست — برخاستی و نیشِ غمم در جگر نشست
مشنو که از تو هست گزیرم چرا که نیست — یا نیست از تو محنت و رنجم از آنکه هست
سروی براستی چو تو از بوستان نخاست — قامت بلند و دستهٔ ریحان تازه بست
صد دل شکار آهوی صیادِ شیرگیر — صد جان اسیر چنبر عنبر فشانِ مست
مخمور سر ز خاک برآرد بروزِ حشر — مستی که گشت بی خبر از بادهٔ الست

نگشاد چشم دولتِ خواجو بهیچ روی ۸۳ ب
تا دل دران کمندِ گره در گره نه بست

شوریده ایست زلفِ تو کز بند جسته است — خطِ تو آن نبات که از قند رسته است ۷۰ ا
آن هندوی سیه که تو اش بنده کرده — بسیار قلب صف شکنان کو شکسته است
گر زانکه روی و موی تو آشوبِ عالم است — ما را شبی مبارک و روزی خجسته است
هرچند نیست با کمرت هیچ در میان — خود را ببزر نگر که چسان بر تو بسته است
با ما مکن به پستهٔ شیرین مصانعت — آخر نه شهر جمله پر از قند و پسته است
دانی که بر عذار تو خالِ سیاه چیست — زاغی که بر کنارهٔ باغی نشسته است
من چون ز دامِ عشق رهائی طلب کنم — کانکس که خسته است به تیغ تو رسته است
گفتم که چشمِ مست تو خونم بریخت گفت — یک لحظه تن بزن که بخفتد که خسته است

---

۱ ب۔ مه وشب ۔نسخهٔ ا این غزل ندارد؛ ۲ ب ۔ هست؛ ۳ ب ۔ ر؛ ۴ ب ۔ سیه ۔ نسخهٔ ا این غزل ندارد؛ ۵ ب ۔ چو پسته شیرین؛ ۶ ج ۔ جسته است؛ ۷ ج ۔ تن بزن بخفتد که خسته است؛ ۸ ب ۔ کی؛

خواجو چنین که اشک تو بینم ز تاب مهر
گوئی مگر که رشتهٔ پروین گسسته است

ب ابر نیسان باغ را در لولوء لالا گرفت — باد بستان دشت را در عنبر سارا گرفت[*]
چون گلِ صدبرگ بزمِ خسروانی ساز کرد — بلبل خوش نغمه آهنگِ هزار آوا گرفت
زاهدِ خلوت نشین چون غنچه خرگه زد بباغ — از صوامع رخت بربست و رهِ صحرا گرفت
ابر را بنگر که لاف از درفشانی می زند — بس که از چشمم بدامن لولوء لالا گرفت
در دلم خونِ جگر دائم بغایت تنگ بود — از رهِ چشمم برون رفت[1] و رهِ دریا گرفت
ای که پیشِ قامتت آید[2] صنوبر در نماز — راستی را کار بالایت قوی بالا گرفت
چون سوادِ زلفِ شبرنگِ تو آوردم بیاد — از سرم تا پای چون شمع آتشِ سودا گرفت
من که از کافر شدن ترسی[3] ندارم لاجرم — مومنم کافر شمرد و کافرم ترسا گرفت

چشم خواجو بین که گوید هردم از دریا دلی
کای بسا گوهر که باید آب[4] ابر از ما گرفت

*ب در شبِ زلفِ تو مهتابی خوش است — در لب لعل تو جلابی خوش است
چین گیسویت شبستانی نجوست — طاقِ ابروی تو محرابی خوش است
حلقهٔ زلفِ کمند آسای تو — چنبری دلبند و قلابی[5] خوش است
پیشِ[6] رویت شمع تا چند ایستد — گو دمی بنشین که مهتابی خوش است
گر دلم در تاب رفت از طره است — طیره نتوان شد که آن تابی خوش است
آتشِ[7] رویت که آبِ گل بریخت — در سوادِ چشمِ من آبی خوش است

---

* نسخهٔ ل این غزل ندارد؛ [1] جست و لب دریا گرفت؛ [2] ب - آمد؛ [3] ب - فکری؛
[4] ج - آب را؛ [5] ب - قلاشی - کذا؛ [6] نسخهٔ ب این شعر ندارد؛
[7] از نسخهٔ ب افتاده است؛

مردمِ چشمم که در خون غرقه شد　　　دمبدم گوید که غرقابی خوش است
به درِ مے خانه خوانم درسِ عشق　　　زانکه بابِ[1] عاشقی بابی خوش است

بختِ خواجو همچو چشمِ مستِ تو
روزگاری شد که در خوابی خوش است

ای جانِ[2] جهان جان وجهان برخی جانت　　　داریم تمنای کناری زمیانت　　　صفحه ۲
چون وصفِ دهانِ تو کنم زانک در آفاق　　　من هیچ ندیدم به لطافت چو دهانت
کو شرحِ تو ای آیت خوبی دگری گوی　　　زان باب که من عاجزم از کنهِ دهانت[3]
گر مدّعی از نوک سنانت[4] سپر انداخت　　　من سینه سپر ساخته ام پیشِ سنانت
ای گلبنِ خندان بچنین حُسن و لطافت　　　کی رونقِ بستان ببرد بادِ خزانت
هر لحظه ترا با دگران گفت وشنیدی　　　وز دورِ منِ خسته بحسرت نگرانت
گر[5] خلق کنندم سپرِ تیرِ ملامت　　　من باز[6] نگیرم نظر از تیر و کمانت
تا رختِ تصوّف بخرابات نیاری　　　در بُت کده کے راه دهد پیرِ مغانت
باید[7] که نشانِ مے و مے خانه بپرسی　　　ورنه[8] زجهان محو شود نام و نشانت

خواجو نکشد[9] میلِ دلت سوی صنوبر
گر دست دهد صحبتِ آن سروِ روانت

گفتمش روی تو صدره ز قمر خوبتر است　　　گفت خاموش که آن فتنهٔ دورِ[10] قمر است　　　صفحه
گفتم[11] آن زلف وجبینم بچنین روز نشاند　　　گفت آن زلف وجبین نیست[12] که شام وسحر است

---

[1] ج - بابی ؛ [2] ج - جان وجهان - نسخهٔ د این غزل ندارد ؛ [3] ب - بیانت ؛ [4] ب - خدنگت ؛
[5] ب - کز ؛ [6] ج ـــ ناز ؛ [7] ج - باید که نشانِ درِ مے خانه نه پرسی ؛ [8] ج - ورنی ؛ [9] ج - نکند ؛
[10] د و - نسخهٔ د این غزل ندارد ؛ [11] ب - گفتمش زلف وجبینم ..... الخ ؛
[12] ب - است ؛

گفتم[1] ای جانِ جهان از منِ مسکین بگذر — گفت بگذر ز جهان زانکه جهان برگذر است

گفتمش قدِ بلندت بصنوبر ماند — گفت کین دلشده را بین که چه کوته نظر است

گفتمش خونِ جگر چند خورم در غمِ عشق — گفت داروی دلت صبر و غذایت جگر است

گفتمش دردِ من از صبر بتر می‌گردد — گفت دردِ دلِ این سوخته را بتر است

گفتمش نالهٔ شب‌های مرا نشنیدی — گفت زانها که کشیدم همه شب در سرا

گفتمش کارِ من از دستِ تو در پا افتاد — گفت کین سر بکف امروز ز دستی دگر است

گفتمش کام دل خسته خواهم ز لب تست
گفت شک نیست که کام دل طوطی شکر است

[2]

[illegible] خبر از یار که آن یار برفت — یا شنیدی ز کسی کان بتِ عیار برفت

[illegible] امروز که شد کار ز دست — دلم این لحظه نگهدار که دلدار برفت

کام جان از که توان جست که جانان بگذشت — غم دل با که توان گفت چو غمخوار برفت

که کند چاره ام این لحظه که بیچاره شدیم — که دهد یاریم امروز که آن یار برفت

جهد کردم که ز دل بو که بر آید کاری — چکنم کین دلِ محنت زده از[3] کار برفت

این زمان بلبلِ دل سوخته کردم نالان — زانکه آن طوطی خوش نغمه ز گلزار برفت

دردِ بیمار عجب گر بدوای برسد — خاصه اکنون که طبیب از سرِ بیمار برفت

همچو آن فتنه که دیوانه ام از رفتارش — آدمی زاده ندیدم که پری وار برفت

بتِ ساغرکشِ ما تا بشد از مجلسِ انس — آبِ روی قدح و رونقِ خمار برفت

آن چه می بود که تا ساقی از آن می پیمود — کس ندیدیم که از میکده هشیار برفت

---

[1] ب. گفتمش جان و جهان از من ...... الخ ؛ [2] از نسخهٔ ب افتاده است ؛ [3] ج. این ؛
[4] نسخهٔ د. ج این غزل ندارد ؛ [5] اصل. ار ؛
[6] اصل. ابکار ؛

بوی انفاس تو خواجو همه عالم بگرفت
این چه عطرست که آب رُخِ عطار برفت

دآن روز کز لب بوی جان می آمدت — خط بسوی خاور از هندوستان می آمدت — صفحه ۵۲ ب

ن از تاب عقرب کوکبی می تافتت — هرزمان سنبل نقاب ارغوان می آمدت

نگِ چشمِ جادو می نهادی در کمان — ناوکِ مژگان یکایک بر نشان می آمدت — ۵۳ و

هرگه که چون عرعر خرامان می شدی — خنده از بالای سروِ بوستان می آمدت

زباغ عارضت هردم بهاری می شگفت — هرزمان مرغی بطرفِ گلستان می آمدت

بهانی را برخ آرام جان می آمدی — از جهان وجان ندا جانِ جهان می آمدت

لعلِ شیرینت چو می شد درفشان — چشمه های آبِ حیوان از دهان می آمدت

چون میانِ دوستان از دوستان رفتی سخن
گاه گاهی نامِ خواجو بر زبان می آمدت

[illegible] ست چه دوزخ چه بهشت — سجدهٔ گر به نیاز است چه مسجد چه کنشت — صفحه ۵۲ ب

[illegible] هامون و چه کوه — رهزنِ خاطرِ عشاق چه زیبا و چه زشت

[illegible] ست که دانندهٔ غیب — عشق در طینتِ آدم نه ببازیچه سرشت

[illegible] یا بچهٔ من — ساکنِ دیرِ مغانم بخرابات بهشت

[illegible] شانی بینی — تا لبم سوخته وگل شده از خون همه خشت

[illegible] سرو ندید — همچو رُخسار تو دهقان بچمن لاله نکشت

[illegible] نال معنبر که نشاند — بر مه عارضت آن خطِ مسلسل که نوشت

[illegible] باغ برون نی آئی — گوید این حور چرا خیمه برون زد ز بهشت

[illegible] این غزل ندارد: [illegible] اصل ـ جان وجهان؛

[illegible] بام؛

گفتم[1] ای جانِ جهان از منِ مسکین مگذر — گفت بگذر ز جهان زانکه جهان برگذر است
گفتمش قدِ بلندت بصنوبر ماند — گفت کین دلشده را بین که چه کوته نظر است
گفتمش خونِ جگر چند خورم در غمِ عشق — گفت داروی دلت صبر و غذایت جگر است[2]
گفتمش دردِ من از صبر بتر می گردد — گفت دردِ دلِ این سوخته ما بتر است
گفتمش نالهٔ شب های مرا نشنیدی — گفت زافغان تو ام شب همه شب دردِ سر است
گفتمش کارِ من از دستِ تو در پا افتاد — گفت کین[3] سربسک امروز ز دستی دگر است

گفتمش کامِ دلِ خسته خواجو لبِ تست
گفت شک نیست که کامِ دلِ طوطی شکر است

۱۵۱ هیچ داری خبر از یار که آن یار برفت — یا شنیدی زکسی کان بتِ عیار برفت[4]
غمِ کارم بشد امروز که شد کار ز دست — دلم این لحظه نگهدار که دلدار برفت
کامِ جان از[5] که توان جست که جانان برگشت — غمِ دل با که توان گفت چو غمخوار برفت
که کند چاره ام این لحظه که بیچاره شدیم — که دهد یاریم امروز که آن یار برفت
جهد کردم که ز دل بو که برآید کاری — چکنم کین دلِ محنت زده از[6] کار برفت
این زمان بلبلِ دل سوخته کردم نالان — زانکه آن طوطی خوش نغمه زگلزار برفت
دردِ بیمار عجب گر بدوای برسد — خاصه اکنون که طبیب از سرِ بیمار برفت
همچو آن فتنه که دیوانه ام از رفتارش — آدمی زاده ندیدم که پری وار برفت
بیتِ ساغرکشِ ما تا بشد از مجلسِ انس — آبِ روی قدح و رونقِ خمار برفت
آن چه می بود که تا ساقی از آن می پیمود — کس ندیدیم که از میکده هشیار برفت

---

[1] ب. گفتمش جان و جهان از من ..... الخ ؛ [2] از نسخهٔ ب افتاده است ؛ [3] ج. این ؛
[4] نسخهٔ د-ج این غزل ندارد ؛ [5] اصل - ار ؛
[6] اصل - اکاز ؛

بوی انفاس تو خواجو همه عالم بگرفت
این چه عطرست که آب رخ عطار برفت

د باد آن روز کز لب بوی جان می آمدت — خط بسوی خاور از هندوستان می آمدت[٥] — صفحه ۵۲،
رزمان از تاب عقرب کوکبی می تافتت — هر زمان سنبل نقاب ارغوان می آمدت
دن خدنگ چشم جادو می نهادی در کمان — ناوک مژگان یکایک بر نشان می آمدت — ۵۳ ،
رچمن هرگه که چون عرعر خرامان می شدی — خنده از بالای سرو بوستان می آمدت
ن ز باغ عارضت هر دم بهاری می شکفت — هر زمان مرغی بطرف گلستان می آمدت
دن جهانی را برخ آرام جان می آمدی — از جهان و جان ندا جان[١] جهان می آمدت
ر تکلم لعل شیرینت چو می شد درفشان — چشمه های آب حیوان از دهان می آمدت

چون میان دوستان از دوستان رفتی سخن
گاه گاهی نام[٢] خواجو بر زبان می آمدت

منزل اریار قرینست چه دوزخ چه بهشت — سجدهٔ گر به نیاز است چه مسجد چه کنشت[٥] — صفحه ۵۴
ای آسایش مشتاق چه هامون و چه کوه — رهزن خاطر عشاق چه زیبا و چه زشت
شق بازی نه ببازیست که دانندهٔ غیب — عشق در طینت آدم نه ببازیچه سرشت
اچه کردم که ز بدنامی و بازیچهٔ من — ساکن دیر مغانم بخرابات بهشت
گر بسر تربت من بازکشائی بینی — قالبم سوخته و گل شده از خون همه خشت
چو بالای تو در باغ کسی سرو ندید — همچو رخسار تو دهقان بچمن لاله نکشت
گل روی تو آن خال معنبر که نشاند — بر مه عارضت آن خط مسلسل که نوشت
رکه ببیند که تو از باغ برون می آئی — گوید این حور چرا خیمه برون زد ز بهشت

---

٥ نسخه ل.ج این غزل ندارد؛ [١] اصل. جان وجهان؛
[٢] اصل. بام؛

تا بجشمت همه پاکیزه نماید خواجو
خاک شو بر گذر مردمِ پاکیزه سرشت

صفحه ۵۷ و هر که او دیدهٔ مردم کُشِ مستت دیدست — بس که بر نرگسِ مخمورِ چمن خندیدست[۱]
هر دم از هر طرفی دیده بر آنکس دارند — که مرا مردم این دیده (به) حسرت دیدست
۵۷ ب ای که گفتی سر ببریده سخن کی گوید — بنگر این کلکِ سخن گو که سرش ببریدست
گو ئی[۲] آن سنبل عنبر شکنِ مشک فروش — بخطا مشکِ ختن بر سمنت پاشیداست
شد از آن زلفِ تو شوریده که چون نفت سخن — شد (ه) زنجیری و بر کوه و کمر گردیداست
ه[۳]

- -

- -

صفحه ۵۸ و رخت خورشید رایات جمال است — خطت تفسیر آیاتِ کمال است[۱]
هلال ار زانکه هر مه بدر گیرد — چرا پیوسته ابرویت هلال است
خیالت بس که می آید بچشمم — اگر خوابم بچشم آید خیال است
چه داند حالِ آن کز تشنگی مرد — کسی کو بر لبِ آبِ زلال است
بگو با باغبان ای باد شب گیر — که بلبل در قفس بی پر و بال است
۵۸ ب نسیمِ نافه یا بوی عبیر است — شمیمِ روضه یا بادِ شمال است
مقیم ار بنگری در عالم جان — میانِ لیلی و مجنون وصال است
اگر در عالمِ صورت فراقست — بمعنی با تو ما را اتصال است

چرا وصلِ تو بر خواجو حرام است
نه آخر خونِ مسکینان حلال است

---

[۱] نسخهٔ ا.ج این غزل ندارد؛ [۲] اصل. گوبی؛ [۳] در اصل بجای مقطع شعر ذیل درج شده —
سر آن زلف نگونسار سر گر بندو — که دل ریش پریشان مرا در دیدست +

بر سر کوی خرابات محبت کوئیست | که مرا بر سر آن کوی نظر بر روئیست[1] صفحه ۵۸ ب
دهنش یکسر موی است و میانش یک موی | وز میان تن من تا بمیانش موئیست
ابروی او که ز چشم نرود پیوسته | نه کمانیست که نشانهٔ هر باروئیست
مرهمی از من مجروح مدارید دریغ | که دلم خستهٔ پیکان کمان ابروئیست
گر من از خوی بد خویش نگردم[2] چه عجب | هر کسی را که در آفاق به بینی خوئیست ۵۹ و
ز آتش دوزخم از بهر چه می ترسانید | دوزخ آنست که خالی ز بهشتی روئیست
نفحهٔ غالیه با[3] رائحهٔ گلزاریست | نکهت سنبل تر یا نفس گلبوئیست
هر که از زلف دراز تو بگوید سخنی | دست کوته کن ازو زانکه پریشان گوئیست

اگر از کوی تو خواجو بملامت نرود[4]
مکنش هیچ ملامت که ملامت گوئیست

ای فدای قامتت هر سرو بستانی که هست | در حیا از چشم ما هر ابر نیسانی که هست[1] صفحه ۷۶ و
باز داده خط بخون در شرمساری گشته است | جام یاقوت ترا هر راح ریحانی که هست
نرگس مخمور سرمست تو بیمار است از آنکه | سر در افگندست زلفت[5] از پریشانی که هست
خاتم لعل ترا چون شد مسخر ملک جم | صید زلفت[6] گشته هر دیو سلیمانی که هست ۷۶ ب
راستی را بندهٔ شمشاد بالای توام | ورنه من آزادم از هر سرو بستانی که هست
لشکر عشق توام تا خیمه زد در ملک دل | کس[7] درو منزل نمی سازد ز ویرانی که هست
چون شود یاقوت و لولو بر قدت گوهرفشان | آب گردد از حیا هر گوهر کانی که هست
هندوی آتش پرست کافر زلفت مقیم | خون خلقی می خورد از نامسلمانی که هست

---

[1] نسخهٔ ا - ج این غزل ندارد؛ [2] اصل - نکردم؛ [3] اصل - مارا بچه (کذا)؛
[4] اصل - برده؛ [5] اصل - زلف؛
[6] اصل - صدزلف؛ [7] اصل - کسی؛

تا شنیده از کمال می لبیک حشمه — عجب چون میکند ما از معالی که هست
روح را در حالت آمد چون شود دستان سرا — بلبل بستان طبعش از خوش الحانی که هست
چشم خواجو چون عهد دارد از رخت یاقوت بار
زو فتد خون هر دل هر لعل رمانی که هست

۹۸ سحرگهش صبوحی کشان باده پرست — خروش بلبله خوشتر ز بانگ بلبل مست
مرا اگر نبود کام جان عمر دراز — چه باک چون لب جان بخش و زلف جانان هست
اگر ردم بدود اشک و دامنم گیرد — که از کمند محبت کجا (توا) نی جست
امام (بین) مگر از نرگس تو رخصت یافت — چنین که مست بمحراب می رود پیوست
زبس که در رمضان بحث گفت واعظ شهر — چو آبگینه دل نازک قدح بشکست
عجب نباشد اگر آب رخ بباد رود — مراکه باد بدست است و دل برفت از دست
کنون ورع نتوان بست صورت خواجو
که باز بر سر پیمانه رفت و پیمان بست

۹۹ [illegible]

۱۰۰ ای که از دست سر زلف سیاهت چه کشید — آنکه در دیده ور آن دیدهٔ خونخوار تو دیداست
چون کشد وسمه کمانی دو کمان خانهٔ ابروت — گرچه پیوسته کمان بر مه و خورشید کشیداست
جست این طاق زمرد شد از آن روی چو خورشید — طاق فیروزهٔ ایوان تو پیوسته خمیداست
سرو رفت ببریدند ببالات خوش افتاد — یا رب آن شعر سیاه بر قد خوبت که بریداست
آن خط سبز که از شمع رخت دود بر آرد — دردش اینست که در آتش روی تو بدیداست

له در اصل قبل ازین شعر ذیل هم دیده است —
در دولت مهر چه جاییم چون جای پر دلها که هست — سینه‌های دل چرا گوئی چو میدانی که هست (کذا)

له اصل - خوشتر ز بانگ بلبل مست - [illegible] این غزل [illegible] اصل - کرد [illegible] نسخه ا - ج این غزل ندارد

له اصل - [illegible] له اصل [illegible] .

ضمیمہ

اورینٹل کالج میگزین

نومبر ۱۹۴۸ء

منجانب

عربک اینڈ پرشین سوسائٹی

پنجاب یونیورسٹی لاہور

چیف ایڈیٹر:- محمد شفیع ایم-اے

نوٹ:- یہ ضمیمہ عربک اینڈ پرشین سوسائٹی کے ممبران اور خریداران ضمیمہ میں تقسیم ہوتا ہے۔

فہرست مضامین

گیلانی الیکٹرک پریس میں باہتمام مہتہ الیشرداس پرنٹر چھپا۔ اور
بابو محمد صدیق احمد خان نے اورینٹل کالج لاہور سے شائع کیا

سیّد اشرف الدّین حسن غزنوی

(مُسلسل)

مجمع الفصحاء (ج ۱ - ص ۳۵۲) اور دولت شاہ (براؤن - ص ۷۱) سے حسن کا ایک شاگرد عمادِ زوزنی معلوم ہوتا ہے[1]۔ اور انڈیا آفس کے مذکورہ مخطوطہ ۹۳۱ کا مقدمہ نگار ایک دوسرا شاگرد ہے۔ مقدمہ کے کچھ اقتباسات ہم اوپر دے چکے ہیں۔ کچھ اَور پیش کئے جاتے ہیں۔ جس سے شاگرد کی قابلیت کا اندازہ ہوسکتا ہے۔ " الحمد للہ ربّ العالمین والصّلوٰۃ والسّلام علیٰ رسولہٖ محمّد واٰلہ الطّاہرین وسلّم تسلیماً کثیراً کثیراً۔ واجب است برارباب عقل و فطنت، شرفِ نطق و فضیلتِ سخن کہ آدمی از حیواناتِ دیگر ممیز است ولازم است برارباب علم و حکمت لطائف و ظرائفِ طبع دانستن و شناختن کہ خردمند از غیر مُستثنا است و بحقیقت آدمی شجرے بدیع است کہ از و ثمراتِ کلماتِ غریب

---

[1] مجمع الفصحاء وغیرہ میں عمادِ زوزنی کے متعلق یہ بھی لکھا ہے۔ کہ " بعضے گویند مدّاحِ طغان شاہ بود۔" یہ ممدوح غالباً طغان شاہ ابن مؤیّد آسی اوبہ ($\frac{۵۶۹}{۱۱۷۴}$ھ تا $\frac{۵۸۱}{۱۱۸۵}$ھ) ہے۔ روضۃ الصّفا (ج ۴ ص ۱۳۰) سے معلوم ہوتا ہے کہ تکش خان خوارزم شاہ (م $\frac{۵۹۶}{۱۲۰۰}$ھ) کی تخت نشینی پر عمادِ زوزنی نے یہ اشعار لکھے تھے۔

بحمد اللہ از شرق تا غربِ عالم — بشمشیرِ شاہِ جہان شد مُسلّم
سپہدارِ اعظم شہنشاہِ دُنیا — نگین بخشِ شاہان، خداوندِ عالم
تکش خان بن ارسلان ابنِ اتسز — پدر بر پدر پادشہ تا بہ آدم
خرامید بر تختِ فیروز بختی — چو خورشید بر تختِ فیروزہ طارم

می زاید و نہالی شریف است کہ از میوۂ معقولاتِ عجیب می آید و عجب تر آن کہ درخت کہ جسم (جوہر) است فانی می شود و میوۂ کہ عرض است باقی می ماند و متکلمے کہ موصوف مطلق است مجہول و معدوم می شود، و کلامے کہ صفتِ محض است موجود و معلوم می نماید و اگرچہ سخن عرض است، غرض اصلیِ آدمی بہ وی باز بستہ است کہ شرفِ مردم بقدرِ معالیِ سخن متعالی می شود و رتبتِ آدمی بہ اندازۂ بلاغتِ او مترقی می گردد وصیتِ شمائلِ خردمند اورا زندہ می دارد و آوازۂ فضائلِ ہنرمند او را تازہ می نماید وما یعقلہا الا العالمون .... بہ واداشتہ بیامد کہ دُررِ غُرَر در سلکِ تالیف و تصنیفِ منظوم و منثور منتظم بگشتہ و آن شہید گوئی بنورِ الٰہی المؤمن ینظر بنور الرّب عزوجل ..... می دید و کأنہ ینظر الی الغیب من سترِ دقیق کہ در حالِ ارتحال وصیّت فرمود ....» وغیرہ۔

اِن اقتباسات کے اندراج سے مقصد یہ ہے کہ شاگرد کی قابلیت کا اندازہ ہو سکے اور یہ بھی معلوم ہو سکے کہ ایسی مُرصّع نثر اُس زمانے میں رائج تھی۔

یہ ہے جو کچھ کہ ہم حسن کی تعلیم و تعلّم کے متعلق جانتے ہیں۔ اِس کے علاوہ کوئی معلومات حاصل نہیں ہیں۔

واقعاتِ زندگی

حسَن کے واقعاتِ زندگی کے لئے تاریخیں اور تذکرے بہُت کم ہماری رہنمائی کرتے ہیں، البتہ اُس کے کلام سے بہُت کچھ اخذ کیا جا سکتا ہے اور وُہ یہ ہے :۔

سیّد حسن نے ایسے زمانے میں آنکھ کھولی جب کہ فارسی کے بڑے بڑے شعرا پیدا ہو چکے تھے۔ اور خود معاصرین میں مُعزّی[1] (م ۵۴۲ھ / ۱۱۴۷ء)، سنائی (م ۵۴۵ھ / ۱۱۵۰ء)،

---

[1] مُعزّی کا سالِ وفات ۵۴۲ھ کے کچھ پہلے معلوم ہوتا ہے۔ جیسا کہ ہم (بقیہ حاشیہ بر صفحہ ۱۶۹)

عمادی[19] (م تا ۵۴۵ھ / ۱۱۵۰ء)، عثمان[20] مختاری (م ۵۴۴ھ / ۱۱۴۹ء)، ادیب صابر[21] (م ۵۴۷ھ / ۱۱۵۲ء)، وطواط (م ۵۷۸ھ / ۱۱۸۲ء)، سوزنی[22] (م ۵۶۹ھ / ۱۱۷۳ء) جیسے متعدد اکابر شعرا موجود

بقیہ حاشیہ ص ۱۸) معارف (اگست ۱۹۴۲ء) میں بحث کر چکے ہیں۔ اُسی کے ساتھ ہم نے اُس کے والد برہانی کی تاریخ وفات بھی بحث کی ہے، کہ وہ ۴۷۰ھ / ۱۰۷۷ء تک انتقال کر چکا ہوگا۔

[19] سنائی اور عمادی غزنوی کی وفات کے متعلق ہم نے معارف (ستمبر ۱۹۴۲ء۔ ص ۱۹۹-۲۰۰) میں ایک نئے ماخذ کو پیش کیا ہے۔ مختصر یہ ہے کہ ابو العلاء گنجوی نے ان کے متعلق یہ اشعار لکھے تھے۔

۱۔ سخنوران بمن امروز اقتدا آرند — روا بود کہ منم قدوۂ ہمہ شعراء

۲۔ چو رفت جانِ عمادی بمن گزاشت عماد — چو شد روانِ سنائی، بمن گزاشت سنا

۳۔ تبارک اللہ پنجاہ و پنج بشمردم — بہ شست باشد نشستم چو شست گشتہ دوتا

۴۔ بعقدِ ستین گشتہ ست پنجۂ عمرم — گہِ وداعِ رحیل ست ازین فناءِ فنا

۵۔ سر ملوک منوچہر مہر چہر کزو — شدہ ست زندہ و فرخندہ خاندانِ نیا

ان اشعار سے یہ باتیں معلوم ہوتی ہیں:۔ (۱) دوسرے شعر سے ظاہر ہے کہ عمادی (غزنوی) اور سنائی اُس وقت تک انتقال کر چکے تھے۔ (۲) تیسرے اور چوتھے شعر سے صاف ظاہر ہے کہ ابو العلاء گنجوی کی عمر اُس وقت ۵۵ سال کی ہو چکی تھی اور چھٹی دہائی میں تھی۔ (۳) منوچہر خاقان شروان اُس وقت زندہ تھا۔ موسیو خانیکوف (Khanikof) نے تذکرہ خاقانی (اورینٹل کالج میگزین۔ اگست ۱۹۳۶ء۔ ص ۵۲) میں ابو العلاء گنجوی کی مفروضہ تاریخ پیدائش ۴۸۵ھ / ۱۰۹۲ء اور ۴۹۰ھ / ۱۰۹۷ء کے درمیان بتائی ہے۔ اس حساب سے وہ اشعار شاعر کی ۵۵ سالہ عمر میں یعنی ۵۴۰ھ / ۱۱۴۵ء اور ۵۴۵ھ / ۱۱۵۰ء کے درمیان لکھے گئے ہونگے، یعنی جب کہ عمادی اور سنائی قضا کر چکے تھے۔ لیکن سنائی نے ۵۴۲ھ / ۱۱۴۷ء میں معزی کا مرثیہ لکھا تھا۔ اس لئے وہ اشعار یقیناً ۵۴۲ھ کے بعد کے ہونگے۔ اب دوسری طرف آئیے تو معلوم ہوگا کہ منوچہر جس کی وفات Zamborur (Manual de Genealogie۔ ص ۱۸۲) کے قول کے مطابق ۵۵۰ھ / ۱۱۵۵ء ہے ان اشعار میں ممدوح ہے۔ اس طرح ثابت ہوا کہ وہ اشعار ۵۵۰ھ کے پہلے (بقیہ بر صفحہ ۲۰)

تھے، اور اِن سب کی شاعری کا دار و مدار زیادہ تر قصیدہ گوئی پر تھا۔ چنانچہ حسن نے بھی اپنی شاعری کی ابتدا قصیدہ گوئی سے کی۔ لیکن شاید وطن کا ماحول راس نہ آیا، تو وہ سنجر کے دربار میں پہنچا۔ جہاں اُس نے سنہ ۵۰۰ھ / ۱۱۰۶ء میں فخر الملک مظفر بن نظام الملک کے قتل کے بعد اُس کے بیٹے نظام الملک صدر الدین محمد کو درجہ وزارت[۲۳] حاصل ہونے پر ایک قصیدہ پڑھا جس کا ذکر ہم اوپر

(بقیہ حاشیہ از ص۱۹) اور سنہ ۵۴۲ھ کے بعد کسی وقت لکھے گئے۔ اور بہت ممکن ہے کہ وہ زمانہ سنہ ۵۴۵ھ ہی کا ہو، جبکہ سنائی کی وفات (محققین کے نزدیک) ہوئی تھی۔ اور اگر واقعی یہی سال تھا تو پھر ابو العلاء گنجوی کی پیدائش بھی (۵۰ سال پہلے) سنہ ۴۹۵ھ میں مانی جائے گی۔ بعد میں، اُستاذی ڈاکٹر ہادی حسن صاحب کی کتاب فلکی شروانی (ص ۹۵) دیکھی۔ اُس میں بھی یہی اشعار ہیں۔ لیکن سلسلے کے اشعار نہیں ہیں۔ انہوں نے سنہ ۵۴۴ھ کے بھی پہلے ان شعرا کا سالِ وفات ارجح قرار دیا ہے۔

عمادی کے لئے ہمارا مضمون معارف (مارچ سنہ ۱۹۴۷ء) میں ملاحظہ فرمائیں۔

۲۰؎ فہرست انڈیا آفس (ج ۲۔ ص ۶۳۸) میں عثمان مختاری کا سالِ وفات سنہ ۵۴۴ھ یا سنہ ۵۵۴ھ ہے۔

۲۱؎ ادیب صابر کے متعلق ہمارا مضمون معارف (ستمبر سنہ ۱۹۴۲ء) میں ملاحظہ فرمائیں۔

۲۲؎ سوزنی کے متعلق ہمارا مضمون معارف (مارچ سنہ ۱۹۴۵ء) میں ملاحظہ فرمائیں۔

حاشیہ صفحہ ہٰذا۔ ۲۳؎ اِس نظام الملک کے والد فخر الملک کی تعریف میں آذری کے بیس اشعار آثار الوزراء (ق ۱۶۲ الف - ب) میں ملتے ہیں۔ جن میں سے کچھ یہاں نقل کئے جاتے ہیں۔

۱۔ فخرِ سنجر کہ بود فخر الملک — بود بحرِ وزارتش را فلک
۲۔ در زمانِ ولایت و تمکین — فتح کرد او ممالکِ غزنین
۳۔ لعل از مخزنِ شہِ کشور — آوریدند در کمالِ کبر
۴۔ کرد آن گاہ اتفاق وزیر — کہ کُند ساغرے ازان تدبیر
۵۔ کاسۂ زان بہ فکر بتراشید — کہ چو آن کس بہ ہیچ قرن نہ دید
۶۔ مجلسے ساخت بہرِ عیش وزیر — پُر ز اشراف جملہ شاہ و امیر

(بقیہ بر صفحہ ۲۱)

کر چکے ہیں اُس کا مطلع یہ ہے ؂

نسیم عدل ہمی آید از ہوائے جہان   شعاع بخت ہمی تابد از لقائے جہان

اُس وقت شاید صرف اِسی ممدُوح سے ہمارا شاعر تعلق پیدا کر سکا تھا۔ اور اگر کسی اَور سے بھی تعلق تھا، تو اُس کے موجودہ کلام سے ہم کو معلُوم نہیں ہوتا۔ پھر وُہ شاید سنجر کی فوج کی معیت ہی میں سنہ ۵۱۱ھ / ۱۱۱۷ء غزنین آیا ہوگا اور اُس نے بہرام شاہ کی تخت نشینی پر ایک قصیدہ پڑھا، جس کا مطلع یہ ہے :۔

منادی بر آمد ز ہفت آسمان   کہ بہرام شاہ است شاہِ جہان ؂[24]

(بقیہ حاشیہ از صفحہ ۴۰) ۷۔ بُود آن روز ساعتِ نوروز   کرد بزمے بہ طالعے فیروز

۸۔ چون گرفت آن وزیر جام بہ کف   بنظارہ ملوک صف در صف ؛

۹۔ ناگہان جام اُو فگند از دست   از ہوا بر زمین زد و بشکست

۱۰۔ جملہ گفتند ترا چہ حال اُفتاد   وآن چہ کردی چگونہ ات دل داد

۱۱۔ داد پاسخ وزیر با تدبیر   کین ندامت بُد از پیٔ تقصیر

۱۲۔ کین چنین جوہرے بہ آلتِ لہو   صرف کردم بسے خطا بُد و سہو

۱۳۔ بود جوہر مناسبِ قندیل   کہ کنند از برائے کعبہ سبیل

۱۴۔ چون بشد آن ہدایت از دستم   زدمش بر زمین و بشکستم

دُوسرے شعر کا لحاظ رکھتے ہُوئے یہ خیال کیا جا سکتا ہے کہ چون کہ غزنین کی فتح میں فخر الملک کی بجائے اُس کا بیٹا نظام الملک محمّد تھا، اِس لئے اُسی کے متعلق یہ قصّہ ہوگا۔ اور نوروز (۲۱ مارچ ۱۱۱۷ء) کا زمانہ بھی غزنین میں گزرا ہوگا۔

[24] اِس قصیدے کا ذکر سب سے پہلے غالباً روضۃ الصفا (ج ۴۔ ص ۵۰۔ ۱۹۱۵ء لکھنؤ) میں آیا ہے۔ لیکن وہ دیوان کے کسی نُسخے میں نہیں ملتا۔ تاہم مُشبہے کی ضرورت نہیں ہے۔ کیونکہ شاعر کا کچھ اور کلام ایسا بھی ہے۔ جو تذکروں یا تاریخوں میں تو ہے لیکن دیوان میں نہیں ہے۔ طبقات ناصری (راورٹی۔ ص ۱۱۰۔ ج ۱) (بقیہ برصفحہ ۴۲)

بہرام شاہ کی تخت نشینی کے متعلّق ایک دوبیتی بھی ملتی ہے۔ جس میں لفظ "یمینے" سے مُراد اُس کا خطاب "یمین الدّولہ" ہوگا

شاہا بر تخت بہ نشینے باید ۔۔۔ چوُن شاہ نشست آفرینے باید
بر تختِ فلک ہمین یمینے باید ۔۔۔ برجائے چنان شاہ چنینے باید[۲۵]

سنجر نے جب بہرام شاہ کو تخت نشین کرایا تو جیسا کہ ہم تاریخ بہرام شاہی میں تفصیل سے لکھ چکے ہیں، وہ چالیس دن یعنی جمعہ یکم ذی الحجہ ۵۱۰ھ (۱۶ر اپریل ۱۱۱۷ء) تک غزنین میں رہا۔ یہیں "نوروز" اور "نو بہار" کا زمانہ بھی گزُارا ہوگا۔ ہمارے شاعر نے بہرام شاہ کے اسی زمانہ یعنی تخت نشینی کے عہد کو اِس طرح یاد کیا ہے:۔

۱۔ بشگفت در بہارِ سعادت نہالِ مُلک ۔۔۔ تازہ ست رُوئی بخت کہ نوگشت سالِ مُلک
۲۔ از چشم گوش ساز کہ بی ترجمان وصُوت ۔۔۔ گوید ہمی ثنائے شہنشاہ حالِ مُلک
۳۔ خورشید سائبان کند از نور وقتِ بار ۔۔۔ تا چشمِ اختران نہ رسد در کمالِ مُلک
۴۔ عینِ جمالِ ملک خداوندِ عالم است ۔۔۔ عین الکمال دُور ز عینِ جمالِ مُلک
۵۔ پشتِ سپاہ و رُوئی سپہر و پناہِ دین ۔۔۔ آرامِ تخت و رفعتِ تاج و جلالِ مُلک

(بقیہ حاشیہ از ص۵۹ سے ایک اہم بات یہ معلوم ہوتی ہے کہ بہرام شاہ کے ایک سکّے کا مضمون جس کا انگریزی ترجمہ راوٹی نے دیا ہے، بالکل اسی شعر کے ہم معنی ہے۔ اگر یہی شعر اس کے سکّے پر کندہ تھا تو اس سے زیادہ کامیابی کسی شاعر کو کیا نصیب ہوسکتی تھی! دولت شاہ (براؤن ایڈیشن۔ ص ۴۷) سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ اُسی زمانے میں جبلی نے غزنین میں سنجر کی مدح میں ایک قصیدہ پڑھا تھا۔ جس کا مطلع یہ ہے:۔

ز عدلِ کاملِ خسرو ز امنِ شاملِ سُلطان ۔۔۔ تذرو و کبک و گور و مور درگشتند درگیہان

دولت شاہ (ص ۴۷) سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ جبلی نے بہرام شاہ کے دربار میں چار سال مدّاحی کی لیکن حبیب گنج اور جامع مسجد بمبئی کے نسخوں میں کوئی ایسا کلام نہیں ملتا۔

۲۵ مخطوطہ انڈیا آفس۔ ق ۱۸۴ ب۔

۶- شد پاسبان سیاستِ بیدار او چنانک فتنہ بخواب پیش نماید خیالِ مُلک
۷- از حملۂ تو خیزد بادِ وزانِ فتح وز رحمتِ تو زاید آبِ زلالِ مُلک
۸- از آفتابِ رُوی تو چون روزِ نو بہار ہر ساعتے فراخ تر است این مجالِ مُلک
۹- ایّام را مباد فراق از بقائے تو از عمرِ خویش برخور باد از وصالِ مُلک[۲۶]

اِس قصیدے میں جو برٹش میوزیم اور اِنڈیا آفس کے نُسخوں سے لیا گیا ہے، ممدوح کا نام نہیں ملتا۔ لیکن اِسی کا ایک شعر بدایونی کی منتخب التواریخ (ج ۱ ص ۴۰۔ کلکتہ ۱۸۶۸ء) میں ملتا ہے جو بہرام شاہ ہی کی مدح سے متعلق ہے۔

بہرام شاہ کہ از ہوسِ لفظِ شکّرینش طوطی برون دہد پس ازین نونہالِ مُلک

غرض کہ اس قصیدے (۱-۸) سے بھی معلوم ہوتا ہے کہ وہ بہار کا زمانہ تھا جب کہ بہرام شاہ کا سالِ جلوس (شعر ۱-۲-۳) شروع ہُوا۔ اسی زمانہ میں سنجر نے محمودی خزانوں پر قبضہ کر کے انہیں اسی نظام الملک محمد کے سپرد کر دیا تھا۔ سیّد حسن نے وزیر کے اِس اعزاز اور خلعت کے حصُول پر ایک قصیدہ لکھا تھا جس کے کچھ اشعار یہ ہیں :-

۱- مرا بہ وقتِ سحر دوش مژدہ داد نسیم کہ شہر یارِ جہان پادشاہِ ہفت اقلیم
۲- خزانہ ہائے ممالک ہمہ مُفوّض کرد برائے آن کہ بحق یافت در جہان تقدیم
۳- نظامِ مُلک و قوامِ جہان خداوندے کہ کرد جانبِ اُورا خدایگان تعظیم
۴- یگانہ صاحبِ عادل محمد آن کہ بوَد بنزدِ جُودش دریا بخیل و ابر لئیم

۲۶- مخطوطہ انڈیا آفس - ق ۹۹ ب - اس کے چوتھے شعر میں بہرام شاہ کو "جمالِ ملک" کہا گیا ہے - ایک جگہ اَور شاعر نے کہا ہے ؎

فرخندہ جمالِ مُلکِ دین را از جُملہ ملوک برگزیدم
بی زار از این و آن گر اُو را بہر کرم و ہنر گزیدم
رُویم بادا نگار چون زر گر خواجہ برائے زر گزیدم

۵۔ بزرگوارا نبوَد عجب کہ شاہِ جہان — گزید بہرِ خزائن ترا حفیظ و علیم
۶۔ تو کوہِ حلمی و شاہ آفتاب، معلوم است — کہ کوہ باشد گنجورِ آفتاب و مقیم
۷۔ کنون بدیع نہ باشد کہ شکلِ تو سازد — برائے نقدِ خزانہ زمہر و مہ زر و سیم
۸۔ خجستہ خلعتِ شاہِ جہان چو پوشیدی — بطالعے کہ تو لاّ کند بدو تقویم
۹۔ چو نائے دشمنِ جاہِ تو باد پیمایید — کہ ہمچو ابر زند طبل را بہ زیرِ گلیم
۱۰۔ ردا و چترِ تو شاہِ جہان چنان بادا — کہ آفتاب فلک سازد افسر و دیہیم [۲۷]

اِن اشعار میں سے دوسرا اور پانچواں شعر صاف ظاہر کر رہا ہے کہ یہ وزیر "خزانہائے ممالک" کا محافظ بنایا گیا تھا۔ اور آٹھویں شعر میں خلعت ملنے کا بھی ذکر ہے۔ آخری شعر سے واضح ہوتا ہے کہ شاعر نے "شاہِ جہان" (سنجر) کی موجودگی میں یہ قصیدہ پڑھا ہوگا۔ لیکن وزیر کی بدقسمتی سے یہ اعزاز عرصے تک قائم نہیں رہا۔ آثار الوزراء (ق ۱۷۱۔ الف۔ بانکی پور)۔ دستور الوزراء (ص ۱۸۹۔ طہران سنہ ۱۳۱۷ھ)۔ حبیب السیر (جزوِ چہارم۔ ج ۲۔ ص ۱۰۰) وغیرہ سے معلوم ہوتا ہے کہ "(نظام الملک محمد) در اخذِ اموالِ سلطانی دلیری بسیار می نمود و در آوان کہ سلطان (سنجر) دار الملکِ غزنین را مسخر و مفتوح گردانید دستِ تصرف بقبضِ جواہرِ گران مایہ کہ در خزاینِ آلِ سبکتگین موجود بود دراز کرد و این معنی بہ عرضِ سلطان رسید۔ حکمِ عالی بقتلِ او صدور یافتہ بعضے از متجندہ صدر الدین (محمد) را بہ ضربِ گرز و چماق ہلاک ساختند ......"

چنانچہ یہ وزیر سنہ ۵۱۱ھ / ۱۱۱۷ء میں سنجر کی غزنین سے واپسی پر مارا گیا ہوگا۔

غالباً اسی ابتدائی عہد میں سید حسن نے غزنین میں یہ "بیتہائے امتحانی" بہرام شاہ کے دربار میں پیش کئے تھے۔

۱۔ خاک را از باد بوئے مہربانی آمدہ ست — در دہِ آن آتش کہ آبِ زندگانی آمدہ ست

۲۷۔ مخطوطہ ایضاً۔ ق ۵۷۔ الف۔ اِس قصیدے کا نواں شعر پڑھ کر عرفی کا یہ شعر پڑھئے ؎

کشیدہ فتنۂ معزول سر بزیرِ لحاف — دریدہ ظلم فراموش طبل زیرِ گلیم

بس خوشبوی مخمورِ طبیعی خواستہ ست ۲ بیدِ خرّم بوئے سرمستِ جوانی آمدہ ست
غ مہمان دوست، برگِ میزبانی ساختہ ست ۳ مُرغِ اندک زاد، در بسیار دانی آمدہ ست
یش تختِ شاہ چون من طوطیٔ شکرفشان ۴ بلبلم خوش ترکہ او را مدح خوانی آمدہ ست
سروِ اعظم، خداوندِ جہان بہرام آنک ۵ رسمِ او جان بخشی و عالم ستانی آمدہ ست
خسروا طبعم ز اقبالِ قبولت زندہ شد ۶ آب را آرے حیات اندر روانی آمدہ ست
بندہ را بخشے ست در ہر فن کہ شعرِ فارسی ۷ چشمِ زخمش را چو خارِ گلستانی آمدہ ست
لیک حرصِ بندگی و آرزوئے مدحِ تو ۸ موجبِ این "بیتہائے امتحانی" آمدہ ست
چون تو در ہر کار سُلطانی و خاصہ در سخن ۹ من چہ گویم این بدیہہ چندگانی آمدہ ست
اینک از اقبالِ تو پرداختہ شد خدمتے ۱۰ کاندکش الفاظ و بسیارش معانی آمدہ ست
دُرِّ او در آبِ قدرت آشنا ور آن چنانک ۱۱ راست گوئی، گوہرِ تیغِ یمانی آمدہ ست
گرم بکشادم نقابے از سرِ خوانِ ثنات ۱۲ گرچہ شیرین نیست بارے ناردانی آمدہ ست

چھٹے، ساتویں اور آٹھویں شعر سے واضح ہوتا ہے کہ شاعر شروع میں یہ قصیدہ لکھ رہا ہے اور کچھ فیض یاب بھی ہوچکا ہے، لیکن مسابقت کے لئے "بدیہہ" اور "بیتہائے امتحانی" بھی لکھ رہا ہے۔ اِس قصیدے کے متعلّق یہاں کچھ بحث ضروری ہے۔ وہ یہ، کہ یہی قصیدہ سنائی کے دو مطبوعہ دیوانوں میں (یعنی طہران ایڈیشن۔ ۱۳۲۰۔ ص ۷۹ ببعد۔ اور بمبئی ایڈیشن۔ ص ۱۹ ببعد) میں ملتا ہے اور وہ بہرام شاہ کی مدح میں نہیں بلکہ سنجر کی تخت نشینی کی تہنیت میں ہے۔ جیسا کہ اُن میں یہ شعر ہے :-

چون بہ سلطانی نشستی تہنیت گویم ترا ای کہ اسلافِ ترا سلطان نشانی آمدہ ست

اور اُوپر کے بارھویں شعر کی جگہ یہ ہے :-

بر سرِ خوانِ عمادی من گشادم این فقع گرچہ شیرین نیست بارے ناردانی آمدہ ست

چنانچہ اس شعر سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ اوپر کا قصیدہ جس میں "بدیہہ" اور "بیتہائے امتحانی"

ہیں وہ دراصل عمادی غزنوی کے مقابلہ پر لکھا گیا تھا۔ لیکن اب یہ ثابت کرنا ہے کہ یہ قصیدہ سنائیؒ اور سید حسن میں سے کس کا ہو سکتا ہے۔ سنائیؒ کے مطبوعہ نسخوں کے علاوہ کسی اور نسخے میں یہ قصیدہ کم از کم ہمارے ملک میں نہیں ملتا۔ بانکی پور میں دیوان سنائی کا جو نسخہ ہے، اُس میں نہیں ہے۔ پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں دو مجموعے ہیں۔ ایک ۱۰۴۵ھ کا لکھا ہُوا ہے اور دوسرا بغیر تاریخ کے ہے۔ اور ان دونوں میں یہ قصیدہ نہیں ہے۔ جامعۂ عثمانیہ اور مکرمی پروفیسر مسعود حسن رضوی صاحب کے نسخوں میں بھی نہیں ہے۔ لیکن یہ نسخے ناقص ہیں، اور اس کے برعکس سید حسن کے دو مکمل نسخے (برٹش میوزیم ۲۵۱۲ھ اور۔ انڈیا آفس ۹۲۱) اور دو ناقص نسخے (جامعہ عثمانیہ اور پروفیسر صاحب موصوف کا نسخہ) اس قصیدے کے حامل ہیں۔ میرا خیال ہے کہ یہ قصیدہ سید حسن ہی کا ہوگا۔ کیونکہ اُس کے شاگرد کا مُرتّب کیا ہُوا دیوان (یعنی انڈیا آفس ۹۳۱) اس کا حامل ہے اور اس سے زیادہ مستند کوئی اور نسخہ نہیں ہو سکتا۔ اس کے برخلاف سنائیؒ کا مطبوعہ دیوان زیادہ مستند نہیں ہے کیوں کہ اُس میں بعض جگہ ایسا کلام بھی ملتا ہے، جو دُوسروں سے منسوب ہے۔ مثلاً ابو رجا غزنوی (م ۵۸۶ھ یا ۵۹۸ھ) کا یہ قطعہ:-

آمد آن کودکِ مسیح پرست نیشِ الماس گوُن گرفتہ بدست

جو بہرام شاہ کے متعلق ہے اور لباب الالباب (ج ۲- ص ۲۸۱) میں منقول ہے اور جس پر حافظ محمود شیرانی صاحب نے کتاب تنقیدِ شعر العجم (ص ۶۲-۶۴) میں بحث کی ہے کہ وہ سنائیؒ کے مطبوعہ دیوان (بمبئی- ص ۳۳۱ح- ببعد) میں بھی کچھ تغیر کے ساتھ موجود ہے۔ اس کے علاوہ یہ بات بھی قابلِ غور ہے کہ وہ سنائی جو ایک عرصے سے شاعری میں معروف ہے جیسا کہ عثمانِ مختاری نے مسعودِ سوم (م ۵۰۸ھ / ۱۱۱۵ء) کی مدح کے قصیدے میں (مخطوطہ پروفیسر مسعود حسن صاحب) کہا ہے:-

سنائیؒ را صلتہا بخش تا او ہمچنین طرحے بپردازد کہ ہمتا نیست اندر شعر افرانش
فرو اندیش تا او را چہ قادر خاطری باشد کہ در معنی و لفظِ خوش مسلّم کرد عثمانش[۲۸]

---

[۲۸] اِس سے یہ بھی خیال ہوتا ہے کہ سنائی شاعری میں عثمان مختاری کے شاگرد تھے۔ سنائی نے (بقیہ حاشیہ بر ص)

نے ہم عصر عمادی غزنوی کی تقلید میں (ع - بہ سرِ خوان عمادی من کشادم این فقع) کیوں قصیدہ لکھتے ؟
ہ خود عمادی نے ایک مرتبہ سنائی کی زمین (دیوان بمبئی - ص ۸۱ - ۸۲) اختیار کر کے یہ قطعہ (مجموعہ
مائید فارسی - ۴۹/۲ - ص ۲۷۷ - جیب گنج) لکھا تھا :-

چون سنائی او فتاد از خطۂ غزنین بہ بلخ　　تازہ کرد از مدحتِ قاضی حسن رُوئ سخن
چون مرا از لشکرِ سلطان بہ رَی پیوست بخت　　بر درِ قاضی حسن دیدم معالی را وطن
اندران فکرت کہ این قاضی چو آن قاضی بوَد　　از عرق در آب آتش رائے دیدم خویشتن
آسمان گفت آفتابا با عمادی گو (سرشت ؟)　　خاکِ این قاضی حسن از خونِ آن قاضی حسن
اَی دریغا رُوی آن بودے کہ مدحش گفتمے　　تا زمانہ فرق کردے شعرِ او از شعرِ من

اس لئے خیال ہوتا ہے کہ سید حسن نے اپنے معمّر معاصر عمادی غزنوی کی تقلید میں جس طرح یہ قصیدہ :-

اَی یافتہ از چہرۂ تو حُسن کمالے　　دادہ ست جمالیتُ خدا وَہ چہ جمالے

لکھا تھا اور جس کا ذکر آگے آئے گا' اُسی طرح قصیدۂ مذکور الصّدر بھی لکھا ہوگا - اور بہرام شاہ کی مدح
میں اشعار شامل کرنے سے پہلے اُس نے سنجر کی تخت نشینی پر بھی اُسے پیش کر دیا ہوگا - کیونکہ اُس میں
یہ عادت ضرور تھی جیسا کہ راحت الصّدور (ص ۱۹۲) سے معلوم ہوتا ہے کہ اُس نے یہ قصیدہ
مکّہ معظّمہ سے سنجر کو بھیجا تھا :-

ہرگز بود کہ باز ببینم لقائے شاہ　　شکرانہ در دو دیدہ کشم خاکِ پائے شاہ

اور منتخب التواریخ بدایونی (ج ۱ - ص ۴۰ - کلکتہ ۱۸۶۸ء) میں اس کے ساتھ یہ دو شعر بھی نقل کئے
گئے ہیں جو بہرام شاہ سے تعلق رکھتے ہیں ؎

بہرام شاہ کہ جانِ سلاطین فداش باد　　باشد کہ جانِ ایشان باشد سزائے شاہ

(بقیہ حاشیہ از ص ۲۶) (دیوان - ق ۳۹ ب - بانکی پور) اُس کی مدح بھی کی ہے :-

نہ شود پیشِ دو خورشید و دو مہ تارے تیر　　کہ برد ذرّۂ از خاطر مُختاری تیر
مطلعِ شعر تو چون مطلعِ شمس است ولیک　　جاہلان را چہ شبِ مُظلم و چہ شمسِ مُنیر

سیارگانِ چرخ درافتند چون شہاب | یا از برون نہند ز حدِّ وفائے شاہ

چنانچہ جب یہ ثابت ہوگیا کہ وہ قصیدہ (خاک را از باد بوئے مہربانی آمدہ ست۔ الخ) سید حسن کا ہے تو پھر اُس کے (شعر ۸-۹) "بدیہہ" اور "پیمانۂ امتحانی" کے دعوی کا راز بھی کھل جاتا ہے۔ گو کہ یہ ضرور صحیح ہے کہ وہ "بدیہہ گوئی" بھی کرلیتا تھا جیسا کہ ہم بہرام شاہ کے یہاں قید ہونے پر اُس کا حال پڑھیں گے۔

اسی ابتدائی عہد کے متعلق شاعر کے کئی قصیدے ملتے ہیں۔ ہم یہاں چند کا ذکر کرتے ہیں۔ ایک قصیدہ (انڈیا آفس ۹۳۱/۱۔ ق ۲۴ ا۔ ۲۵ ب) یہ ہے:-

بادِ آتشبار چون از روئ دریا بر شود | خاکِ پژمردہ ز آبِ زندگانی تر شود
گہ چو یوسف شاہدے از چاہ تختے بر شود | گہ چو آدم صورتے از خاک جان آور شود
یک قدم رویدگیاہے را و با صد جان بود | یک بدن باشد نہالے را و با صد سر شود
ساغرِ خورشید پیما عکس بر بندد چنان | کاندرو ساقیِ مہ پیکر چو دو پیکر شود
از فراوان سعیِ او بر نکتۂ بندہ حسن | ہر زمان گوئی کہ موکب درج پر گوہر شود
بندہ وار این درج را امروز نوروزے برد | صورتِ دولت چو پیشِ خسروِ صفدر شود
شاہِ بہرام آن خداوندے کہ از فضلِ خدائے | دیر بر ناید کہ شاہنشاہِ بحر و بر شود
بندگان داری بحمد اللہ کہ گر فرمان دہی | ہر یکے چون در رود در آب و در آذر شود

ساتویں اور آٹھویں شعر سے صاف ظاہر ہے کہ یہ قصیدہ بہرام کے ابتدائی عہد کا ہے اور چھٹے شعر سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ "نوروز" کے موقع پر لکھا گیا ہوگا۔ لیکن شاید وہ نوروز ۵۱۰ھ/۱۱۱۷ء والا نہ ہوگا۔ ورنہ اُس وقت سنجر کی موجودگی کی وجہ سے اُس کی بھی مدح ہوتی۔ اسی طرح ایک اور قصیدہ اسی عہد کا (مخطوطہ ایضاً۔ ق ۱۷ ا) معلوم ہوتا ہے:-

یارب جہان یگانۂ بہرام شاہ دار | ایام را مسخرِ آن پادشاہ دار
او را پناہِ دولت و دین کردہ بہ عدل | اکنون بہ فضل ہم تو خودش در پناہ دار

از تاجِ تست عکسے صبحِ سفیدپوش | وز چترِ تست ظلّے شامِ سیاہ وار
گوشِ تو شاہوار بشارت شُدو ازین | بسیار در رہ ست تو چشمے بہ راہ دار
وِردِ فلک چو وردِ حسن این کہ تابہ حشر | "یارب جہان یگانۂ بہرام شاہ دار"

ایک جگہ اَور (مخطوطہ ایضاً- ق ۱۵۳- ب) کہتا ہے :-

خاک را چاک زد آے دوست گیاہ | عمُر برباد مدہ بادہ بخواہ
بے نظر چشمِ شگوفہ ست سپید | بے گُناہے دلِ لالہ ست سیاہ
در چمن عُود ہمی سوزد یار | بر فلک زنگ ہمی ریزد ماہ
شود آئینۂ گردون تاریک | ہر زمانے کہ کُند دریا آہ
نیک و بد می کند آن روز بروز | تا نیفتد ز طرب گاہ بگاہ
مَی بہ دست آر، چہ خیزد ز خرد | گل شفیع است چہ ترسی ز گناہ
ہمہ بر صورتِ دیدہ نرگس | ہمہ بر شکلِ زبان ست گیاہ
تا ببینند بر آن صنعِ خدائے | تا بگویند بدین مدحتِ شاہ
شاہ بہرام کہ گیرد عالَم | ہمہ تا یک دو مہ اِنشاءاللہ

آخری شعر سے بھی واضح ہوتا ہے کہ یہ اشعار بھی اِبتدائی عہد میں لکھے گئے ہوں گے۔

سنجر کی واپسی پر بہرام شاہ کا بھائی ارسلان ہندوستان سے فوج لے کر حملہ آور ہُوا، اَور جیسا کہ ہم تاریخِ بہرام شاہی میں تفصیل دے چُکے ہیں، بہرام شاہ نے قلعۂ بامیان میں پناہ لی اور سنجر نے بلخ سے کمک بھیجی، جو ۵۱۱ھ / ۱۸-۱۱۱۷ء میں آئی ہوگی۔ اُس سے ارسلان پس پا ہُوا۔ آخر قید بھی ہُوا اور بعد میں جمادی الآخر ۵۱۲ھ (ستمبر ۱۱۱۸ء) میں قتل کیا گیا۔

ارسلان کا والشرائے (والیِ ہند) محمدؒ ابوحلیم اپنے بادشاہ کی شکست کا حال سن کر بہرام شاہ کے خلاف باغی ہوگیا۔ یہ خبر سُنتے ہی بہرام شاہ، غزنین سے روانہ ہُوا۔ اور لاہور میں (شنبہ) ۲۷ رمضان ۵۱۲ھ (۱۱ جنوری ۱۱۱۹ء) کو اُسے شکست دے کر گرفتار کر لیا۔ غالباً اُسی

کے متعلق حسن کہتا ہے :-

زمانہ دامنِ اقبالِ شہریار گرفت	سعادتش بہ دل و دیدہ در کنار گرفت
ظفر بہ ہمتِ رُوئی ظفر جمال نمود	جہان بہ دولتِ شاہِ جہان قرار گرفت
یمینِ دولت و دین، و امینِ ملت و ملک	کہ آرزو ز یمینش رہِ یسار گرفت
ابو المظفر بہرام شاہ بن مسعود	کہ زرِ خورشید از رائے او عیار گرفت
خدایگانا، شاہا، مظفرا، مُلکا	نظام بین کہ ز دورِ تو روزگار گرفت
مگر زچترِ تو شاہا سیاہ گردون خاست	چو فرِ تاجِ تو صبحِ سپیدہ کار گرفت
برنگِ جزع نمود این سپہرِ پیروزہ	جہان ز لشکرِ منصور چون غبار گرفت
تبارک اللہ ازین لشکرے کہ افزون باد	تمام صحنِ جہان سر بسر سوار گرفت
غبارِ مرکبِ شان چشمِ روزگار ببست	صدائے موکبِ شان گوشِ کہسار گرفت
زمینِ معرکہ از چشمِ شان گرامی کرد	ہوائے ہاویہ از جانِ شان بُخار گرفت
خُدایگانا، گر مُدبرے خطائے کرد	سزائے کردۂ خود دید و اعتبار گرفت
تو ہم عنانِ کرم سوئے عفو تاب، کہ او	بہ دستِ خواہش، فتراکِ زینہار گرفت [۹]

آخری دو شعروں سے معلوم ہوتا ہے کہ اُن سے مُراد محمدؐ ابو حلیم ہے، جو اپنی لیاقت اور تجربہ کی بنا پر مُعاف کر دیا گیا تھا۔

شاعر کی ہندوستان میں آمد

بہرام شاہ نے محمدؐ ابو حلیم کو معاف کرکے پھر والئ ہند بنا دیا اور خود ضرور ۵۱۲ھ تک (یعنی ۱۱۱۹ء کے شروع مہینوں میں) غزنین کو واپس چلا گیا ہوگا۔ کیونکہ اُس کے جا

لب۔ منتخب التواریخ۔ ق ۲۰۔ الف - ب -

کے بعد ہی محمد ابوحلیم نے سوالک[۱۵۹] کے علاقہ میں ناگور کے مقام پر ایک قلعہ تعمیر کرایا اور ۵۱۳ھ / ۱۱۱۹ء میں پھر خود مختاری کا اعلان کر دیا۔ بہرام شاہ نے جونہی یہ خبر سنی، فوراً ایک بڑی فوج لے کر ہندوستان آیا اور ندیوں کو عبور کرتا ہوا دشمن کے مقابلے پر پہنچا - آداب الحرب (ص ۴۵ - ۴۷ - لاہور مئی ۱۹۳۸ء) سے صاف واضح ہے کہ بہرام شاہ کو راستے میں کئی ندیاں پار کرنی پڑی تھیں۔ ہمارا شاعر حسن بھی ساتھ تھا - وہ کہتا ہے :-

چون زغزنین کردم آہنگ رہِ ہندوستان — از سپاہِ روم خیلِ زنگ می بستد جہان[۱۶۰]
تاجِ نورانی ہمی افتاد در پائے زمین — رایت ظلمت ہمی افراخت سر بر آسمان

شاعر بھی گھوڑے پر سوار تھا :-

ادہم شب در نخچیر کار من چون زر از آنک — ہم تگِ او نقرہ خنگے داشتم در زیرِ ران

اسی قصیدے میں آگے چل کر ندیوں اور کشتیوں کا ذکر آتا ہے۔

---

[۱۵۹] اورینٹل کالج میگزین (ص ۵۲ - ۵۵ - اگست ۱۹۳۷ء) میں پروفیسر شیرانی صاحب نے "سوالک" پر تفصیل سے بحث کی ہے۔

[۱۶۰] مخطوطہ انڈیا آفس - ق ۹۲ ب - اسی مخطوطہ (ق ۹۷ - الف) میں ایک اور قصیدہ ہے جو شاعر نے غزنین سے ہندوستان کو روانہ ہوتے وقت پڑھا ہوگا -

ہمایون رایتِ اعلیٰ ہمی رائے سفر دارد — زیک سو ہم عنانِ فتح و دیگر سو ظفر دارد
مبارک اوجِ تختِ او فلک را برکنا آرد — خجستہ بازِ چترِ او جہان را زیر پر دارد
خداوندِ جہان بہرام شاہ آن خسرو صفدر — کہ ملک از عزم و حزمِ او بسی تیغ و تبر دارد
دلِ کفار ازین عزمش چو حلقہ ست و عجب تر این — کہ حزم تنگِ میدانش در آن حلقہ گزر دارد
خداوندا درین دفتر حسن را یک دو نقش آمد — کہ گاہش آن کند دل شاد و گاہ آن در خطر دارد
سعادت گویدش برخیز چون در خانہ بنشینہ — ضرورت گویدش بنشین چو کام از جائے بردارد
چو گردان فتنہ و ساکن چو دیدہ ساکن و فتنہ — زحالِ خویشتن واللہ کہ بندہ آن خبر دارد

بر کرانِ آبہا از آسمان سیمائے او | بستہ کشتیہائے طولانی ز راہِ کہکشان
در گزایش چون شہابِ در نمایش چون ہلال | راست رو مانندِ تیر و گوشہ گشتہ چون کمان
پیشِ موسیٰ بحرِ قلزم گشتہ گوئی کوئے او | پیشِ سلطان چون شدے بر آب کشتیہا روان
شاہ را چون دیدمے بر تخت بر کشتی عروس | دیدمی خورشید را در جرمِ ماہِ نو مکان
این چنین راہے مرا خوش تر ز بر گشتن نمود | در پناہِ رایتِ منصورِ سلطانِ جہان
مہر برجیس اقتدار و ماہِ مریخ انتقام | ابرِ دریا آستین و سعدِ گردون آستان
آفتابِ دین و دولت جانِ حق بہرام شاہ | آن ظفر سیمائے نصرت قدرتِ دولت توان

اسی موقع پر ہندوستان میں رہ کر شاعر نے ایک اور قصیدہ لکھا تھا جس کے کچھ اشعار یہ ہیں :-

می بنازد باز گوئی خطۂ ہندوستان | شکرِ حق گوید ہمے بسیار ہستش جائے آن
ہم حریمش روشنائی مے دہد بر آفتاب | ہم زمینش سرفرازی می کند بر آسمان
آفتابِ دین و دولت، ظلِّ حق بہرام شاہ | آن کہ چون او یک فرشتہ آدمی نہ دہد نشان
خسروا ہر کین سفر دریافت شد سیارۂ | منّت ایزد را کہ ہستی خسروِ سیارگان
برخورد شاہی کہ امروز از فراوان خلعتت | نوبہارِ ہفت رنگ آمد پدید اندر خزان
وقت شد کارِ جہان بکشائی سر تا سر ازانک | لشکرِ جرّار داری بستہ جانہا بر میان
تیغ زن تا بر تو خواند رسمِ جدّت آفرین | عزو کن تا از تو گردد جانِ جدّم شادمان
منکرانِ شرع را درہم شکن ہمچون عنب | خستگانِ شرک را درہم فگن چون ناردان
تا بدین توفیق با کامِ دل و نامِ بزرگ | سوئے دار الملک بر تابی بہ فیروزی عنان [32]

۳۲ ایضاً۔ ق ۱۱۵ ب تا ۱۱۶ الف - اسی دوسری جنگ کے متعلق جس میں محمدِ ابو حلیم ہلاک ہوا تھا، مسعودِ سعد سلمان (م ۵۱۵ھ / ۱۱۲۱ء) نے بھی ایک قصیدہ (دیوان - ص ۱۱۴-۱۱۵ - طہران ۱۳۱۸ش) لکھا تھا

کوسِ ملک آوازِ نصرت برکشید | کفر و شرک از ہولِ آن سر در کشید
فخرِ شاہانِ جہان بہرام شاہ | شد سوئے ہندوستان لشکر کشید
چون عروسِ شرمگین بدخواہِ شاہ | سر ز شرمِ شاہ در چادر کشید

اگر تعریفِ خوبِ تو نبودی — چه دانستی مرا دارای گیهان

(دیوان ورق ۶۰ ا)

از سعیِ پسندیده و اندیشهٔ خوبت — بشناخت مرا خسرو و بنواخت مرا شاه

وز تربیتِ صدقِ تو در مجلسِ خلوت — فرمود مرا یاد و بیفزود مرا جاه

(دیوان ورق ۱۰۱ ب)

بقول جبلی فلک الدین سپهدار خراسان بود و از خراسان با لشکر آراسته سوی خوارزم رفته و لشکرش بتائیدِ او جنگی خوب کردند و دشمن بهزیمت رفت، در زمانیکه وی بخوارزم بود اهل هری بی سر و سامان بودند، قومی از بیدادِ اوباش بفریاد و جمعی از بسیاریِ پرخاش با فغان، چون موکبش از حضرتِ اعلیٰ (بظاهر مرو) بهری آمد تشویش به تشریف بدل گشت، عوانان پیش از آمدنش پنهان گشتند و مردم از طائفهٔ مفسدان ایمن گشتند و ضعفاء را فرح آمد

(دیوان ورق ۷۶ ب)

ابیات قصیده که در سطور بالا به ذیل خاص یک درج شده نیز ذکر رجوع فلک الدین به هرات می‌کند ومنها ایضاً،

گرچه بودند از غیبتش یک چندی از راز ساختش، — طبعها رنجور و جانها خسته و دلها دژم ....

از قدوم او هری را شاد بحمد الله کنون — طبعها شادان و جانها تازه و دلها خرم

ای فلک قدری ملک فری که چون همنام خویش — بی عدیلی در فضائل بی بدیلی در حکم

ای خداوندی که ببریدست در شهر هری — دست عدل تو به تیغ راستی حلق ستم

(دیوان ورق ۷۸)

همین طور در قصیدهٔ دالیه که دران جبلی ممدوح را افتخار هری گفته است ذکر قهر اهل فساد کرده و همانجا ذکر بنای منبری کرده است که فلک الدین ظاهراً در هری بنا کرده، می گوید:-

نیست جز در سایهٔ بختت فاضل را امکان — افتخار است از مکان تو هری را بر بلاد ....

گشته اند از جاه تو مشهور اسباب صلاح — گشته اند از بیم تو مقهور اسباب فساد ....
ای باحوال تو شمس الدین فزوده ارتیاح — وی با یام تو فخر الدین نموده اعتداد
منبری را ساختی نیکو که دارد در وصفت — رفعت ذات البروج و زینت ذات العماد

(دیوان ورق ۱۰۳)

جبلی را قصیدهٔ دیگر هم هست که در آن ذکر بنایی میکند از همین فلک الدین که محمد نقاش نقره کار معمارش بود، می گوید :-

این جایگاه خوب و بنای بزرگوار — وین موضع خجسته و بنیاد نامدار
عالی تراز سپهر و گشاده تراز هواست — خرم تراز بهشت و نوآیین تراز بهار ...
زان دارد ابر پیشه همیشه گریستن — کز سقف آن شود تن او هر زمان فگار ...
هر روز کرد نقش بنای دگر چنین — در خدمتش محمد نقاش نقره کار
هر چند کین بنای مبارک زیاد تست — از روضهٔ جنان بخوشی صد هزار بار
خوشتر شود هر آینه چون بر جمال شاه — عشرت کند درو فلک دین کردگار

(دیوان ورق ۱۲۱)

از آثار این امیر مسجد فلک الدین مذکور است در تاریخ نامهٔ هرات سیفی ص ۵۹۵

ص ۵۱، س ۱۴، مدرسه، بیبیت که شرح حال آثار بلخ را مفصل نوشته است بر ص ۲۵۵ تا ۲۶۰ و طرح شهر (plan) هم دارد ذکری از آثار مدرسهٔ هم می کند، آیا آن آثار مدرسهٔ ملکت آغاست ؟ (اگرچه به بیبیت گفتند آن مدرسه از سید سبحان قلی خان از اولاد تیمور است)

ص ۵۲، س ۶، وقائع سنه خمس و اربعین، صاحب النجوم (۷ : ۱۲۱ س ۹) بذیل وقائع این سال می گوید که در یوم سبت یکم رمضان شیخ شمس الدین محمد النخانی الحنفی از سمرقند بقصد حج آمد، وی از اعیان فقهاء قآن شاهرخ و پسرش الوغ بک صاحب سمرقند

---

۱. پسر نذر محمد خان اوزبک والی بلخ و زامیاد در ص ۳، ۲ ببعد معاصر شاهجهان بن جهانگیر آبادی سید بنود، رک به پادشاه نامه (طبع کلکته) ۱ : ۲۱۷،

، بحضور سلطان رسیده و اکرام یافت و انعام چیزهای زیاد ، در مطلع بظاهر زود کری فتم ،

ص ۷۶۳ س ۱۴ ، خواجه ناصرالدین نصرالله الخوافی مذکور است در حبیب السیر ۳ : ۱۵۱ س ۲۴

ص ۷۶۶ س ۱۶ ، امیر حاجی محمد قنا شیرین ، غالبا قنا شیرین (مذکور در مطلع ص ،س ۲) نام پدر امیر حاجی محمد است ، در دولتشاه ص ۴۰۹ نامش " حاجی محمد قونه یری " است و در حبیب السیر ۳ : ۳ : ۱۶۳) " امیر حاجی غنا شیرین " امیر حاجی محمد شاهزاده محمد سلطان برسم منغلا بجانب بابر سلطان روانه ساخته بود اما او شکست خورده قتل ند در ۸۵۴ھ ، رک به مطلع ص ۹۹۶ و ۹۹۹ ،

ص ۷۶۷ س ۷ ، ولایت بن پور ، رک برای بم پور و نواحی به سٹائن ص ۱۲۲ ،

ص ۷۶۷ س ۱۵ مراجعت نمود ، اما سید خلیل الله باز بهند عود نموده و قبرش در ...ن است رک به محمود گاوان ص ۶۷ و ۸۰ و ۱۱۲ ،

ص ۷۶۸ س ۷ شهرهای زیرباد تناصری و سقوطره و شهرنو بظاهر عطف شهرها ر " جزائر دیوه محل تا دیار ملیبار و حبش و زنگبار " است و مراد مصنف از شهرهای مشرق ز جزائر مغرب است ، ازانکه زیرباد بقول ایلیٹ (۴ : ۵۱۴) ترجمهٔ مرکبی است در زبان ملایا بمعنی تحت الریح ، و ملائی ها اطلاقش بر بلادی کنند که شرقی آبنای ملکا است ، هم اینٹ گوید که بلاخمن (ترجمهٔ آئین اکبری ص ۹۱) معنی صحیح این کلمه را که در آئین اکبری آمده است بیان ننموده ، بقول ایلیٹ در باغ و بهار اطلاق این کلمه بظاهر بر بلادی شده است که شامل است بر برما و بلاد دیگر میان هند و آبنای (ملکا)[1] و این که در مطلع تناصری را در زیرباد شمرده است مؤید قیاس ایلیٹ است ، در فرهنگ آنند راج پیگو را شامل

---

[1] نیز رک به جواهرنامه در اورینٹل کالج میگزین (اگست ۱۹۲۸ء) ، ص ۱۶ ؛

زیرباد کرده است ازین ظاهر است که تعریف بلاخمن که بر ص ۷۶۸ حاشیه ۴ درج است جامع نیست، و قول فران (Gabriel Ferrand) صحیح تر است که زیرباد آن بلاد و جزائر است که شرقی راس کماری واقعست (۱ آ ۴ : ۳۶۴ عمود ۱ س ۴۴ و ص ۳۶۶ عمود ۲ س ۳۱ بذیل شهاب الدین احمد ابن ماجد) یا به ترمیم (فران بر ۴ : ۳۶۷ عمود ۲ س ۴) این که زیرباد بلادیست که در شرقی راس کماری و چین واقع است، کلمه زیرباد در شعر نعمت خان عالی هم آمده است ؎

شد دراز این بحث یارب تاجری از زیرباد الخ'

رک به خزانهٔ عامره (کانپور ۱۸۷۱ء) ص ۴۴۳، بقول یاقوت (معجم البلدان ۲: ۹۲۶) زیرباد نام جزیره ایست در نواحی فارس، اگر این درست است کلمهٔ متن را باین جزیره علاقهٔ نیست،

— تناصری در تحفة المجاهدین متن عربی (ص ۴۳) این کلمه را دناصری نوشته است

— سقوطره، چون مصنف این موضع را در زیرباد یعنی بلادی که مشرق راس کماری است شمرده است جزیرهٔ سُقُطری (معجم البلدان ۱ : ۵۰۶) که در جنوب حضرموت و مغرب راس کماری است مراد نتواند بود، و شاید سقوطره تصحیف 'سموطره' است یعنی 'sumatra'

ص ۷۶۹ س ۱۵ بندر مشقط، ابن ماجد (ص ۶۶) این موضع را "مسکت البندر" نوشته است

ص ۷۷۳ س ۸ اگر بنده می نوازی الخ، در کلیات سلمان (ص ۴۳۱) این بیتی آمده است بدین صورت: گر بنده می نوازی و گر بنده می کشی

قطعا برین سرم سخنی نیست رای تست

ص ۷۸۱ س ۱ بندر کالیکوت، ابن بطوطه (۲ : ۱۷۷) "قال فوط" را من جملهٔ بنا در عشرهٔ دکن شمرده است که از انجا مراکب عظیمه به عدن می آمد، او می گوید: —

«تأتي اليها المراكب العظيمة من كُنبايت و تانة وكَوْلَم و فالقوط وفندراينة والشاليات ومَنجرور وفاكنور وهِنَوْر وسِندابور وغيرها».

برای جملهٔ اینها (سوای هنور) رک به خریطه که مارکوپولو (۲)، ج ۲ مقابل ص ۲۹۴ دارد، سندابور را در آنجا گوا نوشته است)

ص ۱۴۸۱ س ۵ کالیکوت برای احوال کالیکوت و اشاعت اسلام در مالابار و احوال مسلمانان آن دیار رک به تحفة المجاهدین[۵] که اطلاعات نافعه دارد و درین باب خصوصاً به متن عربی ص ۱۷ و ۲۱ ببعد (ترجمه رولندسن ص ۵۹ و ۷۰ تا ۷۳) راجع به جمعیت تجار هر بلاد در کالیکوت رک به History of The Rasuli Dynasty of Yemen از الکتاب خزرجی (ترجمه ۲ : ۲۱۹ طبع و تعلیقهٔ گیب) قاضی قالیقوط استجازه برای اقامت خطبه به سلطان یمن فرستاده و در آن اسماء هفت نفر تاجر درج نموده که یکی از آنها غسانی است و یکی توتی و یکی رومی و یکی اردبیلی و یکی خوزی، —— در خاتمهٔ حبیب السیر ص ۸۴ ببعد عبارات مطلع سعدین ببعضی زیادات و تصویبات درج است بعضی از اینها در اثنای حواشی ذیل درج است (گاهی فقط حبیب نوشته شد بجای خاتمهٔ حبیب السیر در محل مذکور) —— س ۱۰، حبیب: دو مسجد جامع بتکلف از چوب ساج ساخته اند (بجای دو مسجد جامع ساخته) —— س ۱۴، حبیب: و بواسطهٔ اشتغال ضروریه چند روز بآن نپردازند و عمال دیوان (بجای و مدتی بضبط . . . و امینان دیوان)

ص ۱۴۸۲ س ۱۴، حبیب: - و از اموال کشتی باد آورد نیز بیش از چهل یک چیزی نگیرند (بجای بآن کشتی بدستور سائر کشتیها عمل کنند) —— س ۱۳، پادشاه بنگاله . . . شکایت نموده، رک به محمود گاوان از آقا هارون خان شروانی (الٰه آباد ۱۹۴۲ء) ص

۵ تحفة المجاهدین از مطبوعات هسٹاریکل سوسائٹی آف حیدرآباد، متون تاریخیه عدد ۳ (حیدرآباد دکن ۱۹۳۱ء)

۱۸ و ۳۰'

ص ۲۸۳ س ۱، و الّا هر چه بیند الخ، برای این جملهٔ تهدید به مکرّر است بر ص ۱۰۳۶ س ۶ نیزرک به یزدی ۱: ۳۲۰ و باورث ج ۳ ص ۱۰۱ (فرمان هلاکو) ـــ س ۵، اگر آن حضرت رخصت فرمایند در کتاب العقود اللؤلؤیة (طبع وقفیهٔ گیب) ۲: ۲۴۴ مکتوبی دارد که از آن ظاهر می شود که ۱۵ سال قبل ازین جماعت مسلمین کالیقوط اذن اقامت خطبه از سلطان یمن خواستند و یافتند، این مکتوب که مؤرّخ است در ۲ ربیع الثانی ۷۹۵ھ قاضی کالیقوط و تجّار مقیم آن باره دران گفته بودند که جماعت بلده بشمول تجّار از قاضی خواستند که بر منبر خطبه بنام السیّد الاجلّ الملک الاشرف (سلطان رسولی یمن) خواند چنانکه خطباء یازده شهر بذکر القاب سلطان مذکور متشرّف هستند و بسلطان اظهار اطاعت کرده اذن اقامت خطبه خواستند، وپیش ازین در آن دیار خطبه بنام ملوک یمن، یا ملوک مصر یا غیر آنها می خواندند، در زمان اول صاحب دلّی بر آنها غالب شد، و همین طور صاحب هرموز، پس بنام هر دو معاً خطبه می خواندند، و هر چند سلاطین بنگاله و هرموز و سمطره پیش ازین از ایشان اقامت خطبه بنام خود خواستند قبول نه کردند، چون این مکتوب آمد سلطان طاعت آنها قبول کرده انعام تام بآنها عنایت کرد و اذن در آن باب داد و قاضی را خلعت گران بها پوشانید'

ص ۲۸۴ س ۹ برهنه اندام لنگوتها .. بسته، رک به تحفة المجاهدین (ترجمه) ص ۶۵ (متن عربی ص ۱۵) (ممسوخ است)' جبیب: تا بالای زانو (بجای تا زانو) ـــ س ۱۰ جلیب (گاو سر (بجای گاو سپر) ـ گاو سر و گاو سره گرز فریدون فرخ است (فرهنگ آنند راج)، امّا در متن گاو سپر صواب است رک به سیُوایل ص ۱۰۴، ونق: ص ۴ ۳۵۰ ـ ص ۱۶، چون فوت شود خواهر زاده ... نشیند، بقول صاحب تحفة المجاهدین ص ۶۵، چون سامری فوت شود بزرگترین پسران خال او جانشین او شود (متن عربی ص

۱۹ اختلافی دارد ازین ترجمه) ـــــ ص ۱۹ قومی باشند الخ، رک به تحفة المجاهدین (ترجمه ص ۴۰ ببعد = متن عربی ص ۱۹)، ـــــ س ۲ جلیب: و هر یک مؤنتی از مؤنات آن زن را تعهد نموده اند از وثاق و پوشیدنی و خوردنی و بوی خوش و غیرها (بجای و هر یک مهمی بر خود گرفته).

ص ۸۵ س ۱۲، سنگیسر، از ابن ماجد ص ۶۰ ب معلوم می شود که محل سنگیشر، میان دابول و سندابور (گووه) است، فرشته موضعش را در کونکن جنوبی نشان داده است، خواجه جهان محمود گاوان در حدود ۸۷۵ه سنگیسر را فتح کرده و بعد از آن جزیره گووه را که بقول صاحب ریاض الانشاء (ص ۱۸۲) بندر مشهور بیجانگر است گرفته (تاریخ فرشته بمبئی ۱۸۳۲ء) معاصر فاضل هارون خان شروانی (محمود گاوان ص ۱۲۸ ح ۳۰) راجع به سنگیسر گفته است که "سنگم الیشور (و آن سنگیشر مورخین فارسی است) موضعیست در ضلع رتناگری طولش ۱۷ درجه ۱۱ دقیقه شمال و عرضش ۷۳ درجه ۲۳ دقیقه مشرق است" رک برای سنگم الیشور به John Bartholomew، The Oxford School Atlas 1946 Map 19.

در ریاض الانشا (از محمود گاوان) ذکر محاربه سنگیسر در مواضع عدیده آمده است، در مکتوب ۲۶ (ص ۱۳۰) میگوید: درین وقت که شروع در محاربه سنگیسر و تسخیر بحر و بر آن کشور کرده شده است الخ" یعنی سنگیسر کشوریست که بعض از آن بری است و بعض بر ساحل بحر، در مکتوب ۳۹ (ص ۱۸۰) می گوید: ورای آن دیار (یعنی سنگیسر) ... در هر سال موازنه سیصد جهاز ... چه از آن رای مذکور و چه از آن قبائل و اقاربش از اناث و ذکور و سران و مقدمان لشکر و متمولان و متمردان بندر جهت سفک دماء مسلمانان (و) نهب اموال اهالی ایمان در تمام اقطار و بحار روان می شدند" یعنی سنگیسر نام دیار است و بندری هم داشت بلکه بنادر چنانچه در مکتوب ۴۰ (ص ۱۸۹) همین مضمون را مکرر آورده می گوید:

" و هر سال موازنهٔ سیصد جهاز . . . از بنادر سنگیسر در لجهٔ دریا و سواحل هر بندر می فرستاد" امّا صراحةً ذکر بندر سنگیسر هم دارد چه در مکتوب ۳۴ (ص ۱۹۶) گفته است " این صحیفة الصفا از بندر سنگیسر مرقوم رقم محبت و ولا آمد"

ص ۸۷ س ۵، و بچینی بچگان اشتهار دارند، برای شهرت اهل منزی (چین جنوبی) در چستی و چالاکی و آمد و رفت ایشان در ملیبار رک به مارکوپولو (۲): ۲: ۳۸۱ اینها بیشتر فلفل می بردند از ملیبار (همان کتاب ص ۲۲۴)'

ص ۹۳ س ۱، و تقبّل نمود که . . . پیغام داد، مطابق است به بیان صاحب النجوم (۷: ۱۳۸ س ۵ تا ۹) اما وی ذکرِ رعایت قاصد و ارسال تحفهای مرغوب و پیغام سخنان خوب نه کرده است، (رک به ص ۸۹ حاشیه بر ص ۸۳۵ س ۱۵)'

ص ۹۶ س ۷، صفت شهر بیجانگر، در خاتمهٔ حبیب السیر ص ۵ بعد صفت بیجانگر را از روی مطلع آورده است امّا اختلافات قرائت دارد از متون که پیش نظر است. و بعض از اینها در ضمن حواشی ذیل درج است، در خاتمه زیادات هم دارد که تشریحی و اکثر بظاهر قیاسی است و در یک دو جا این قیاسات ناصواب است چنانکه می آید (در این حواشی از "حبیب" ، خاتمهٔ حبیب السیر مراد است) بر این حواشی بعضی فوائد راجع به مواضع هرات افزوده شد که معاصر فاضل آقای حبیبی ٹریڈ ایجنٹ افغانستان در چمن (بلوچستان) از راهِ کرم بعد تحقیق از چند نفر تاجران هروی به بنده نوشتند، این حواشی را فقط با نام ایشان یا بتصریح "مکتوب آقای حبیبی" درج ذیل کرده می شود ـــ س ۱۳ مملکت او . . . بمی دهند، رک برای آنچه پایز (Paes) می گوید درین باب (در حدود ۱۵۲۰ء) به سیوایل ص ۲۳۹ بعد و ۲۴۵ ـــ س ۱۷، دارالسلطنهٔ خانوادهٔ بهمنی، از ۸۳۳ھ دارالسلطنهٔ بهمنی ها از احسن آباد گلبرگه به محمد آباد بیدر منتقل شد رک به محمود گاوان ص ۳۷،

ص ۹۷، س ۵، همانا از نتائج حکمت الخ، منقولات رای و برهمن حکمت پژوهی دانایان هند را در سلف خیلی شهرت داد، سلمان ساوجی (کلیات ص ۱۷) گوید:

ملک هندوستان دانش را — رای رای اویس خان باشد
هرچه آن رای بر زبان آرد — کلک هندوش ترجمان باشد

س ۱۴ تا ص ۹۸، س ۱ حبیب: حصار اول طولا از درهٔ دو برادران تا پل مالان باشد و عرض از پل مناره دار تا قریهٔ سنیان (بجای حصار اول . . . سینان باشد)، چنانچه بر ص ۹۸ حاشیه ۲ گفته شد بظاهر سینان صواب است نه سنیان،

(۱) راجع به مواضع مذکوره آقای حبیبی می فرماید: -

کوه مختار: - اکنون کوه[۱] سید عبدالله مختار گویند در شمال هرات بفاصله ۱/۲ ۲ کروه (۵ میل = ۳ کروه) در دامنهٔ کوه کاریز مختار هم واقع است، ولی اکنون این کاریز بنام مختار مشهور نیست و عیدگاه هرات تاکنون در دامن کوه سید عبدالله واقع است، و مزارات بهاء الدین عمر و شیخ زین خوافی و کاشغری هم آنجاست،

درهٔ دو برادران: - مردم هرات برادر را برار گویند، درهٔ دو برادران در سلسلهٔ کوه سید عبدالله واقع بود، سیفی نیز آن را ذکر کرده (ص ۳۸ و ۳۹)، ولی اکنون مردم هرات آنرا باین نام نمی شناسند،

رغیزان: - اکنون مردم هرات بفتحهٔ اول و سکون دوم خوانند، و در شرق هرات بفاصلهٔ یک کروه واقع است، و اکنون بنام غیزان سه قریه موجود است ۱. غیزان چوچه - ۲ - غیزان چشمه - ۳ - غیزان تُنگر - به عقیدهٔ من این

---

[۱] رک. به مقالهٔ آقا عبد العلی خان در جامی ص ۲۰۲ بظاهر این کوه را بوجه مزار سید ابو عبدالله مختار این نام شد، بقول آقای مذکور این مزار بالای کوهی ست که در شمال قبر شیخ زین الدین خافی و از آن بفاصله تخمیناً هزار و پنج صد قدم منفصل است، و مزار شیخ مذکور در شمال غربی خیابان هرات (خیابان موضع مزار جامی[رح] با نواحی آن) است، و مزار جامی[رح] در شمال مایل بغرب بلدهٔ قدیمه هرات و شمال غربی شهر جدید است بفاصله یک کروه،

سُنگُر همان سبقر است که در تاریخ سیفی (ص ۲۴۳ طبع کلکته) غلط طبع کرده اند، و در حاشیه از روی نزهه سغفر (سفغر) نوشته اند، که هر دو غلط است، و اصلاً جوی سنقر است، که اکنون مردم هرات سُنگُر خوانند و سنقر از نامهای مغولی است [برای اختلاف نسخ در نام جوی سنقر رک به اصطخری ۲۶۶ حاشیه ۴]

سینان :- به سین مفتوح و یای ساکنه قریه ایست که تاکنون به همین نام در غرب یک کروهی هرات موجود است. و سیفی نیز باغات سینان را ذکر می کند (ص ۷۱۳)

ص ۹۸، س ۳، حبیب السیر: حصار دوم در طول از پل جوی تو [صوابش نو تا پل] درقرا و در عرض از پل رکینه وچغان تا باغ زبیده و قریهٔ حسان (بجای حصار دوم... قریهٔ حسان)'

۲- راجع به مواضع مذکوره آقای حبیبی می فرماید :-

جوی نو در شمال هرات بفاصلهٔ نیم کروه اکنون هم معروف است و جوی نو اکنون بلوکی است از بلوکات سبعهٔ هرات،

دَرقَرَه :- مطلع سعدین (درقراه) آورده، در سیفی (ص ۷۱۳) درفراه و درقراه طبع شده، اکنون مردم هرات دَرقَرَه وعوام دَرغَره خوانند، در جنوب شهر هرات متصل بشهر قریه ایست معمور، پیشتر دروازهٔ جنوبی شهر هرات را دروازهٔ فیروزآباد می گفتند، واکنون دروازهٔ قندهار گویند، بعد از فیروزآباد دَرقَرَه می آید، یعنی فیروزآباد بشهر از دَرقَرَه نزدیک تر است، از فیروزآباد راهی به دَرقَرَه آید که پل درقره بران واقع بوده، واکنون جادهٔ قندهار ازان گذرد، فاصله میان دَرقره و فیروزآباد قریباً نیم

کروه است، سیفی نیز ذکر دروازهٔ فیروزآباد و پل در قرهٔ رامی آورد

(ص ۲۱۳)

[دراکبرنامه (طبع کلکته) ۱: ۲۱۳ ذکر ورود همایون بادشاه بن بابر بادشاه بمنزل درقراه" دارد هنگامی که وی بایران می رفت، نیز رک به ذیل جامع ص ۲۸ و ۱۰۹]

پل رِنگینه:- Rigina و جکان Jakan هردو نام اکنون هم موجود است در شرق هرات متصل شهر که اکنون پارک هرات در آن ساخته شده، و جای شادابی است، در تاریخ سیفی بغلط رملینه- رکینه وغیره طبع شده [و در ذیل جامع ص ۱۰۹ پل زنگینه]

باغ زبیده در غرب هرات یک میل است، و قریهٔ حسان اکنون بنام قریهٔ نحسان و نو بادام Nihsan wa Naw Badam در شرق هرات بحدود ۵ میل واقع است

۳- راجع به حصار سوم آقای حبیبی می فرماید:

مزار فخر رازی در شمال هرات معروف است، و گنبد سلطان محمد شاه هم اکنون در جنوب شهر هرات متصل دهان دروازهٔ قندهار موجود ولی مخروب است و معروف نیست [در بابرنامه ورق ۱۹۱ الف نام موضع اول الذکر نقط" امام فخر" است]

ص ۲۹۸ س ۶، حبیب ؛- و چهارم از مدارس سلطان تا پل کارده (بجای و حصار چهارم ... پل کارد)،

۴- راجع به مواضع مذکوره آقای حبیبی می فرماید:-

جوی انجیل:- اکنون به همین نام از بلوکات سبعهٔ مشهور هرات است، که بفاصله نیم کروه در شمال هرات می گذرد، و پل انجیل بران نهر موجود بود که جادهٔ شمالی هرات ازان می گذشت، این جاده از دروازهٔ شمالی هرات (دیش آمان) برمی آید، و بیرون شهر بفاصلهٔ نیم کروه بر پل انجیل می گذشت

درتاریخ سیفی جوی انجیر[1] طبع شده (ص ۷۱۳) . این دروازهٔ شمالی (برآمان)[2] بعدها دروازهٔ مَلِک نامیده شده، و تاکنون هم بازارِ مَلِک و دروازهٔ مَلِک بشمالی شهر بیرون می آید، شاید (مدرسهٔ سبز (؟) برامان) هم بدین طرف واقع بود. مدرسهٔ پیش بردهٔ اکنون شهرت ندارد و مردم آن را نمی شناسند،

پلِ کارته: - که در مطلع پل کارد آمده، و اکنون کارتَه = کارْدَه خوانند، و درجنوب هرات بفاصلهٔ نیم کروه مقارن درقره و فیروزآباد واقع است،

[بدیت که در "باغ کارته" چندی مقیم بود می گوید (رک به کتابش ص ۶۳) که: - این باغ درجنوب مشرق شهر هرات بود و آن سوی آب کاروبار Karobar نیز رک به ص ۴۹۸ الحاشیه برص ۸۴۲ س ۱) N ullah

ـــ س ۶، حبیب السیر: و پنجم از کوچه در باغ زاغان تا دربند شیخ خرم (بجای و حصار پنجم ... آب چکان)'

(۵) راجع به مواضع مذکوره آقای حبیبی می فرماید: -

باغ زاغان: - تاکنون به همین نام درشمال غرب هرات بفاصلهٔ یک میل مقابل مقبرهٔ شهزادهٔ قاسم واقع است،

آب چَکان: - باصطلاح مردم هرات موری آب که درزیر سرک برود، این جای به همین نام درشمال شهر متصل قلعه موجود است،

ص ۹۸ ۷ س ۸، دروازهٔ مَلِک، تلفظ کنونی مَلِک Malik است، بنام

---

[1] انجیر در اصطخری ص ۲۶۶ و انجیر در ذیل جامع ص ۱۰۹ - [2] "برآمان سابقاً قریهٔ بود که درب برآمان بهمان طرف هرات بر می آمد ولی اکنون بشهر شمالاً متصل شده است که حالا همان حصه شهر را برآمان می گویند" (آقای حبیبی)

دروازهٔ ملک در مقطع بازار ملک درب قلعت شهر موجود بود، (آقای حبیبی) در ترجمهٔ بابرنامه ص ۳۰۶ و بیلیث ص ۲۶ نیز Malik نوشته است، پس Mulk که لیسترنج بر ص ۴۰۹ دارد بظاهر صواب نیست،

س ۹، حبیب السیر : تخمینا دو برابر چهار سوق هرات (بجای ده برابر چهار سوی شهر هرات) - بابر (بابرنامه ورق ۱۹۱ ا) "چارسو" را در سیرگاه های هرات شمرده است (نیز رک به همان کتاب ورق ۲۰۶ ب) و به بیلیث ص ۲۵ که بقولش این چهار سو سقف گنبد دار دارد،

در نسخهٔ ناقصهٔ که دارم از رسالهٔ که بظاهر در آثار بلاد است مصنفهٔ طائری زیارت گاهی (مجالس النفائس ص ۸۷ و روز روشن ص ۴۱۰) که از سخنوران زمانهٔ سلطان حسین بایقرا است بذیل خراسان ذکر هرات می آرد و گوید : "معلوم نیست که شهری مثل آن در عرصهٔ عالم بوده باشد اکثر عمارات مجدّده مدرسه و خانقاه و مسجد است . . . و از عمارات مجدده مدرسه و خانقاه هست که حضرت سلطان مرحوم مغفور (یعنی ابوالغازی سلطان حسین بایقرا) . . . بنا فرمود . . . و سایر عمارات که در زمان این سلطان سلیمان مکان بنا یافته و آنچه قبل ازان بوده بمرتبه ایست که اگر کسی خواهد که تفصیل آن نماید در تعداد عاجز آید و اگر کسی فی المثل صد سال درین شهر باشد و هر روز از صبح تا شام و از شام تا بام بسیر عمارات و باغات آن قیام نماید معلوم نیست که استیفاء آن تواند نمود . . . و این فقیر آن غزل را که جناب فاضل کامل ممتاز طریقهٔ سخن پردازی شیخ حافظ محمد شیرازی در وصف شیراز فرموده و مطلع آن اینست :

خوشا شیراز و وضع بی مثالش | خداوندا نگه دار از زوالش

در وصف هرات تتبع[۱] نموده و آن غزل اینست : غزل

---

[۱] از موضع دیگر ازین رساله (ورق ۱۳۵) معلوم می شود که طائری دیوان حافظ را تتبع نموده،

خوشا شهر هرات و حسن حالش | که روح روح می بخشد کمالش
بقای نهر سلطانی بماناد | که آب روی دهر آمد زلالش
جهان آرا جهان آرای بادا | که نخل عشرت آمد هر نهالش
ز گازرگه جهان را جان فزاید | که روح افزاست سیر بی ملالش
ازان مختار آمد سیر مختار | که عیش نقد می بخشد خیالش
همه عشرت ببزم بوالولید است | کزان منزل فزون گردد جمالش
خیابان پُر ز خوبان باد دائم | که فرع این جمال آمد کمالش
پل مالان که طاق آمد به عالم | نه بینم تا ابد یا رب زوالش
چو پرّد مرغ دل تا درقرایم[۱] | پرم چون طائری من هم ببالش

(در رسالهٔ طائری ورق ۱۳۵ ب)

ص ۷۹۹ س ۵، حبیب السیر: متصل بقصر پادشاه چهار بازاریست (بجای بر درگاه پادشاه ... واقع شده) ـــ س ۱۴، مروارید های آبدار، رک به ص ۱۰۵۴ س ۱۳،

ص ۸۰۰ س ۱۴، یاقوتهای رمّانی الخ، رک به ص ۱۰۵۴ س ۱۲ ـــ زمرّدهای سبز الخ، رک به ص ۱۰۵۴ س ۱۴،

ص ۸۰۱ س ۳، حبیب السیر: و بر جانب راست قصر پادشاه دیوان خانهٔ (بجای و بر دست راست ... دیوانخانه) ـــ س ۸، حبیب: باستعمال زنگی بقلم آهنین نقش کنند و این مکتوب قلیل البقا باشد (بجای بقلم آهن ... رنگ نیست) امّا غالباً این تصرّف مصنف درست نیست ـــ س ۱۰، حبیب: شبیه دستهٔ قلم تراش تراشند (بجای همچو قلم تراشند)،

---

[۱] اصل: دل قرارم، تصحیح قیاسی است،

ص ۸۰۲ س ۴، حبیب: مهمات ملک و مال عرض کرده فی الحال بیرون آید بجای مهمات عرض کرده ... بیرون آید) — س ۹، حبیب: و بده دینار کپکی خرج شود (بجای بده دینار کپکی) — س ۱۴، حبیب: و سپاهیان در هر چهار ماه یکبار بضراب خانه رفته مواجب ستانند (بجای و سپاهیان .... مرسوم گیرند)،

ص ۸۰۳ س ۲، حبیب: طلاء گداخته مصمت مالامال (بجای طلاء گداخته یکپاره)،

ص ۸۰۴ س ۴، و گرفتن فیل چنان باشد الخ، رک به آآ ۲: ۱۰۶ عمود ۲ که قول دمشقی را نقل کند درین باب، در خاتمهٔ حبیب السیر ص ۲۴ همین عبارت مطلع را نقل کرده است راجع به گرفتن فیل،

ص ۸۰۵ س ۲۰، حبیب: صورت بازاریست در صد گز طول و پانزده گز عرض تخمینا (بجای صورت بازاریست ... بیست گز)،

ص ۸۰۶ س ۴، حبیب: درهای خانها را آب زده کرسیها الخ (بجای بردر خانها ... کرسیها)،

— س ۱۵، حبیب: هر چه کم شود دزد را پیدا کرده بخداوند مال سپارند (بجای هرچه گم شود یا دزد تدالیشان پیدا کنند)، و این بظاهر تصرفیست از مصنف مبنی بر قیاس خود او،

ص ۸۰۷ س ۷، حبیب: بعد از نماز پیشین (بجای آخر روز) — س ۱۲، حبیب: در ریعان جوانی صورتی بغایت مطبوع بر عارضش خطی مشکفام دمیده و بر ذقن هنوز چیزی نرسته (بجای بغایت جوان ... هیچ نه) — بظاهر صاحب حبیب السیر بعضی کلمات را قیاساً افزوده است درین موضع که احتمال غلط پیدا می کند راجع به عمر رای بیجانگر، صاحب مطلع کلمهٔ "بغایت جوان" را بر ص ۸۴۲ س ۱۱ هم استعمال کرده است نسبت به امیر غیاث الدین ابوالفضل پسر امیر علیکه و امیر نظام الدین احمد پسر جلال الدین

فیروزشاہ" امیر علیکہ پدر امیر ابوالفضل در ۸۴۴ھ فوت شد و آن وقت عمرش" از نود تجاوز نموده بود" متصل بعد و فاتش منصب دیوان اعلی به ابوالفضل مذکور مرجوع شد (ص ۶۴۷) از روی قیاس می توان گفت که پسر آن پیر بیش از نود ساله کم از سی یا سی و پنج نه بوده باشد و حالانکه مصنّف مطلع اورا در ۸۴۸ھ بعد از چهار سال از فوت امیر علیکہ "بغایت جوان" می نویسد، پس دیو رای (رای بیجانگر) نیز اگر "بغایت جوان" است مراد صاحب مطلع این ست که عمرش اقلاً در حدود سی و پنج یا قدری بیش ازانست، امیر نظام الدین احمد که او هم "بغایت نوجوان" است در ۸۴۸ھ دیدیم که بجای پدر امیر دیوان شده و هفت سال بعد ازان در ۸۵۵ھ برسم منغلا خلاف سلطان محمد رفته (حبیب السیر ۳: ۳: ۱۳۷)؛ پس باصطلاح مصنف مطلع گویا کسانیکه بعمر از قریباً چهل کم اند هنوز "بغایت جوان" هستند، بر مطلع ص ۸۰۶ س مصنف در حق قحبه های بیجانگر گفته است که ایشان "بغایت خردسال" باشند (در خاتمهٔ حبیب السیر کلمهٔ "بغایت" حذف کرده است) پس بظاهر "بغایت" را مصنف مطلع بطریق مبالغه استعمال می کند نه بطور بیان حقیقت نفس الامری، و این که مصنف راجع به رای گفته است که وی بر عارض غبار خطی داشت مثل قول سعدی (کلیات سعدی ص ۱۷۰) است در حق جوانی که خردمند و فرزانه و چالاک در وعظ و مردانه و قوی در لغت بوده است و با این همه وی بود:

نکونام و صاحب دل و حق پرست   خط عارضش خوشتر از خط دست

س ۱۷، زیتون، مذکور است در ابن ماجد ورق ۴۰۱ الف،

ص ۸۰۸ س ۲، حبیب: و التفات نمود و فرمود تا بر دست چپ نشاندند (بجای واو التفات . . . نشاند)؛ س ۱۷، تنبول برگ بیست الخ، رک به سیوایل ص ۲۴۲

ص ۸۱۳ س ۱۰، جهت دعوت جغرات آورده: مهامهوپادیا پنڈت مادهو بهنڈاری شاستری مأسوف علیه که سابقاً صدر مدرس سنسکرت بود در اورینٹل کالج لاهور

بولدا و موطنا از دکن بود گفت که در بلادش این زمان جغرات و غاته را به اقارب در شهرها ساکن اندمی فرستند برای اعلام ولادت پسری، امّا چون مادهٔ جغرات زود اسد می گردد بمواضع دور دست فرستادن جغرات معمول نیست، و چون جغرات را بارک می دانند ممکن است برادر دیورای این را همراه دعوت نامه فرستاده بود، امّا قولش در کتب مذهبیهٔ هنود ذکری از فرستادن جغرات نیامده،

ص ۸۱۵ س ۱۰، ایام بیض، رک برای ده قسم که لیالی شهرها ان مقسوم است به باب کاتب لابن قتیبة (لیڈن سنه ۱۹۰۰ء) ص ۹۰، والمرزوقی ۲ : ۵۸ و ابن ماجد (ورق ۳۸ و)

ص ۸۲۲ س ۲، و از طرفین لشکرها فرستاده الخ، رک به محمود گاوان ص ۴۴،

ص ۸۳۵ س ۱۵، درو ثاقی بغایت متکلف فرود آورد، صاحب النجوم (۷ : ۱۳۷ س ۱۹) می گوید که قاصد شاهرخ در روز پنجشنبه ۱۵ شعبان ۸۴۸ھ بقاهره رسید، قریب صد نفر در خدمت داشت و اتباع کثیره، و زنی عجوزهٔ نیز از نساء امیر تیمور همراه قاصد برای حج تا دمشق آمد و آنجا بماند تا در موسم همراه رکب شامی بحج رود، قاصد مذکور را در بیت جمال الدین الاستادار در بین القصرین جا دادند و همراه قاصد کسوهٔ کعبه بود که شاهرخ فرستاده، بعد این صاحب النجوم ذکر قاصدی می کند که در سال گذشته آمده بود و اعلام کرده که شاه رخ نذر کرده که جامه به بیت الله پوشاند و اذن خواسته (و قبلاً همین طور این مقصد را به ملک اشرف برسبای ذکر کرده بودند و آن باعث ضرب و اهانت قاصدین شده بود) و چون قاصدِ سال گذشته از ملک ظاهر جقمق اذن خواست وی اذن داد و قاصد باز رفت بشاهرخ و وی درین سال آن (کسوه) را همراه این قاصد فرستاد و ملک ظاهر باین سخن اعتذار کرد که این قربت است و جائز است که کعبه را پوشاند هر کسی که باشد ــــــ س ۱۶، و روز سیم ... رفتند، امّا بقول صاحب النجوم (۷ : ۱۳۸ س ۱۳) قاصد و رفقای او یروز شنبه ۱۱ ماه رمضان به

قلعه رفتند و ترحیب و اکرام یافتند،

ص ۸۳۶ س ۱ تا ۱۰ و چون امراء مصر .. نقش پذیر نبود، رک

ر ۷: ۱۳۸۱، اموال و جهات حاصدان عمارت تمام یافت تا این که خیول الیشا[illegible]

برده‌اند و قیمت آنچه از نصوص فیروزه و کرمانی و شقه‌های حریر و مخمل و مشک و[illegible]

[illegible] و غیر ذلک بغارت برده‌اند زاید از بیست هزار دینار بود، و اگ[illegible]

[illegible] ریشه عامه را از غارت [illegible]

[illegible]

[illegible] نند (آقای [illegible]) نیز [illegible]

[illegible] صفحی که در حاشیه [illegible]

[illegible] خریطه خود این کلمه را [illegible]

می‌نویسد،

ص ۸۴۶ س ۷، براه میمند و فرغان، تیمند مشهور که مذکور است در فا[illegible]

ناصری ۲: ۲۲۱ و نزهه ص ۱۸۵ و لیسترنج خریطه ۶ و ص ۲۵۸ بظاهر مراد [illegible]

از آنکه مصنف از قلعهٔ ترزک که باید بحدود تازیان باشد روانه شده است و میم[illegible]

سیرجان خیلی دور است، بگمانم فرغان شاید فارغان است در مشرق طارم مذکو[illegible]

فارس نامهٔ ناصری ۲: ۲۱۸، بظاهر مصنف براه بافت رفته است به سیرجان،

س ۱۱، مُشیز، رک برای این موضوع به ستائن ص ۲۷ [illegible]

(بدیل ماشیز) ص ۳۰۷،

ص ۸۵۲ س ۱۸، در نواحی ولایت سرخس الخ،

در ذوالحجه بود، رک به ژورنال ایشیاتیک ۱۸۶۰ء ص ۵۴۴،
۸۶ س ۱۰، بطرف لرستان بیرون رفت، دولت شاه بر ص ۴۰۷ گوید
رستان و نواحی بغداد فرار نمود" و "در شکایت اخوان و حسب حال خود غزلی
... ارسال داشت" رک برای این غزل به دولت شاه

رب نامه)

س ۲، مانند پنبه دانه الخ، شعر کمال اسمٰعیل اصفهانی ست (کتاب قصائد
ر کتابخانه ام ورق ۶۶)
ص ۱۰۱۶ س ۶، عنقا شعار می نشود الخ، رک به دیوان حافظ (طبع خلخالی)،

س ۳، سنگ یده، رک به الجماهر للبیرونی (طبع حیدرآباد ۱۳۵۵ھ)
ر نامه (ترجمه) ص ۲۷ و ۶۲ و ۶۵ و مرآة الاصطلاح و بهار عجم (بذیل سنگ یده)،
کور) در عهد محمد شاه ترکی از ترکستان بملتان آمده و بموجب فرموده نواب
ان این عمل را کرده بود ابر و باران و ژاله با فراط شد"
چوز نبود الخ، رک به خمسهٔ نظامی (شرف نامه) ص ۵۳ س ۱۶،
ت آوردن الخ، رک به خمسهٔ نظامی (شرف نامه) ص ۸۵ س ۶ و ۱۰،
بر آمد بجنبش الخ، رک به خمسهٔ نظامی (شرف نامه) ص

یات وسیور غالات .. مسلم دانسته مجری داشتند

ضع،

قلعه رفتند و ترحیب و اکرام یافتند،

ص ۳۶ ۸ س ۱ تا ۱۴، «چون امراء مصر... نقش پذیر نبود»، رک به النجوم (۷: ۱۳۸)، اموال و جهات قاصدان غارت تمام یافت تا این که خیول ایشان را هم بردند، و قیمت آنچه از فصوص فیروزهٔ کرمانی و شقه های حریر مخمل و مشک و انواع مو بین (الفرو) و غیر ذلک بغارت بردند زاید از بیست هزار دینار بود، و اگر بعضی از امراء و ممالیک ایشان بسیرت ... عامه را از غارت منع کرده مال منهوبه را مسترد کردند کار ازین دورتر می رفت، سلطان ازین خبر بشدت غضبناک شده جماعتی از عامه را بمقارع زد و کوب کرده ارزاق بعضی از ممالیک را قطع فرمود،

ص ۴۰ ۸ س ۱۰، راه خیابان، «کوچهٔ خیابان میله گاه عمومی شهر هرات بود متصل شمال شهر که اکنون سرک مولوی جام گویند» (آقای حبیبی)، نیز رک به جامی ص ۲۱۹ ...

ص ۴۳ ۸ س ۹، خورفغان، علاوه بر مواضعی که در حاشیهٔ ص ۴۳ ۸ مذکور است رک به ابن بطوطه ۲: ۲۲۹، و یل ستیند در خریطهٔ خود این کلمه را Marfakān می نویسد،

ص ۴۶ ۸ س ۷، براه میمند و فرغان، میمند مشهور که مذکور است در فارس نامهٔ ناصری ۲: ۲۲۱ و نزهه ص ۱۸۵ و لیسترنج خریطه ۶ و ص ۲۵۸ بظاهر مراد نیست از انکه مصنف از قلعهٔ ترزک که باید سجرود تا زیان باشد روانه شده است و میمند از راه سیرجان خیلی دور است، بگمانم فرغان شاید فارغان است در مشرق طارم مذکور در فارس نامهٔ ناصری ۲: ۲۱۸، بظاهر مصنف براه بافت رفته است به سیرجان، ——

س ۱۱، مشیز، رک برای این موضع به شائن ص ۱۲۷ و نزهه ص ۱۴۱ و لیسترنج (بذیل ماشیز) ص ۳۰۷،

ص ۵۲ ۸ س ۱۸، در نواحی ولایت سرخس الخ، وفات محمد جوکی بهادر از روی

ارش در ذوالحجه بود، رک به ژورنال ایشیاتیک ۱۸۶۰ء ص ۵۴۲،

ص ۸۶۶ س ۱۰، بطرف لرستان بیرون رفت، دولت شاه بر ص ۴۰۷ گوید
نب کردستان و نواحی بغداد فرار نمود" و "در شکایت اخوان و حسب حال خود" غزلی
ودہ نزد شاه رخ سلطان ارسال داشت" (رک برای این غزل به دولت شاه
کور)، —— س ۲۰، پیر ند چرخ الخ، در قصائد ظهیر فاریابی ص ۲۶: پیرست
اختر بخت الخ،

ص ۸۶۷ س ۲۱، فشارود، در دولت شاه در هر دو مواضع همین طور می نویسد
ه را، امّا در فهرست مواضع (بظاهر مصحفاً) فشاورد، طبع شده است و غالباً از اینجا
ه در آ بذیل شاهرخ (۴: ۲۴۶ عمود ۱) نام این موضع را Fishawurd نوشته
،

ص ۸۸۱ س ۴، مَن یَسمَع یَخَل، رک برای این مثل به میدانی ۲: ۱۶۹ (المعنی
یَسمَع اخبار النّاس و معایبهم یقع فی نفسه علیهم المکروه)، نیز به فرائد
فی مجمع الامثال (بیروت ۱۳۱۲ھ) ۲: ۲۶۳

ص ۸۹۲ س ۱۷، ملک خداست الخ، مأخوذ از شعر ظهیر به تصرّف:
ملای ثابت و باقیست بعد از آن —— آثار خیر صفدر ایران وگرها ست قصائد ظهیر
بی ص ۶۳،

ص ۹۰۴ س ۱۱، سالی سرای، رک به ترکستان (بارتولد) ص ۴۲۸ ——
۱۲، شبرغان، برای شبرغان کنونی که قریهٔ بیش نیست رک به هولدک ص ۲۵۱ بعد
۴: ۳۶۰

ص ۹۰۸ س ۷، جیجکتو، رک به بیدث ص ۱۳۰ و ۱۵۷،

ص ۹۲۴ س ۵، وقائع الخ، در النجوم ۷: ۳۱۶ بذیل وقائع ۸۵۲ ذکر وفات

امیر سیف الدین اقطوه بن عبدالله الموساوی الظاهری کرده است ودر حق او گ
توجّه فی الرسلیة الی القآن معین الدین شاه رخ بن تیمور لنک ثمّ عاد، ـ
س ۱۲، قلعه قورماج، رک برای شرح حال خرابهٔ این قلعه به بیت ص ۱۸۸، ,
بص ۱۹۵ و به نقشهٔ سرحدّ شمال مغربی افغانستان (در آن کتاب) در مغرب چیچکتو و جنوب مشرق
ولی قریب از نقطهٔ تقاطع طول ۶۳ درجه ۴۵ دقیقه و عرض ۳۵ درجه ۴۵ دقیقه،
ص ۹۴۳ س ۱۲، سان و چاریک (= سنگ چرک) رک برای این به هوا
ص ۲۵۵ و ۲۵۸ و بیت ص ۲۳۹،
ص ۹۳۹ س ۲ تا ۴، چو لشکر به لشکر الخ، رک به خمسهٔ نظامی (اشرف
س ۱۸ و ۲۴)، بر مطلع ص ۸۹۷ نیز بعضی ازین ابیات آمده است،
ص ۹۴۴ س ۱۱، ای زازل الخ، رک به مطلع انوار خسرو (علی گڑھ ۱۹۲۶
ص ۵۳ بیعد که سه بیت ازینها دارد،
ص ۹۴۶ س ۷، الکاریزی، برای کاریز که از توابع بادغیس است رک بـ
ص ۱۵۳، در نقشهٔ افغانستان در کتاب بیت محلّش در جنوب مشرق قلعهٔ قادس است
برای کاریزی دیگر که نه فرسنگ است از تربت شیخ جام بر سر حد ایران و هرات رک
فریه ص ۱۳۸،
ص ۹۶۵ س ۹، فلک را سرانداختن الخ، رک به خمسهٔ نظامی (اشرف نامه
۱۴۵ س ۱۳،
ص ۹۶۶ س ۱، وقائع سنهٔ ثلاث وخمسین، صاحب النجوم (۷: ۴۰
بذیل حوادث سنهٔ ۸۵۳ هـ گفته است که درین سال سید شریف سراج الدین عبداللطیف
فوت شد که اصلاً فارسی و مولداً مکی و در مصر قاضی قضاة حنابله بود، ببلاد شرق
بار سفر کرد و شاهرخ و پسرش الغ بیک صاحب سمرقند بحالش توجّه فرمودند و

اموال کثیرہ آورد،

ص ۹۷۰ س ۱۱' ییلاق بادغیس، بقول صاحب آثار ہرات ص ۱۲۷ تا دس قلعہ نو، گلران و کشک ہر چہار جا بنام بادغیس یاد می شوند، در خریطۂ کلان ہولڈک جملۂ این مواضع را د۔ عبرتادس کہ "بجنوب غربی قلعۂ نو بفاصلہ دہ کروہ مسافت واقع می باشد،" آثار ہرات ص ۱۲۵) نشان دادہ است، نیز رک بہ لیسترنج ص ۴۱۲'

ص ۹۷۷ س ۷، کہ داند کہ این خاک الخ، رک بہ خمسۂ نظامی (شرف نامہ) ص ۵۴ س ۱۵'

ص ۱۰۱۱ س ۲، مانند پنبہ دانہ الخ، شعر کمال اسمٰعیل اصفہانی ست (کتاب قصائد او در کتاب خانہ ام ورق ۶۶)

ص ۱۰۱۶ س ۶، عنقا شعاری نشود الخ، رک بہ دیوان حافظ (طبع خلخالی) ص ۵'

ص ۱۰۲۰ س ۳، سنگ یدہ، رک بہ الجماہر للبیرونی (طبع حیدرآباد ۱۳۵۵ھ) ص ۲۱۸ ببعد، و بابر نامہ (ترجمہ) ص ۲۷ و ۶۴ و ۶۵ و مرآۃ الاصطلاح و بہار عجم (بذیل سنگ یدہ)' بقول صاحب مرآۃ (مذکور) در عہد محمد شاہ ترکی از ترکستان بملتان آمدہ و بموجب فرمودہ نواب سیف الدولہ ناظم ملتان این عمل را کردہ بود ابر و باران و ژالہ با فراط شد" '

ص ۱۰۲۱ س ۴' سپاہی چو زنبور الخ، رک بہ خمسۂ نظامی (شرف نامہ) ص ۵۳ س ۱۶'

ص ۱۰۲۳ س ۱' از بس غارت آوردن الخ، رک بہ خمسۂ نظامی (شرف نامہ) ص ۵۴ س ۹ و ۱۰'

ص ۱۰۲۹ س ۱۳' در آمد بجنبش الخ، رک بہ خمسۂ نظامی (شرف نامہ) ص ۱۶۳ س ۵ و ۱۲'

ص ۱۰۳۷ س ۱۰' وہو دبریات وسیلور غالات .. مبطلم دالستہ مجری داشتند

لہ رک بہ ہولڈک ص ۲۳۵ برای خوبی ہای این موضع،

امیر سیف الدین اقطوه بن عبدالله الموساوی الظاهری کرده است و درحق او گفته:
توجه فی الرسلیة الی القآن معین الدین شاه رخ بن تیمور لنک ثم عاد ـــ
س ۱۲، قلعه قورماج، رک برای شرح حال خرابهٔ این قلعه به بیت ص ۱۸۸، نیز
بص ۱۹۵ و به نقشهٔ سرحد شمال مغربی افغانستان (در آن کتاب) در مغرب چیچکتو و جنوب مشرق قلعهٔ
ولی قریب از نقطهٔ تقاطع طول ۶۳ درجه ۵ ۴ دقیقه و عرض ۳۵ درجه ۴۵ دقیقه،

ص ۹۳۴ س ۱۲، سان و چاریک (= سنگ چرک)، رک برای این به هولدک
ص ۲۵۵ و ۲۵۸ و بیت ص ۲۳۹،

ص ۹۳۹ س ۲ تا ۴، چو لشکر به لشکر الخ، رک به خمسهٔ نظامی (اشرف نامه)
س ۱۸ و ۴۲، بر مطلع ص ۸۹۷ نیز بعضی ازین ابیات آمده است،

ص ۹۴۴ س ۱۱، ای زلازل الخ، رک به مطلع انوار خسرو (علی گڑھ ۱۹۲۶ء)
ص ۵۳ بعد که سه بیت ازینها دارد،

ص ۹۴۶ س ۷، الکاریزی، برای کاریز که از توابع بادغیس است رک به نزهه
ص ۱۵۴، در نقشهٔ افغانستان در کتاب بیت محلش در جنوب مشرق قلعه قادس است،
برای کاریزی دیگر که ۵ فرسنگ است از تربت شیخ جام بر سرحد ایران و هرات رک به
قریه ص ۱۳۸،

ص ۹۶۵ س ۹، فلک را سرانداختن الخ، رک به خمسهٔ نظامی (اشرف نامه) ص
۱۴۵ س ۱۲،

ص ۹۶۶ س ۱، وقائع سنهٔ ثلاث و خمسین، صاحب النجوم (۷: ۴۰ ۳۴)
بذیل حوادث ۸۵۳ھ گفته است که درین سال سید شریف سراج الدین عبداللطیف
فوت شد که اصلاً فارسی و مولداً مکی و در مصر قاضی قضاة حنابله بود، ببلاد شرق چند
بار سفر کرد و شاهرخ و پسرش الغ بیک صاحب سمرقند بجالش توجه فرمودند و بمکه

اموال کثیرہ آورد،

ص ۹۷۰ س ۱۱، ییلاق بادغیس، بقول صاحب آثار ہرات ص ۱۲۷ تادس، قلعہ نو، گلران[۱] وکشک ہر چہار جا بنام بادغیس یاد می شوند، در خریطۂ کلان ہولڈک جملۂ این مواضع را د. عیزقادس کہ "بجنوب غربی قلعۂ نو بفاصلہ دہ کروہ مسافت واقع می باشد"، آثار ہرات ص ۱۲۵) نشان دادہ است، نیز رک بہ لیسترنج ص ۴۱۲،

ص ۹۷۷ س ۷، کہ داند کہ این خاک الخ، رک بہ خمسۂ نظامی (شرف نامہ) ص ۵۴ س ۱۵،

ص ۱۰۱۱ س ۲، مانند پنبہ دانہ الخ، شعر کمال اسمٰعیل اصفہانی ست (کتاب قصائد او در کتاب خانہ ام ورق ۶۶)

ص ۱۰۱۶ س ۶، عنقا شعاری نشود الخ، رک بہ دیوان حافظ (طبع خلخالی) ص ۵،

ص ۱۰۲۰ س ۳، سنگ یدہ، رک بہ الجماہر للبیرونی (طبع حیدرآباد ۱۳۵۵ھ) ص ۲۱۸ ببعد، وبابر نامہ (ترجمہ ص ۲۷ و ۶۴ و ۶۵ و مرآۃ الاصطلاح و بہار عجم (بذیل سنگ یدہ)، بقول صاحب مرآۃ (مذکور) در عہد محمد شاہ ترکی از ترکستان بملتان آمدہ و بموجب فرمودہ نواب سیف الدولہ ناظم ملتان این عمل را کردہ بود ابر و باران و ژالہ بافراط شد" ،

ص ۱۰۲۱ س ۴، سپاہی چو زنبور الخ، رک بہ خمسۂ نظامی (شرف نامہ) ص ۵۳ س ۱۶،

ص ۱۰۲۳ س ۱، ازبس غارت آوردن الخ، رک بہ خمسۂ نظامی (شرف نامہ) ص ۵۴ س ۶ و ۱۰،

ص ۱۰۲۹ س ۱۳، در آمد بجنبش الخ، رک بہ خمسۂ نظامی (شرف نامہ) ص ۱۶۳ س ۵ و ۱۲،

ص ۱۰۳۷ س ۱۰، وہو دبرتیات وسیبور غالات .. مبلغ دانستہ مجری داشتند،

---

[۱] رک بہ ہولڈک ص ۲۳۵ برای خوبی ہای این موضع،

کلمهٔ هود بریات آنکه در کتابهای همین طور نوشته است در کتب لغت نیافتم اما در منشآت

عبدالله مروارید (م ۹۲۲) (نسخهٔ کتابخانهٔ پنجاب یونیورسٹی) ورق ۵۷ ا

نشانی دارد از سلطان حسین میرزا بایقرا مورخ در ۲۵ (؟) الاول سنه ۸۹۶ بنام استاد

قلی محمد غیجکی مضمونش این که مذکور استدعا نموده که موضع چهار باغ را از ولایات شبرغان

که مولد و موطن اصلی اوست بدو ارزانی داشته مثال ... نافذ گردد که عمال و متصدیان

بعلت (۵۸ ا) مال و متوجهات و مؤنات دیوانی تعرض نرسانند و جرار [کذا] وینکجی

... [کذا انفصا ایجاباً] لمسئوله [بمسئوله] حکم جهانمطاع .... عز صدور

یافت که موضع مذکور را سیورغال هود ری (کذا) مشارالیه دانسته مال و اخراجات نطلبند"

ص ۴۱، س ۸، "نفت یزد"، بقول امین احمد رازی (هفت اقلیم ص ۱۶۸) گازرگاه

هرات را بسیاری از مردم قابل "با نفت سنجیده مقابل نهاده اند اما هر یک را خصایصی

است که دیگری را نیست" برای شرح این خصایص رک به محل مذکور

ص ۵۰، س ۱۲، "سمنلقان"، رک به ص ۳۴۴

ص ۵۰، س ۱۷، "تخت سلیمان" از مازندران اینڈ استرآباد (طبع وقفیهٔ گیب)

ص ۱۶۱ سطر آخر معلوم می‌شود که موضعش قریب است از تنگ راه و بظاهر قلعهٔ بوده

است، رک برای محلش به خریطهٔ خرد که در ذیل خریطهٔ کلان مازندران و استرآباد است

درآن کتاب،

ص ۵۰، س ۱۸، "سلطان آباد"، برای این قریه رک به مازندران اینڈ استرآباد

(طبع وقفیهٔ گیب) ص ۲۷ س ۱۴،

ص ۵۶، س ۸، "یسال"، شاید "یسال بسته بود" در اصل مصنف، رک به یزدی ۱: ۵۵۴ س ۱۵،

ص ۵۹، س ۹، "دگر روز کین ترک الخ"، رک به خمسهٔ نظامی (شرف نامه)

ص ۲۲۷ س ۷،

ص ۱۰۸۰ س ۳، بمیرزا سلطان سنجر عنایت فرمود، میرزا سنجر بانی مرو جدید

است، اسفزاری صاحب روضات الجنات ۷۴ ب گفته است که «در مرو شاهجان دو مدینه است یکی مرو کهنه که سنجر سلجوقی ساخته» و حالا ویرانست و گنبد مرقد او آنجاست و آن از عظایم عمارات ممالک عالم است و همچنان در غایت استوارست، خلل را بدان راه نیست و دویم مرو جدید است که پادشاه مرحوم میرزا سنجر بنا فرموده چنانچه مقرب الحضرت السلطانی در قصیده فرموده است' امیر علیشیر:

ملک دل پیر و جوان راست آبادان ز عشق   بانی مرو کهن سنجر ز نو هم سنجر است''

ص ۱۰۸۵ س ۴، لوحی بصورت میلی الخ، اسفزاری (نسخهٔ کلیهٔ پنجاب ورق ۲۷ ب) ذکر چشمهٔ آب گرم ولایت ارددان از توابع هرات کرده می گوید[۱]: «و در یک حدّ آن کوه است که معدن سنگهای سفید بتکلّف که قرینهٔ مرمر است و از آن سنگها ازاره های سنگین می سازند و ستونها و کرسیها و الواح و صندوقها و مقابر (صندوقهای مقابر؟) می پردازند و منافع آن سنگ بسیار است و عجائب آلات او در هراة بسیار، از انجمله لوح و میل متصل یک دیگر تراشیده در سر مرقد پاک و مدفن عطرناک ابو اسمعیل خواجه عبدالله انصاری قدس سره است که در هیچ جا مثل آن نشان نمی دهند» نیز رک به بیت ص ۳۵؛ بیت این لوح را دیده بود و در مدحش تر زبانی کرده است'

ص ۱۰۹۶ س ۱۳، ولایت شافلان، رک به آثار هرات ۱: ۱۱۲ و افغانستان ص ۱۳۷ که این کلمه را Shahfilan می نویسد صحرا شافلان مذکور است در تاریخ نامه هرات ص ۳۱۹؛ اسفزاری (ورق ۲۸ ا) می گوید[۱]: بعد از هراة[۲] رود کوه پایهٔ شافلان است ولایتی است در غایت سعت و نهایت فسحت و مداخل بسیار و مرافق بی شمار، و یکی از قصبات او کروجه است شهرچه بر سر سنگی در معموری و در کمال آبادانی و بازاری بجمعیت

---

[۱] این عبارت در اصل اکثر خالی از نقاط است، [۲] یعنی ولایت هرات رود،

تمام و دکاکین بسیار و منافع لا کلام، معادن آهن و سرب در آن ولایت است و بیشتر آهنی که در هرات بخرج می رود داخل (کذا) آنجاست و دران ناحیت نیز میوهای لطیف از سیب و زردآلو و امرود و شفتالوی بسیار حاصل می شود و مزارع خوب و مراتع مرغوب دارد، دران ولایت نیز چشمهٔ آب گرم است که مشهور است بچشمهٔ سفید کوه آب او در غایت منفعت و منزلی است بس خرم و خوش ... و از بدایع آثار معمار همت رفیع مقدار حضرت سلطانی عمارت دلپذیر ... در آن سرچشمه اتمام یافته و خلایق بسیار از نواحی بلاد و دیار بعضی بتفرج ریاض و حیاض و بعضی بجهت ازالهٔ علل و امراض بدانجای روند خاصه در خلال فصل بهار ...»

نیز رک به تاریخ نامهٔ هرات از سیفی هروی (کلکته ۱۹۴۳م) ص ۳۱۹»

ص ۱۰۹۸ س ۳، مولانا شمس الدین محمد عرب، ترجمه اش را در لطائف نامه ص ۵۶ دارد،

ص ۱۱۰۳ س ۱۶، جرغلنک، این کلمه بر ص ۸۶۴ س ۲ بصورت جرقالنک آمده است و بر ص ۱۰۰۸ س ۱۰ بصورت جزغلنک (که بظاهر تصحیف جرغلنک است)، شک نیست که این همان کلمه است که در بابرنامه (طبع وقفیهٔ گیب ورق ۱۹۱ ب) آن را «جرغالاک» و در طبع ایلمنسکی ص ۱۴۸ سطر آخر «چرغالانک» نوشته است و در ترجمهٔ مسز بیورج ص ۳۰۶ او را به Chargh(-lawk) Meadow ترجمه نموده، یعنی این کلمه مرکب است از چرغ و اولنگ،

ص ۱۱۱۰ س ۱۷، میر محمود خوش مردان سبزواری، وی «املاک و اسباب و اراضی و مستغلات خود را در مشهد مقدسه بر مرقد والد نامدار خود که بشرف جوار روضهٔ مطهر رضویه علی ساکنها التحیة والسلام مشرف است وقف لازم شرعی کرده» (منشآت عبدالله مروارید، نسخهٔ کتابخانه پنجاب یونیورسٹی ورق ۸ ب)

ص ۱۲۳ س ۹، مایزرع السلطان اکثر مما یزرع القرآن، تاریخ وصاف ص ۶۳ نیز این کلمه را دارد، در ریاض الانشاء آخر مکتوب ۱۰ (ص ۶۶) گفته است:
کما قال عثمان بن عفان إن الله لیخوف بالحکام اکثر مما یخوف بالقرآن
در فرائد اللآل ۲ : ۰۸ ۱۴ این کلمه را بذیل اقوال عثمان رض آورده است وگفته :

مایزرع الله بالسلطان یکثر مایزرع بالقرآن

ص ۱۲۹ س ۶، کالمستجیر الخ، در مجمع الامثال میدانی (قاهره ۱۳۱۰) ۲ : ۶۳ "کالمستغیث من الرمضاء بالنار" دارد، اما نظامی شامی ص ۷۵ و یزدی ۱ : ۳۶۴ مثل متن است،

س ۹، زیارت گاه، "تاکنون در ۷۶ میل جنوب شهر هرات بهمین نام موجود است" (مکتوب آقای حبیبی)، بقول صاحب آثار هرات ص ۹۱ زیارت گاه یکی از مزارجاهای بزرگ هرات است در بلوک گذاره واقع شده،

ص ۱۳۷ س ۱۸، قریهٔ ساق سُلمان (سقسُلمان در بعضی مواضع درین کتاب)، بابر در بابرنامه ورق ۱۹۱) این موضع را در سیرگاه های هرات شمرده است، در بابرنامه طبع ایلمنسکی ص ۱۴۲ "ساف سلیمان" تصحیف ساق سلیمان یا سُلمان است

بقول آقای حبیبی "قریهٔ ساق سُلمان sāq sulmān در شمال هرات بحدود ۸ میل اکنون هم معروف است ومردم بضمهٔ سین سُلمان تلفظ می کنند، اما در دفاتر ساق سلیمان نویسند" نیز رک به ترجمهٔ بابرنامه ص ۳۰۵ ح ۹،

ص ۱۴۳ س ۱۸، مصلای هرات، رک به بیٹ ص ۳۰ تا ۳۳، وی بعضی این عمارات را قبل انهدام اینها دیده بود در اگست ۱۸۸۵ء اما در نومبر ۱۸۸۵ء چون وی باز به هرات آمد فقط مناره های مصلی باقی بود (بیٹ ص ۶۵)

ص ۱۶۰ س ۴، الملک عقیم، رک به مجمع الامثال میدانی ۲ : ۱۷۷ و به

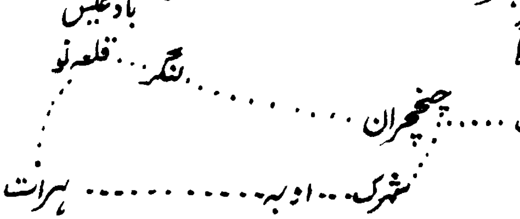
جمهرة الامثال برهامش آن کتاب ۲ : ۲۰۵ برای این مثل،

ص ۱۶۲۳/س ۶، لنگر امیر غیاث، در نشان موقوفی موقوفات جناب امیر سید غیاث" که انشاء عبدالله بن محمد المروارید دارد درج است که سید غیاث الدین محمد " درسوالف ایام وسوابق شهور و اعوام بتوفیق احداث مدرسه خورد [خُرد ؟] آساکه مرجع اصحاب سعادت وملجای ارباب افاده و استفادت باشد با طرح لنگری راسخ البنا که محیط [مَهبط ؟] صلحا وغربا و ملاذ مساکین وفقرا تواند بود وحظیرهٔ که حالا مضجع و مدفن اوست موفق گشته، وچیزی از نفائس املاک وشرائف اسباب خود را برانجا وقف لازم شرعی نموده شرایط صرف آن بجای آورده" در نشان این هم گفته است که وقفیهٔ امیر غیاث" موشح بتوقیع قضاة الاسلام دارالسلطنهٔ هرات گشته وتعیین و تحدید یافته وقضات مشار الیهم حکم برصحت ولزوم آن نموده اند"،

دراین نشانِ بادشاه (غالبًا سلطان حسین میرزا ابوالغازی) باستدعای اولاد امجاد وهماسید جلال الدین محمود وسید سلطان محمود حکم نموده که قضاة وائمه واکابر مجلس ساخته حکم برکاف (؟) نمایند تا بمرور دهور و ایام ... از تصرف اختلال مصون ماند" ... " وائمه عظام دارالسلطنه هرات در رصانت ومتانت آن کوشیده اصلا نگذارند که تغییر وتبدیل بقواعد آن راه یابد" (انشاء عبدالله مروارید نسخهٔ کتابخانه پنجاب یونیورسٹی ورق ۶ ب)،

هولڈک (ص ۲۳۹) ذکری از" لنگر" می آرد که درمشرق نره تو وجنوب مشرق مروچاق به فاصله ۷۰ تا ۸۰ میل از هرات است، عجب نیست که این لُنگر میر غیاث باشد، در خریطهٔ افغانستان که بیٹ دارد موضع" لنگر" درجنوب مشرق قلعهٔ نو قریب است از نقطهٔ تقاطع طول ۶۳ درجه وعرض ۳۵ درجه، بقول آقای حبیبی:" بادغیس در شمال مشرق تا شمال مغرب هرات ممتد است وقلعهٔ نو هم در شمال مشرق داخل

دغیس است، یکه اولنگ مربوط ولایت کابل است که راهی از بامیان به چیچهران
رات از یکه اولنگ میگذرد، ولی از هرات بدو راه به یکه اولنگ میروند، یکی
اهمیت که از قلعهٔ نو و بادغیس (شمال هرات) شرقاً به چیچهران و بعد ازان به یکه
ولنگ میرود، واین راه در قلعهٔ نو از "میر غیاث الدین لنگر" میگذرد و دیگر راهیست
از هرات به اوبه و شهرک و چیچهران و یکه اولنگ میرسد، واین راه مستقیما به
سمت شرقی هرات ممتد است مثلاً

غرض "میر غیاث الدین لنگر" را در قلعهٔ نو هراتیان می شناسند" تم کلامه،
ـــ یکه اولنگ، رک به هولدک ص ۲۶۲ (نیز ص ۲۵۶) اتلا افغانستان خریطه
مقابل ص ۱۲۶،

ص ۱۱۶ س ۱۸، چیچهران، رک به آثار هرات ص ۱۱۸ تا ۱۲۰، بقول خلیلی شهر
آهنگران ملوک غور درو ست، برای محل وقوعش رک به اتلا افغانستان خریطه مقابل ص
۱۲۶، و ترجمهٔ بابرنامه ص ۲۷۴ ح ۴ که گوید این موضع در وادی هری رود است،
"آب چیچهران" مذکور است در یزدی ۲ : ۵۹۲، تلفظ موجوده افغانستان بظاهر چیچهران
است،

ص ۱۱۷ س ۴، در شرقی هرات درالنگ کاه دستان الخ، کذا ایضاً بر ۱۱۷
س ۴ از یزدی ۱ : ۳۲۲ س ۳ نیز پیداست که مرغزار کهدستان شرقی هرات بود، از
آنچه آقای حبیبی بمن نوشت ظاهر می شود که گویا این مرغزار را بدین نام در هرات نمی
شناسند،

ص ۱۱۷ س ۱، نکلک خانه، مذکور است نیز در سیفی ص ۳۱۹،

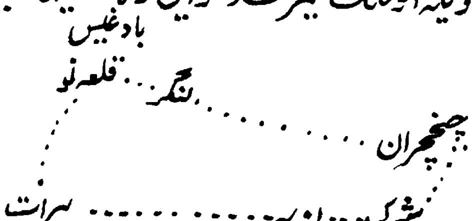
جمهرة الامثال برهامش آن کتاب ۲ : ۲۰۵ برای این مثل،

ص ۱۱۶۳ س ۶، لنگر امیر غیاث: در نشان موقوفی موقوفات جناب امیر سید غیاث" که انشاء عبدالله بن محمد المروارید دارد درج است که سید غیاث الدین محمد "در سوالف ایام و سوابق شهور و اعوام بتوفیق احداث مدرسهٔ خورد [خُرد ؟] آساکه مرجع اصحاب سعادت و ملجای ارباب افاده و استفادت باشد با طرح لنگری راسخ البنا که محیط [مهبط ؟] صلحا و غربا و ملاذ مساکین و فقرا توانند بود و حظیره که حالا مضجع و مدفن اوست موفق گشته، و چیزی از نفائس املاک و شرائف اسباب خود را بر انجا وقف لازم شرعی نموده شرایط صرف آن بجای آورده" در نشان این هم گفته است که وقفیهٔ امیر غیاث" موشح بتوقیع قضاة السلام دارالسلطنهٔ هرات گشته و تعیین و تحدید یافته و قضات مشار الیهم حکم بر صحت و لزوم آن نموده اند"،

در این نشانِ بادشاه (غالبًا سلطان حسین میرزا ابو الغازی) باستدعای اولاد امجاد و همسایهٔ سید جلال الدین محمود و سید سلطان محمود حکم نموده که قضاة و ائمه و اکابر مجلس ساخته حکم برکاف (؟) نمایند تا بمرور دهور و ایام ... از تصرف اختلال مصون ماند" ... " و ائمهٔ عظام دارالسلطنه هرات در رصانت و متانت آن کوشیده اصلا نگذارند که تغییر و تبدیل بقواعد آن راه یابد" (انشاء عبدالله مروارید نسخهٔ کتابخانه پنجاب یونیورسٹی ورق ۶ ب)،

هولڈک (ص ۲۳۹) ذکری از "لنگر" می آرد که در مشرق نره تو و جنوب مشرق مروچاق به فاصله ۷۰ تا ۸۰ میل از هرات است عجب نیست که این لنگر میر غیاث باشد، در خریطهٔ افغانستان که بیٹ دارد موضع "لنگر" در جنوب مشرق قلعهٔ نو قریب است از نقطهٔ تقاطع طول ۶۳ درجه و عرض ۳۵ درجه، بقول آقای حبیبی: " بادغیس در شمال مشرق تا شمال مغرب هرات ممتد است و قلعهٔ نو هم در شمال مشرق داخل

غیس است، یکه اولنگ مربوط ولایت کابل است که راهی از بامیان به چنچران
ت از یکه اولنگ میگذرد، ولی از هرات بدو راه به یکه اولنگ میروند، یکی
هیست که از قلعهٔ نو و بادغیس (شمال هرات) شرقاً به چنچران و بعد ازان به یکه
لنگ میرود، واین راه در قلعهٔ نو از "میر غیاث الدین لنگر" میگذرد و دیگر راهیست
از هرات به اوبه و شهرک و چنچران و یکه اولنگ میرسد، واین راه مستقیماً به
رت شرقی هرات ممتد است مثلاً

رض "میر غیاث الدین لنگر" را در قلعهٔ نو هراتیان می شناسند" تم کلامه،

—— یکه اولنگ، رک به هولدک ص ۲۶۲ (نیز ص ۲۵۶) و کتاب افغانستان خریطه مقابل ص ۱۲۶،

ص ۱۶۴ س ۱۸، "چچران"، رک به آثار هرات ص ۱۱۸ تا ۱۲۰، بقول خلیلی شهر آهنگران ملوک غور درست، برای محل وقوعش رک به کتاب افغانستان خریطه مقابل ص ۱۲۶، و ترجمهٔ بابرنامه ص ۲۷۴ ح ۴ که گویا این موضع در وادی هری رود است، آب چغچران، مذکور است در یزدی ۲ : ۵۹۲، تلفظ موجوده افغانستان بظاهر چنچران است،

ص ۱۷۱ س ۴، در شرقی هرات درالنگ کاه دستان الخ، کذا ایضاً بر ۱۷۱ س ۴ از یزدی ۱ : ۳۲۲ س ۳ نیز پیداست که مرغزار کهدستان شرقی هرات بود، از آنچه آقای حبیبی بمن نوشت ظاهر می شود که گویا این مرغزار را بدین نام در هرات نمی شناسند،

ص ۱۷۲ س ۱، "کلک خانه"، مذکور است نیز در سیفی ص ۳۱۹،

ص ۱۷۵ س ۸، ولایت ساخران و تولک، محل ساخر در خریطه های سفرنامهٔ مورکرافت و سفرنامهٔ فریه متعین است[1]، امّا مطابق نیست به آنچه آقای حبیبی می گوید: ساخر sakhar هم اکنون بهمین نام مشهور و در حکومت کلان غور واقع است و رود ساخر بطرف جنوب جریان دارد، و در شمال زمینداور و دهراوت[2] با رود هیرمند می پیوندد، منهاج[3] سراج در جملهٔ راسیات جبال غور کوهای ساخر را بنام (سرخغر)[4] آورده است، ساخرانِ سمرقندی عبارت ازین منطقه است که بفاصله ۴۰ و ۵۰ کروه [۶۶ ۲/۳ ـ ۸۳ ۱/۳ میل] بجنوب شرق هرات افتاده است، و بقول منهاجِ سراج مندیش[5] عبارت ازین بود.

برای تولک رک به آثار هرات خلیلی ۱: ۱۳۵، وی گفته است: در پهلوی قلعه که فعلاً مرکز حکومت در آنجا است پیشتر قلعهٔ بزرگی بوده بنام تولک یاد می شده و ازین جهة تمام توابع و ملحقات آنرا تولک میدنامند" در تاریخ نامهٔ هرات سیفی (ص ۷۷۰ تا ۷۷۳)

---

[1] در هر دو خریطه این کلمه را sakhar نوشته اند یعنی بکسر خاء، امّا آقای حبیبی ساخر بالفتح دارد و همان صواب است، در نفحات الانس (طبع کلکته، ص ۱۰۳) "ساخری" را بالفتح ضبط کرده است و در حاشیهٔ نسخهٔ خطی انان که در ۹۰۵ کتابت شده (یعنی هفت سال بعد از وفات مصنّف) نوشته است: بفتح سین مهمله والف وفتح خاء معجمه وکسر راء مهمله [2] برای دهراوت رک: کتاب افغانستان از جمال الدین احمد وغیره (کابل ۱۹۳۴ء، خریطه مقابل ص ۱۲۶ و خریطه پیشتر [3] طبقات ناصری ص ۳۹ [4] طبقات ناصری ص ۳۹: سرخغر، امّا رک به ترجمه راورتی ۱: ۳۱۸ و ح ۳، [5] برای مندیش (قلعه و ولایت) رک به طبقات ناصری ص ۳۳ س ۱ ص ۲۳ س ۴ ص ۳۹ س ۶ و ترجمه راورتی ۱: ۳۰۸ ح ۹ و ۳۴۰ و مواضع دیگر در آن ترجمه بامداد فهرست [6] رک به طبقات ناصری ص ۳۴۳ ببعد و ۳۴۱ ببعد، منهاج سراج گوید: "قلعهٔ تولک حصاری است معلق با هیچ کوه پیوند ندارد و بنیاد آن قلعه از منوچهر است و ارش تیراندازان قلعه را داشتند و بر بالای قلعه در سنگ خاره خانهاست که آن را ارشی گویند و امیر نصر تولکی بر پای قلعه چاهی تا آب رسانیده است، و در چاه بیست گز در بیست گز باشد در سنگ خاره، هرگز آب آن چاه کم نشود و کشش پایاب هم ندارد، قلعهٔ بس محکم است میان غور و خراسان (طبقات ناصری ص ۳۶۱ ببعد)

ذکر محاصره و تسخیر حصار تولک در عهد غیاث الدین کرت (۷۰۶ - ۷۲۹) آورده است در ابن بدالیش گفته: "قلعهٔ تولک حصنی بود بر قلهٔ جبلی که در تناری با ابر پهلو می زد و در محکمی با سد سکندری برابری می کرد." راجع بهمین قلعه جبلی گفته است در قصیده که در مدح سنجر است:

اگر چه حصن تولک در بلندی هست ازان گونه | که ساید برجهای آن سر اندر برج دو پیکر
کنی بنیاد آن هامون بیک ساعت بر آن سیرت | کامیر المومنین حیدر بنای قلعهٔ خیبر

(دیوان عبدالواسع جبلی نسخهٔ کتاب خانهٔ کلیتهٔ پنجاب ص ۵۲ ب)

آقای حبیبی فرموده است: "تولک بروزن بوذر قلعتی بود که منهاج سراج آن را بچشم خود دیده ... منهاج سراج را بدوران هجوم چنگیز ازان قلعت داستانهاست؛ اکنون هم تولک بهمین نام مشهور و حاکم نشین مربوط هرات است در حدود ۴۰ کروه [قریباً ۷۶ میل] بطرف جنوب شرق" اما در خریطهٔ بیت قلعهٔ تولک بخط مستقیم قریب ۹۳ میل است از هرات در جنوب مغرب شهرک

ص ۱۸۴ س ۶، قریهٔ مرغاب، رک برای این قریه به لیسترنج ص ۱۰
ص ۱۸۶ س ۱۹، توزان و تونیان، آقای حبیبی: "توزان و تونیان (Túrán va Túniyán) بلوکی است که اکنون بنام فوق خوانده می شود، ضبط (توزان) صحیح نیست" بقول بیت ص ۱۲ تونیان ۲۰ میل در شرق هرات است
غوردان و پاشتان، آقای حبیبی: "بلوک پاشتان (Pashtan) اکنون بطرف جنوب شهر هرات در حدود (۵) کروهی بکنار دریای پاشتان واقع است و غوردان شاید غوریان باشد که بطرف غربی در ۸ کروهی هرات واقع است،[۱] (غوردان) اکنون مشهور نیست" رک برای غوریان به آثار هرات ص ۹۳ و هوا ص ۲۳۱ ببعد و خریطهٔ افغانستان و بلوچستان در اول کتاب هولدک

[۱] در ذیل جامع ص ۱۰۷ ذکری از "درهٔ باشتان" دارد

ـــ کیبراق، بظاهر تصحیف کُمبراق است، رک به آثار هرات ص ۹۱ و افغانستان (طبع کابل) ص ۱۳۷، ـــ شیقر، آقای حبیبی این را سنقر یا سُنگر می خوانند چنانکه گذشت بر ص ۱۴۸۴، ـــ س ۲۰، الیجان، آقای حبیبی: آلنجان، آثار هرات (ص ۹۱): آلنجان، افغانستان ص ۱۳۷: *Ulinjān*، ـــ ادوان وتیزان، آقای حبیبی: اَدوان، تیزان[1]، آثار هرات (ص ۹۱): اُدوان تیزان، افغانستان (محلّ مذکور): *Adwán-o-Tezán*، ـ بلوکات سبعهٔ هرات کنونی بقول آقای حبیبی حسب ذیل است: جوی نَو، انجیل، گُذاره، آلنجان، اَدوان، تیزان، کُمبراق، امّا در آثار هرات اُدوان تیزان یک بلوک است و آتشان را بر اینها افزوده است و همین طور است در افغانستان محلّ مذکور،

ص ۱۸۷ س ۱۲، مسجد جامع، رک به سیفی ص ۲۷، برای متن کتیبه که در آن کتاب مذکور است رک به ص ۱۴۹۸ (حاشیه بر ص ۱۲۵۶ س ۷)

ص ۱۹۵ س ۵، کوه کیتو، همان کوه باباست، رک به آثار هرات ص ۱۵۷،

ص ۲۰۰ س ۱۹، مراد از عیدگاه هرات است، در فرهنگ اننداراج (۱: ۶۲۱) نیز نمازگاه را بمعنی عیدگاه آورده است، امّا همین کلمهٔ نمازگاه در مطلع ص ۱۳۱۱ س ۳ بمعنی جنازه گاه آمده است،

ـــ "عیدگاه هرات همان عیدگاه قدیم است که در دامنهٔ کوه سیّد عبدالله مختار واقع است" (مکتوب آقای حبیبی) و در بابرنامه ۱۹۱ ا بنام "نمازگاه مختار" مذکور است،

ص ۲۰۲ س ۴، وصف حصانت و ذکر رصانت آن بکرّات گذشت، رک به سیفی (ص ۶) که این قلعه را خودش دیده بود و وصف آثار آن را مفصّل دارد،

---

[1] همین است صورت این کلمه در مسالک الممالک اصطخری (لیدن ۱۹۲۷ م) ص ۲۶۶،

نزتوکه از سطح بحر ۵۰ ۷، قدم بلند است در شمال مشرق هرات است و فاصله اش از هرات بخط مستقیم قریباً ۵۶ میل است (رک به خریطه سرحد افغانستان درکتاب یعیٹ) و از قزل رباط ۱۲ میل بشمال،

ص ۲۱۳ س ۲۰، بیارو جمند، رک به ص ۱۵۱۴ (حاشیه بر ص ۱۲۰۸ س ۸)

ص ۲۱۵ س ۱۰، از مملکت قلماق و جانب دشت قپچاق، برای احوال سلطنت مغولان قلماق (که خود را اویرات خوانند) رک به آآ ۲ : ۷۰۰، بقول بارتولد مملکت قلماق بعد وفات پادشاه ایشان ایشن تیشی بنام در ۱۴۵۳ء بسر آمد و بعد ش ملوک طوائف ایشان در جوار بلاد اسلام حکمران بودند، ظاهرا ایلچیان از غربی مغولستان و شرق رود ایلی (ننلاو) آمده بودند،

برای دشت قپچاق رک به سپرونرومنکه اطلس "مملکت تیمور" بذیل خریطه نمره ۸۷ و آآ ۲ : ۱۰۲۲ بذیل قپچاق،

ص ۲۲۸ س ۱۲، کجاست در همه آفاق الخ، در نسخه مطبوعهٔ قصائد ظهیر فاریابی بر ص ۹۷ دو بیت دارد که بیت متن گویا از آنها مستفاد است با دنی تغیر اعنی:

کجاست در همه آفاق سرکشی امروز　　که نیست گردن او زیر طوق فرمانش

کدام حادثه دندان نمود با تو بعمر　　که صولت تو زبن بر نکند دندانش

ص ۲۳۲ س ۱، دوست بر دوست الخ، رک به مرغوب القلوب شمس تبریز ص ۵ (در رهبر راه حق با مجموعه رسائل دیگر طبع کانپور ۱۳۰۸ھ): قال علیه السلام الموت جسر یوصل الحبیب الی الحبیب،

ص ۲۳۴ س ۳، هر کجا رفت الخ، مصراع اول این بیت در دیوان حافظ این طور است: آن سفر کرده که صد قافله دل همره اوست (دیوان طبع خلخالی ص ۱۲۸)

ص ۲۳۶ س ۵، جیجکتو، بقول میلیسن (هرات ص ۱۵۸) وادی "چیچکتو" از

زرخیزترین وادیهای آسیای وسطی است رک به همان موضع برای مشاهدات و امیری راجع به این وادی،

ص ۵۴۲ س ۱، مزار خنجۀ باد، در سیفی ص ۱۴۱۴ "خانجه باد"،

ص ۱۰۲۲ س ۱، آب کارتنبار، آب کاروبار از چشمه ها تشکیل می یابد (آثار هرات ص ۹)، در سیفی ص ۵۰۵ گفته است که بوجای بن دانشمند که در سنۀ ۷۰۶ هرات را محاصره نمود "بر شط کارتنبار بر جنوب شهر بازاری قرب سیصار در دکان بساخت" نیز رک به ص ۷۰۰ و ۷۰۶ و ۷۱۳ در آن کتاب، امّا در مطلع بر ص ۱۰۸ آب کاروبار هم آمده است (یعنی بواو عاطفه)، آقای حبیبی می فرماید: کاروبار Kār u bār اکنون بهمین نام جنوباً متصل شهر موجود است" ییت (ص ۶۳) چنانکه سابقاً[1] گفته شد Karobar را در جنوب مشرق هرات نشان داده است، در ترجمۀ فرانسوی ذیل جامع التواریخ (پاریس ۱۹۳۶م) ص ۲۹ 'Kandeban' دارد اگرچه در متن فارسی ص ۳۸ اسم این موضع را ندارد، محلّ تعجب است که کارد بار (بالدّال) به کاروبار (با لواو) مشهور شود، بقول آقای حبیبی "کاروبار بواو عاطفه تلفظ عامی است ولی در دفاتر کارآبار نویسند، نهریست در مشرق هرات که از جکان آغاز می شود و منبع آن چشمه ایست در کاروبار کهنه، آخر این نهر تا سنگ بست Sang Bast (۱۸ میل از هرات غیر آن سنگ بست که قریب است از مشهد) قلعۀ یادگار بغرب هرات در حدود ۴۰ میل میرسد و به دریای هریرود می ریزد، این نهر هزاران جریب زمین را سرسبز می سازد و قریه ها بر دو را دور آن آباد است که این آب و این قریه ها را مجموعاً اکنون (کاروبار) می نامند"[2] و شاید تصحیف همان کارتنبار = کاردبار همین کاروبار موجود باشد که در دفاتر (کارآبار) می نویسند،

شاید اصل این نام کارنه بار = کارتنبار (سیفی) بود، چه اکنون دو جای بنام کارۀ

---

۱ بر ص ۱۴۸۶، ۲ رک به ص ۱۵۱۴ (تتمه)،

مردمِ چشمم بآبِ نیل فرو شد　　کان خطِ نیلوفری ز آب بر آمد
وقتِ صبوح از هوای مجلسِ عشاق　　زمزمهٔ نغمهٔ رباب بر آمد
مجلسیان را ز جامِ بادهٔ نوشین　　کام دلِ خسته از شراب بر آمد

خواجو ازان جعد عنبرین چه سخن راند
از نفسش بوی مشک ناب بر آمد

مهرِ روی تو در[1] آفتاب نتوان دید　　ببوی زلفِ تو در مشک ناب نتوان دید　　ورق ۱۷۸ ب
دو چشم مستِ تو دی شب بخواب می دیدم　　ولی چه سود که آن جز بخواب نتوان دید
اگرچه آبِ رخت عینِ آتش است ولیک　　فروغِ آتشِ رویت در آب نتوان دید
چو ماهِ مهر فروزت[2] بزیر سایهٔ شب　　بهیچ روی جهی شب نقاب نتوان دید　　ورق ۱۷۹ ا
رخِ تو در شکنِ زلفِ پرشکن دیدم　　اگرچه در شبِ تار آفتاب نتوان دید
خواصِ چشمهٔ نوشت که جوهرِ روح است　　بیار باده که جز در شراب نتوان دید

دلِ شکستهٔ خواجو خراب گشت[3] و رواست
که گنجِ عشقِ (تو) جز در خراب نتوان دید

بلبلِ[4] دلشده از گل بچه رو باز آید　　که دلش هر نفس از شوق بپرواز آید　　ورق ۱۷۹ ا
آنکه بگذشت و مرا در غمِ هجران بگذاشت　　باز نایاد و گر آید ز سر ناز آید
همدمی[5] کو که برو عرضه کنم قصّهٔ شوق　　هم دلِ خسته مگر محرمِ این راز آید
از سرِ کوی تو هر مرغ که پرواز کند　　جانِ من نعره زنان پیش رهش باز آید
هر نسیمی که ازان خطّه نیاید بادست　　خنک آن باد که از جانبِ شیراز آید　　ورق ۱۷۹ ب
ما دگر در دهنِ خلق فتادیم[6] ولیک　　چاره نبود زر[7] اگر در دهنِ گاز آید

(۱) ا - بر نسخهٔ ب این غزل ندارد (۲) ج - فروزد (۳) ج - چو آب گشت (۴) نسخه ب این غزل ندارد

(۵) ا - همدلی کو که برو عرضه دهم قصهٔ شوق (۶) ج - فتادم لیکن (۷) اصل اگر زر، آتش متن،

لاله رخساره بخون شوید و بیراب شود — سرو کوتاه کند دست و سرافراز آید
بلبلی را که بود برگ گلش در دم صبح — بجز از نالهٔ شبگیر که دمساز آید
گر سگ کوی تو بر خاک من آواز دهد — جان من با سگ کوی تو در آواز آید
ور چو چنگم بزنی عین نوازش باشد — سازبی ضرب محالست که بر[۱] ساز آید
بلبل دلشده گلبانگ زند خواجو را
که درین فصل[۲] کسی از گل و مل باز آید

ن ۱۷۹ اب
وقت[۳] صبوح آن زمان که ماه بر آمد — شاه من از طرف بارگاه بر آمد
کاکل عنبر شکن ز چهره برافشاند — روز سفید از شب سیاه بر آمد
از در خرگه بر آمد آن مه و گفتم — یوسف کنعان مگر ز چاه بر آمد
پرده ز رخ برفگند و زُهره فروشد — طرف کله بر شکست و ماه بر آمد
سرو ندیدم که در قبا بخرامید — مه نشنیدم[۴] که با کلاه بر آمد
بس که ببارید آب حسرتم از چشم[۵] — گرد[۶] سرا پرده اش گیاه بر آمد
شاه پری چهرگان چو طره برافشاند — فتنه بیکبارهٔ[۷] از سپاه بر آمد
هر دم ازان عنبرین کمند دلاویز — نالهٔ دلهای داد خواه بر آمد
آه که شمع دلم بمرد چو خواجو
از من دلخسته بس که آه بر آمد

رق ۱۸۰ اب
شکر تنگ تو تنگ شکر آمد — حقهٔ[۸] لعل تو دُرج گهر آمد
لبت از تنگ شکر شور بر آورد — بشکر خندهٔ شیرین چو بر آمد
چو نظر در خم ابروی تو کردم — قامت خویشتنم در نظر آمد

---

(۱) ج - در ساز (۲) و - وقت (۳) نسخه ب این غزل ندارد (۴) و - نشنیدیم (۵) ج - جسم (۶) و - کرد (۷) ج - بیکار (۸) ج - حلقه - نسخه ب این غزل ندارد.

چون ز عشق کمرت کوه گرفتم　　سیلم از خون جگر بر کمر آمد
گر دمی بر سر بالین من آئی　　همه گویند که عمرت بسر آمد
کامم این بود که جان بر تو فشانم　　عاقبت کام من خسته برآمد
خواجو آن نیست که از درد بنالد　　ورق ۱۸۱ ا
گرچه پیکان غمش بر جگر آمد

مرا ای بخت یاری کن چو یار از دست بیرون شد　　بده صبری درین کارم که کار از دست بیرون(۱) شد　　ورق ۱۸۱ ب
نگارین دست من نگرفت و از دست نگارینش　　دلم خون گشت و زین دستم نگار از دست بیرون شد
شکنج افعی زلفش که با من مهره می بازد　　بریزم مهرهٔ مهر ار چو مار از دست بیرون شد
من آنگه بختیار آیم که یارم بخت یار آید　　ولی از بخت یاری کو چو یار از دست بیرون شد
صبا گو بادی پیما و سوسن گو زبان درکش　　که بلبل را ز عشق گل قرار از دست بیرون شد
نگر مرغ سحرخوان را هم آوازی بدست آمد(۲)　　که چون با دش بصد دستان بهار از دست بیرون شد
می اکنون در قدح ریزم که خواجو می پرست آمد
گل این(۳) ساعت بدست آرم که خار از دست بیرون شد

توئی که لعل تو دست از عقیق کانی برد　　فراقت از دل من لذت معانی برد　　ورق ۱۸۳ ا
ز چین زلف تو باد صبا بهر(۴) طرفی　　نسیم مشک تتاری بار مغانی برد
چه نیک بخت سیاهیست خال هندویت　　که نیک پی بلب آب زندگانی برد
بیا که جان بلب آمد بانتظار(۵) لبت　　ولیکن از لب من هم بلب(۶) توانی برد
بسا که مردم(۷) چشمان من بخون جگر　　به تحفه پیش خیال تو لعل کانی برد
خرد نشان دهان تو در نمی یابد　　چرا که نام و نشانش ز بی نشانی برد

(۱) نسخه ب این غزل ندارد (۲) و- آید (۳) ج- آن (۴) ج- ز هر طرفی، نسخه ب این غزل ندارد
(۵) ج- ز انتظار (۶) و- جان بلب توانی برد (۷) و- مردمک چشم من ز خون جگر.

چو گشت حلقهٔ زلفت خمیده چون چوگان　　ز دلبرانِ جهان گوی دلستانی برد
بغمزه نرگسِ مستت بریخت خونِ دلم　　ولیکن[1] از برِ من جان بناتوانی برد
کمالِ شوق ز خواجو نگر که دیدهٔ او
سبق ز ابرِ بهاری بدُرّ فشانی برد

۱۴۸۱و این[2] دلبران که پرده برخ درکشیده اند　　هر یک بغمزه پردهٔ خلقی دریده اند
از شیر[3] سلسبیل مگر در جوارِ قدس　　اندر کنارِ رحمتِ حق پروریده اند
یا طوطیانِ روضهٔ خلدند گوییا　　کز آشیانِ عالمِ علوی پریده اند
از کلکِ نقش بندِ ازل بر[4] بیاضِ مهر　　آن نقطهای خال چه زیبا کشیده اند
گوئی مگر بتانِ تتارند کز خطا　　از بهرِ دینِ ربودنِ مردم رسیده اند
بر طرفِ صبح سلسله از شام بسته اند　　بر گردِ ماه خطِ معنبر کشیده اند
کروبیانِ عالمِ بالا وَانْ یَکَاد　　بر استوای قامتِ ایشان دمیده اند
صاحبدلان ز شوق مرقّع فگنده اند　　بر آستانِ دیرِ مغان آرمیده اند
از بهرِ نردِ دردِ غمِ عشقِ دلبران　　بر سطحِ دل بساطِ الم گستریده اند
خواجو برو بچشمِ تأمّل نگاه کن
در اهلِ دل که گوشهٔ عزلت گزیده اند

۱۴۸۱ب ز حالِ[5] بی خبرانت خبر نمی باشد　　بکو... سته دلانت گذر نمی باشد
ز اشک و چهره مرا سیم و زر شود حاصل　　ولیک چشمِ تو بر سیم و زر نمی باشد
سری بکلبهٔ احزانِ ما فرود آور　　گرت ز نالهٔ ما دردِ سر نمی باشد
دو هفته رفت که رفتی و لی بنامیزد　　مه دو هفته ازین خوبتر نمی باشد
نه ز آب و خاک مجسّم که روحِ پاکی ازانک　　بدین لطافت و خوبی بشر نمی باشد

---

(۱) ج۔ ولی که از برِ من دل بناتوانی برد (۲) نسخهٔ ب این غزل ندارد (۳) ا۔ شیر و سلسبیل نسخهٔ ب این غزل ندارد (۴) ج۔ در
(۵) نسخهٔ ب۔ ج این غزل ندارد۔

بشب رسید مرا روزِ عمر بی تو ولیک — شبِ فراقِ تو گوئی سحر نمی باشد
توام جگر مخور ارزانکه من خورم شاید — که قوّتِ خسته دلان جز جگر نمی باشد
بحسنِ خویش ترا چون نظر بود چه عجب
گرت بجانبِ خواجو نظر نمی باشد

عجب[2] از قافله دارم که بدر می نشود — تا زِ خونِ دلِ من مرحله تر می نشود
خاطرم در پی او میرود از هر طرفی — گرچه از خاطرِ من هیچ بدر می نشود
۱ آنچنان در دل و چشم متصوّر شده است — کز برم رفت و هنوزم ز نظر می نشود
دست دادیم به بند تو و تسلیم شدیم — چارهٔ نیست چو دستم بتو در می نشود
صید را قید چه حاجت که گرفتارِ غمت — گر بتیغت بزنی جای دگر می نشود
هر شب از نالهٔ من چرخ بافغان آید — وین عجب ترکه ترا هیچ خبر می نشود
عاقبت در سر کارِ تو کنم جانِ عزیز — چکنم بی تو مرا کار بسر می نشود
روزِ عمرم زپی وصلِ تو شد شب هیهات — وین شبِ هجرِ تو گوئی که سحر می نشود
کاروان گر بسفر می رود از منزلِ دوست
دلِ سرگشتهٔ خواجو بسفر می نشود

۱۸ چون[1] برقعِ شبرنگ ز عارض بگشاید — از تیره شبم صبحِ درفشان بنماید
ازبس دلِ سرگشته که بربود در آفاق — امروز دلی نیست که دیگر برباید
زین پیش مپای ای مه بی مهر کزین بیش — پیداست که عمرِ من دلخسته چه پاید
گر کامِ تو اینست که جانم بلب آری — خوش باش که مقصودِ تو این لحظه برآید
در زلفِ تو بستم دل و این نقش ببستم[3] — کز بندِ سرِ زلفِ تو کارم بگشاید[4]
هر صبحدم از نکهتِ آن زلفِ سمن سا — بر طرفِ چمن بادِ صبا غالیه ساید

(۱) نسخه ب ج این غزل ندارد
(۲) این شعر یا سه اشعار لاحقه در نسخه ج موجود نیست (۳) بُبستم د (۴) ا۔ نگشاید

در ده می خون رنگ که آینهٔ جانست[1] — تا زنگ غم از آینهٔ جان بزداید
مرغان خوش الحان چمن لال بمانند — چون بلبل باغ سخنم نغمه سراید
در دیدهٔ خواجو رخ دلجوی تو نوریست[2]
کز دیدن آن نور دل و دیده فزاید

ق ۱۸۸ الف — چون[3] صبا نکهت آن زلف پریشان آرد — دل پر درد مرا مژدهٔ درمان آرد
جان بشکرانه کنیم پیش کش خدمت تو — هر نسیمی که مرا مژدهٔ جانان آرد
چه تفاوت کند ار نکهت انفاس نسیم — بلبل دلشده را بوی گلستان آرد
زلف چوگان صفت ار حلقه کند بر رخسار — هر زمان گوی دلی در خم چوگان آرد
هر کرا دست دهد حاصل اوقات عزیز — حیف باشد که بافسوس ببایان[5] آرد
در ره عشق مسلمان حقیقی آنست — که بزنار سر زلف تو ایمان[6] آرد
زاهد صومعه را هر نفسی مست[7] و خراب — نرگس مست تو در حلقهٔ مستان آرد
اگر از چشمهٔ نوش تو زلالی یابد — کی خضر یاد لب چشمهٔ حیوان آرد
باز صورت نتوان بست که نقاش ازل — صورتی مثل تو در صفحهٔ امکان آرد
دیگران سبزه ز گلزار ببازار آرند — خط سبزت بچه رو سبزه ببستان آرد
ق ۱۸۸ ب — گر خیال سر زلف تو نگیرد دستم — کی دل خستهٔ من طاقت هجران آرد
هر که با منطق خواجو کند اظهار سخن
دُر بدریا برد و زیره بکرمان آرد

ق ۱۸۸ ب — بر[8] سر کوی تو اندیشهٔ جان نتوان کرد — پیش لعلت صفت زادهٔ کان نتوان کرد
مهر رخسار تو در دل نتوان داشت نهان — که بگل چشمهٔ خورشید نهان نتوان کرد

---

(۱) ج - حالت (۲) ج - نورست (۳) نسخهٔ ب این غزل ندارد (۴) ا - از (۵) و - ببایان - سایان
(۶) نسخهٔ ج این شعر ندارد (۷) ج - مست خراب (۸) نسخهٔ ب این غزل ندارد

از میانت سرموی زکمر پرسیدم | گفت کان نکتهٔ باریک عیان نتوان کرد
با تو صد سال زبان قلم از شرح دهد | شمّهٔ از غم عشق تو بیان نتوان کرد
نوشداروی من از لعل تو می فرماید | بشکر گرچه دوای خفقان نتوان کرد
ناوک غمزه ات از جوشن جانم بگذشت | در صف معرکه اندیشهٔ جان نتوان کرد
گر بتیغم بزنی از تو ننالم که ز دوست | زخم شمشیر توان خورد و فغان نتوان کرد
راستی گرچه ببالای تو می ماند راست | نسبت قدّ تو با سرو روان نتوان کرد

خواجو از دور زمان آنچه ترا پیش آمد
جز بدوران زمان فکرت آن نتوان کرد

۱ مه را اگر بمشک زره پوش توان کرد | تشبیه بدان زلف و بناگوش توان کرد
چون شکّر شیرین بشکر خنده درآری | جان برخی آن لعل گهرپوش توان کرد
می تلخ نباشد چو ز دست تو ستانند | کز دست تو گر زهر بود نوش توان کرد
حاجت بقدح نیست که ارباب خرد را | از جام لبت واله و مدهوش توان کرد
گر دست دهد شادی وصل تو زمانی | غمهای جهان جمله فراموش توان کرد
بی آتش رخسار تو خون در دل عشاق | باور نتوان کرد که در جوش توان کرد
۱۸ مرغان چمن را چو صبا بوی گل آرد | زنهار مپندار که خاموش توان کرد
از روی تو ام منع کنند اهل خرد لیک | بر قول بداندیش کجا گوش توان کرد

خواجو تو مپندار که بی سیم زمانی
با سیمبران دست در آغوش توان کرد

۱۸ گل اندامی که گلگون می دواند | بدان نازک تنی چون می دواند

(۱) ا - برسیدم (۲) ج - از (۳) ج - نزنی (۴) خورد فغان (۵) ا - دارد مانند (۱) (۶) ب این غزل ندارد (۷) ج - از (۸) ج - بوتن (۹) ا - سرو قدان -

بگاهِ جلوه از چابک سواری — فرس بر شاهِ گردون می دواند
مگر خونم بخواهد ریخت امشب[1] — که بر عزمِ شبیخون می دواند
چو گلگونِ سرشکم مردم چشم — زراهِ دیده بیرون می دواند
۱۹۰ ل چنانش گرم رو بینم که چون آب — دما دم تا بجیحون می دواند
برودی[2] خواهد آمد خون چشمم — بدین گرمی که گلگون می دواند
سپهرم در پی خورشید رویان — بگردِ ربعِ مسکون می دواند
چنین کز چشمِ خواجو میرود اشک
عجب نبود گرش خون می دواند

۱۹۰ ل آن دم که نه شمع نی[3] لگن بود — شمعِ دلِ من زبانه زن بود
وآن دم که نه جان و نی بدن بود — دل فتنهٔ یارِ سیم تن بود
در آینه روی یار جستم — خود آینه روی یار من بود
دل[4] در پیِ او فتاد و اورا — خود در دلِ تنگ من وطن بود
۱۹۰ ب موج افگنِ قلزمِ حقیقی — هم گوهر و هم گهر شکن بود
دی بر درِ دیرِ دُردِ نوشان — آشوب و خروشِ مرد وزن بود
دیدم بُتِ خویش راکه سرمست — در دیر حریفِ برهمن بود
هر بُت که مغانش سجده کردند — چون نیک بدیدم آن شمن بود
پروانهٔ روی خویشتن شد — آن فتنه که شمعِ انجمن بود
چون پرده ز روی خویش برداشت — خود پردهٔ روی خویشتن بود
خواجو بزبانِ او سخن گفت
هیهات چه جای آن[5] سخن بود

---

(۱) ج - کامشب (۲) ا - برود - ج - برود در (۳) ا ج - نسخهٔ ب این غزل ندارد (۴) و - دل دربی او فتاده واورا
(۵) ا - این -

گر مرا بخت درین واقعه[۱] یاور نشود چکنم صبر کنم گرچه میسّر نشود ورق ۸۹
صورت حال من از زلف[۲] لاویز بپرس گر ترا از من دلسوخته باور نشود
سوز عشق تو برم تا بقیامت[۳] در خاک زانکه گر سر برود[۴] سوز تو از سر نشود
هر درونی که درو آتش عشقی نبود روشن است این[۵] همه کس را که منوّر نشود
مگرم نامزد زندگی از سر برود که چو شمعم[۶] همه شب دود دل بسر بر نشود
دوستان عیب کنندم چو برآرم دم عشق عود اگر دم نزند خانه معطر نشود
خواجو از درد جدائی نبرد جان شب هجر
اگرش نقش تو در دیده مصوّر نشود

چون طرّهٔ عنبر شکنش در شکن افتد از سنبل تر[۷] سلسله بر نسترن افتد ورق ۹۲
دانی که عرق بر رخ خویش بچه ماند چون ژاله که بر برگ گل و یاسمن افتد
کام دل شوریده ز لعل تو برآرم گر چین سر زلف تو در دست من افتد
چون وقت سحر گل بشکر خنده درآید از بلبل شوریده فغان در چمن افتد
گر زانکه بچین اوفتد از زلف تو تاری زین واسطه خون در دل مشک ختن افتد
طوطی که شکر می شکند در شکرستان نادر[۸] فتد ار همچو تو شیرین سخن افتد
لعل لب دُرپوش تو چون در سخن آید خون در جگر ریش عقیق یمن افتد
هر کو چو من از عشق تو بی خویشتن افتاد در دام غم از دست دل خویشتن افتد
خواجو چو برد سوز غم عشق تو در خاک
آتش ز دل سوخته اش در کفن افتد

---

(۱) ج - رهبر، نسخه ب این غزل ندارد (۲) ا - یا (۳) ا - بشود شیر تو از سر نشود (۴) ج - این که درو مهر منوّر نشود (۵) ا - تا (۶) نسخه ب این غزل ندارد - ج - تو (۷) ج - با درفتد (کذا)

(۱۹۲ ب ماجرای که دلِ سوخته می پوشاند — دیده یک یک همه چون آب فرو[1] می خواند
چون تو در چشمِ من آئی چکند مردمِ چشم — گر بدامن گهر اندر قدمت نفشاند
(۱۹۳ د مه چه باشد که بروی تو برابر کنمش — یا ز رخسارِ تو گویم که بماهی[2] ماند
حالِ من زلفِ تو تقریر کند موی بموی — ورنه مجموع کجا حالِ پریشان داند
منِ دیوانه[3] چو دل در سرِ زلفت بستم — از چه رو زلفِ تو ام سلسله می جنباند
مرضِ عشق مرا عرضه مده پیشِ طبیب — که بدرمانِ من سوخته دل می[4] ماند
از که نالم چو فغانم همه از خویشتن است — بده آن باده که از خویشتنم بستاند
بکجا می رود آن[5] فتنه که برخاسته است — کیست کین فتنهٔ برخاسته را بنشاند
ده که خواجو بگهِ نطق چه[6] شیرین سخن است
مگر از چشمهٔ نوشِ تو سخن می راند
(۱۹۳ ب من[7] خاکِ آن بادم که او بوی دلارام آورد — در آتشم ز آبِ رخش کآب رخِ من می برد
آن کو لبش گاهِ سخن هم طوطی و هم شکر است — طوطیِ خطّش از چه رو پر بر شکر می گسترد
سروِ زقدش چون عرعرش گل پیشِ روی چون خورش — این دست بر سر می زند آن جامه بر تن می درد
من تحفه[8] جان آورم پیشِ نثارِ مقدمش — و آن جانِ شیرین از جفا ما را بجان می آورد
(۱۹۴ د زلفِ سیه کارش نگر و آن چشمِ خونخوارش نگر — کین قصدِ جانم می کند و آن خونِ جانم می خورد
هنگامِ تیر انداختن گر بر من آرد تاختن — در پای او سر باختن عاشق بجان و دل خرد
بگذشتی و بگذاشتی ما را بهیچ انگاشتی — جانانِ زخشم و آشتی بگذر که این هم بگذرد
گه گه بچشمِ مرحمت در ما نظر می کن ولی — سلطان ز کبر و سلطنت در هر گدایی ننگرد

---

(۱) نسخه ب این غزل ندارد ج - خوناب فرو می خواند (۲) د - بجای این شعر از نسخه ج افتاده است
(۳) ج - مجموع (۴) ج - در (۵) ج - این (۶) د - جو شیرین ــ الخ (۷) نسخه ب - ج این غزل
ندارد (۸) اصل - جان می آورم -

زان سنبلِ عنبر شکن خواجو چو می راند سخن
می یابم از انفاس او بوی که جان می پرورد

چون خطِّ تو گردِ رخِ گلرنگ بگیرد   سرحدّ ختن خیل شهِ زنگ بگیرد[1]   ورق ۹۵
گلزار که رخسارِ تو کاینهٔ حسن است   از آهِ جگر سوختگان زنگ بگیرد
بی نرگسِ مخمورِ تو در مجلسِ مستان   هر دم دلم از بادهٔ خون رنگ بگیرد
آهنگِ شب از دیدهٔ من پرس که هر شب   مرغِ سحر از ناله ام آهنگ بگیرد
هر دم که شباهنگ کنار آتشِ مهرت   دودِ دلِ من راهِ شباهنگ بگیرد
چون پرتوِ خورشیدِ رخت بر قمر افتد   از عکسِ رخت باده و گل رنگ بگیرد
خونِ شد دلم از دستِ سرِ زلفت و کس نیست   کانصافم ازان هندوی شبرنگ بگیرد
در پستهٔ تنگ تو سخن را نبود جای   الّا که درو هر سخنی تنگ بگیرد
خواجو ستم و جور و جفا در دلِ خوبان
مانندهٔ نقشیست که در سنگ بگیرد

عید[2] آمد و آن ماهِ دل افروز نیامد   دل خون شد و آن یارِ جگرسوز نیامد   ورق ۹۶
نوروزِ من از عیار برون آمدی از شهر   چونست که عید آمد و نوروز نیامد
مه می طلبیدند[3] و منِ دلشده را دوش   در دیده جز آن ماهِ دل افروز نیامد
آن ترکِ خطائی بچه آیا چه خطا دید   کامروز علی رغمِ بد آموز نیامد
خورشید چو رسم است که هر روز برآید   چونست که خورشیدِ من امروز نیامد
کس نیست کز آن غمزهٔ عاشق کشِ خونریز   جانش هدفِ ناوکِ دلدوز نیامد
تا کشته نشد در غمِ سودای تو خواجو   ورق
در معرکهٔ عشقِ تو پیروز نیامد

---

(۱) اصل ـ جنبیت (۲) نسخهٔ ب ـ ج این غزل ندارد (۳) اصل ـ طلبید

۱۹۷ الف کسی (۱) را از تو کامی بر نیاید — که این از دست عامی بر نیاید
بناکام از لبت برداشتم دل — که از لعل تو کامی بر نیاید
برون از عارض و زلف سیاهت — بشب صبحی ز شامی بر نیاید
بیار آن می که در خمخانه باقیست — که کار ما بجامی بر نیاید
بترک نیک نامی کن که در عشق — نکو نامی بنامی بر نیاید
حدیث سوز عشق از پختگان پرس — که دود دل ز خامی بر نیاید
چو نون قامتم در مکتب عشق — ز نوک خامه لامی بر نیاید
بسوز نالهٔ زارم ز عشّاق — نوای زیر و بامی بر نیاید
چه سرو است آن که بر بام است لیکن — سهی سروی ببامی بر نیاید
برو خواجو که اصل پادشاهی
ز دست هر غلامی بر نیاید

۱۹۷ ب جان (۱) توجّه بروی مهوش کرد — دل تمسّک بزلف دلکش کرد
مهر رویش که آب آتش برد — خاک بر دست آب و آتش کرد
آنکه کارم چو طرّه برهم زد — همچو زلفم چرا مشوّش کرد
ابروش تا چه شد که پیوسته — بر مه و مشتری کمانکش کرد
هر خدنگی که غمزه اش بگشود — نسبتش دل بتیر آرش کرد
مردم دیده ام بخون جگر — صفحهٔ چهره را منقّش کرد
۱۹۸ الف روز خواجو بروی او خوش بود
خوش نبود آنکه رفت و شب خوش کرد

۲۰۱ ب باز (۱) عزم شراب خواهم کرد — ساز چنگ و رباب خواهم کرد

---

(۱) نسخه ب.ج این غزل ندارد

آتشِ دل چو آبِ کارم برد　　　چارهٔ کارِ آب خواهم کرد
جامه در پیشِ پیرِ باده فروش　　　رهنِ جامِ شراب خواهم کرد
از برای معاشرانِ صبوح　　　دلِ پرخون کباب خواهم کرد
با بتان اتصال خواهم جست　　　وز خرد اجتناب خواهم کرد
بس که از دیده سیل خواهم راند　　　خانهٔ دل خراب خواهم کرد
تا دمِ صبح دوست خواهم خواند　　　دعوتِ آفتاب خواهم کرد
بجز از باده خوردن و خفتن　　　توبه از خورد و خواب خواهم کرد

همچو خواجو ز خاکِ میخانه
آبرو اکتساب خواهم کرد

سوی دیرم نگذارند که غیرم دانند　　　ور سوی کعبه شوم راهب دیرم خوانند　ورق ۲۰۲
زاهدان کز می و معشوق مرا منع کنند　　　چون شدم کشته ز تیغم بچه می ترسانند
روی بنمای که جمعی که پریشانِ تو اند　　　چون سرِ زلفِ پریشانِ تو سرگردانند
دل دیوانه ام از بند کجا گیرد پند　　　کان دو زلفِ سیهش سلسله می جنبانند
من مگر دیوم اگر زانکه برنجم ز رقیب　　　که رفیقانِ تو دانم که پری وارانند
عاقبت از شکرت شور بر آرم روزی　　　گرچه از قیدِ تو همچون مگسم می رانند
چو تو ای فتنهٔ نو خاسته برخاستهٔ　　　شمع را شاید اگر پیشِ رخت بنشانند
حالِ آن نرگسِ مست از منِ مخمور بپرس　　　زانکه در چشمِ تو سرّیست که مستان دانند
خاک روبانِ درت دمبدم از چشمهٔ چشم　　　آب بر خاکِ سرِ کوی تو می افشانند
جان فروشانِ رهِ عشق تو قومی عجب اند　　　که بصورت همه جسمند و بمعنی جانند

عندلیبانِ گلستانِ ضمیرت خواجو
گاهِ شکرشکنی طوطیِ خوش الحانند

ق۲۰۳ب چون⁽¹⁾ سایهٔ بان آفتاب از مشک تاتاری کند روز من بدروز را همچون شب تاری کند

از خستگان دل می برد لیکن نمی دارد نگاه سهلست دل بُردن ولی باید که دلداری کند

زین سان که من دنیا و دین در کار عشقش کرده ام یاری بود گو هر زمان با دیگری یاری کند

تا کی خورم خون جگر در انتظار وعده اش گر می دهد کام دلم چندم جگرخواری کند

گویند اگر زاری کنی دیگر نیازارد ترا سلطان چه غم دارد اگر بازاریی زاری کند

همچون کمر خود را بزر بروی توان بستن ولی چون زر ته بیند در میان آهنگ بیزاری کند

بر عاشقان خسته دل هر شب شبیخون آورد چون زورمند است و جوان خواهد که عیاری کند

گو غمزه⁽²⁾ را پندی بده تا ترک غمازی کند تا طره را بندی بنه تا ترک طراری کند

خواجو اگر زلف ... ن بینی که بر خاک اوفتد

با آن رسن در چه مرو کان از سیه کاری کند

ق۲۰۵ب گل⁽¹⁾ نهالی ببوستان آورد مرغ را باز در فغان آورد

سخنی بلبل از لبش می گفت غنچه را آب در دهان آورد

نکهت نفحهٔ⁽³⁾ شمامهٔ صبح مژدهٔ گل بگلستان آورد

دوستان را نسیم باد صبا بوی انفاس دوستان آورد

نفس باد صبحدم چون صبح با تن خاک مرده جان آورد

این نسیم از کجاست کآدم را از بهشت برین نشان آورد

هم عفاالله صبا که عاشق را خبر یار مهربان آورد

درد خواجو بصبر به نشود زانکه با خویش از آن جهان آورد

لیک نومید نیست کآب حیات

از سیاهی برون توان آورد

---

(۱) نسخهٔ ب - ج این غزل ندارد (۲) اصل - گو غمزه را پندی بده تا ترک غمازی کند + (کذا) (۱) (۳) اصل - نفحه

دوش چون موکبِ سلطانِ خیالش برسید　　اشکم از دیده روان تا سرِ راهش برسید　　ورق ۲۰۹ ا
خواستم تا بنویسم سخنی از دلِ ریش　　قلمم را ز سرِ تیغِ زبان خون بچکید　　ورق ۲۰۹ ب
نشنیدیم که بشنید ملامت فرهاد　　تا حدیث از لبِ جان پرورِ شیرین بشنید
دلم ابروی ترا می طلبد پیوسته　　ماهِ نو گرچه شب و روز نباید طلبید
خطِ مشکین[۲] که نباتست بگردِ شکرت　　تا چه دودیست که در آتشِ روی تو رسید
چشم بد را نفس[۳] صبحدم از نمابتِ مهر　　آیتی در رخِ چون ماهِ تمامِ تو دمید
ذره بینی که کند دعوی صاحب نظری　　گر ندید از دهنت یکسرِ مو هیچ ندید
خلعتِ عشقِ تو بر قامتِ دل بینم راست　　لیکن این طرفه که پیوسته بباید پوشید
تا ازان هندوی زنجیری کافر چه کشد
دلِ خواجو که به بندِ سرِ زلفِ تو کشید[۴]

چون[۱] سنبلِ تو سلسله بر ارغوان نهاد　　آشوب در نهادِ منِ ناتوان نهاد　　ورق ۲۱۱
چشمت بقصدِ کشتنِ من می کند کمین　　ورنی خدنگِ غمزه چرا در کمان نهاد
هیچش بدست نیست که تا در میان نهد　　سری که داشت با تو کمر در میان نهاد
بر سروِ کس نگفت که طوطی شکر شکست　　بر ماه کس ندید که زاغ آشیان نهاد
در تابم از دو سنبلِ هندوت کز چه روی　　سر بر کنارِ نسترن و ارغوان نهاد
ای جانِ من جهانِ لطافت توئی و لیک　　دل بر وفای عهدِ جهان چون توان نهاد
زان رو که در جهان بجمالت نظیر نیست　　هر کس که دید روی تو سر در جهان نهاد
الفاظِ من بوصفِ تو شیرین چو شکر است　　گوئی لبِ تو ام شکر اندر دهان نهاد
خواجو چو نامِ لعلِ لبت راند بر زبان
نامش زمانه طوطی شکر زبان نهاد

---

(۱) نسخهٔ ب این غزل ندارد (۲) ج - خطِ مشکین که نباتست بگردِ شکرت (۳) ا - نفسی - (۴) ج - رسید

۲۱۱ و پیغام بلبلان بگلستان که می برد   و احوالِ دردِ من بسوی درمان[1] که می برد
یعقوب را زمصر که می آورد پیام[2]   یا[3] زو خبر بیوسفِ کنعان که می برد
ما را خیالِ دوست بفریاد می رسد   ورنه[4] شبِ فراق بپایان که می برد
مشتاقِ کعبه گر نکشد رنجِ بادیه   چندین جفای خارِ مغیلان که می برد
گه گاه گر نه بنده نوازی کند نسیم   از من خبر بملکِ خراسان که می برد
از بلبلانِ بیدل شوریده آگهی   جز بادِ صبحدم بگلستان که می برد
گفتم مکن که باز نمایم[5] بطعنه گفت   یرغو نگر بحضرتِ خاقان[6] که می برد
در خوردِ خدمتش چه ندارم بضاعتی   جانی ضعیف هست بجانان که می برد

۲۱۱ ب خواجو اگرچه بیش نخیزد ز دستِ تو
پای ملخ بنزدِ سلیمان که می برد

۲۱۲ ب چه[7] بادست این که می آید که بوی یار ما دارد   صبا در جیب گوئی نافهٔ مشکِ خطا دارد
بطرفِ بوستان نرگس بیادِ چشمِ میگونت[8]   مدام ار می نمی نوشد قدح برکف چرا دارد
چو یارِ آشنا از ما چنان بیگانه می گردد   شود جانانِ خویش آنکس که جانِ آشنادار
ازان دلبستگی دارد دلِ من با سرِ زلفش   که هر تاری زگیسویش رگی با جانِ ما دارد
من از عالم بجز کویش ندارم منزلی دیگر   ولی روشن نمی دانم که او منزل کجا دار
برانم کابر گرینده ازین پس پیشِ اشکِ من   حدیثِ چشمِ سیل افشان نراند گر حیا دار
مرا در مجلسِ خوبان سماعِ انس کی باشد   که چون سروی برقص آید مرا از رقص و ادار
اگر برگِ گلت باشد نوا ازبی نوائی زن ا   که از بلبل عجب دارم[9] اگر برگ و نوا دار

---

(۱) و - زمان - نسخه ب این غزل ندارد (۲) اصل - خبر (۳) و - یا خود (۴) و - ورنی (۵) ج - نما
(۶) و - قاآن (۷) نسخه ب این غزل ندارد (۸) ج - میگونش (۹) و - دارد - ج - دا
که اگر برگ و نوا دارد +

ضمیمہ

اورینٹل کالج میگزین

نومبر ۱۹۴۹ء

منجانب

عربک اینڈ پرشین سوسائٹی

پنجاب یونیورسٹی لاہور

چیف ایڈیٹر:۔ محمد شفیع ایم۔اے

نوٹ:۔ یہ ضمیمہ عربک اینڈ پرشین سوسائٹی کے ممبران اور خریداران
ضمیمہ میں تقسیم ہوتا ہے۔